

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**1990’LI YILLAR TÜRK SİYASİ HAYATINDA TEMEL
TARTIŞMALAR VE İSLAMCI DERGİLERİN
YAKLAŞIMI: YENİ ZEMİN, NEHİR, İZLENİM
DERGİLERİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fikret TOPAL

**Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Nebi MİŞ

Haziran - 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**1990’LI YILLAR TÜRK SİYASİ HAYATINDA TEMEL
TARTIŞMALAR VE İSLAMCI DERGİLERİN
YAKLAŞIMI: YENİ ZEMİN, NEHİR, İZLENİM
DERGİLERİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fikret TOPAL

**Enstitü Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı: Siyaset ve Sosyal Bilimler**

“Bu tez 29/06/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Yrd.Doç.Dr. Nebi MİŞ	Olumlu	M.Ş. MİŞ
Doç.Dr. Bünyamin BEZCİ	Olumlu	B. Bezcı
Doç.Dr. Zahid SOBACI	Olumlu	Z. Sobacı

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: 1990'lı Yıllar Türk Siyasi Hayatında Temel Tartışmalar Ve İslamcı Dergilerin Yaklaşımı: Yeni Zemin, Nehir, İzlenim Dergileri Örneği

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 146 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 12/06/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 4' tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dâhil
- 3) 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci

(Adı – Soyadı, İmzası, Tarih)

Fikret TOPAL

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı	: Fikret TOPAL
Öğrenci Numarası	: 1460Y03014
Ana Bilim Dalı	: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı	: Siyaset ve Sosyal Bilimler
Statüsü	: ☒ Y. Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Danışman

(Adı - Soyadı, İmzası, Tarih)

Yrd. Doç. Dr. Nebi MİŞ

ÖNSÖZ

Bu tezin ortaya çıkışında çalışmamı titizlikle takip ederek yardımlarını esirgemeyen danışmanım Yrd. Doç. Dr. Nebi Miş'e değerli katkı ve emekleri için en içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Bunun yanında bu süreçte yanımda duran ve benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen ailem başta olmak üzere herkese teşekkürlerimi sunarım.

Fikret TOPAL

29.06.2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	iii

GİRİŞ	1
-------------	---

BÖLÜM 1: 1990’LI YILLARDA SİYASİ TARTIŞMALARI YÖNLENDİREN DİNAMİKLER

5

1.1.1990’lı Yıllarda Uluslararası Siyasette Yaşanan Gelişmelerin Siyasi Tartışmalara Etkisi	5
1.2.Uluslararası Sistem ve Yeni Dünya Düzeni	10
1.3.1990’lı Yıllarda Siyasi Tartışmaları Yönlendiren Dinamikler	13
1.3.1. Medeniyetler Çatışması	14
1.3.2. Tarihin Sonu Tezi	18
1.3.3. Demokratikleşme.....	20
1.3.4. Küreselleşme	26
1.3.5. Postmodernizm	29
1.3.6. Çokkültürlülük	30

BÖLÜM 2: TÜRK SİYASİ HAYATINDA 1990’LI YILLAR

33

2.1. 12 Eylül Sonrası Sivil Siyaset.....	33
2.2. Kriz Yılları: 90’lı Yıllar	37
2.3. Türk Siyasi Hayatında Temel Tartışmalar	46
2.3.1. Devlet Toplum Tartışmaları.....	46
2.3.1.1. İkinci Cumhuriyetçilik.....	49
2.3.1.2. Medine Vesikası.....	52
2.3.2. Kürt Meselesi	54
2.3.3. Sivil Asker İlişkileri	61
2.3.4. Laiklik Tartışmaları.....	70
2.3.5. Avrupa Birliği Tartışmaları	74

BÖLÜM 3: YENİ ZEMİN, NEHİR VE İZLENİM DERGİLERİNİN SİYASİ	
ALANDAKİ TARTIŞMALARA YAKLAŞIMI	76
3.1. İslamcı Dergicilik.....	76
3.1.1. Yeni Zemin Dergisi	77
3.1.2. Nehir Dergisi.....	79
3.1.3. İzlenim Dergisi.....	80
3.2. Dergilerin Türk Siyasi Hayatının Tartışmalarına Yaklaşımı.....	81
3.2.1. Devlet Toplum Tartışmaları.....	81
3.2.1.1. İkinci Cumhuriyetçilik.....	92
3.2.1.2. Medine Vesikası.....	93
3.2.2. Kürt Meselesi	95
3.2.3. Sivil-Asker İlişkileri.....	99
3.2.4. Laiklik Tartışmaları.....	103
3.2.5. Avrupa Birliği Tartışmaları	110
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA.....	121
ÖZGEÇMİŞ	136

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ANAP	: Anavatan Partisi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DEP	: Demokrasi Partisi
DSP	: Demokratik Sol Parti
DTP	: Demokrat Türkiye Partisi
DYP	: Doğru Yol Partisi
DYP	: Doğru Yol Partisi
FP	: Fazilet Partisi
GB	: Gümrük Birliği
HADEP	: Halkın Demokrasi Partisi
HEP	: Halkın Emek Partisi
HP	: Halkçı Parti
IDP	: Islahatçı Demokrasi Parti
IMF	: International Monetary Fund
MÇP	: Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MV.	: Milletvekili

NATO	: North Atlantic Treaty Organization
RP	: Refah Partisi
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SODEP	: Sosyal Demokrasi Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YDD	: Yeni Dünya Düzeni
YDH	: Yeni Demokrasi Hareketi
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu

Tezin Başlığı : 1990'lı Yıllar Türk Siyasi Hayatında Temel Tartışmalar Ve İslamcı Dergilerin Yaklaşımı: Yeni Zemin, Nehir, İzlenim Dergileri Örneği

Tezin Yazarı : Fikret TOPAL

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Nebi MİŞ

Kabul Tarihi : Haziran / 2017

Sayfa Sayısı : vi (ön kısım) + 136 (tez)

Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve
Kamu Yönetimi

Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler

Bu tez Yeni Zemin, Nehir ve İzlenim dergilerinin Türkiye'nin 90'lı yıllarında gündemi meşgul eden temel tartışmalara yaklaşımını incelemektedir. Bu anlamda devlet-toplum ilişkileri, laiklik, kürt meselesi, sivil-asker ilişkileri ve Avrupa Birliği gibi beş başlık üzerinden tartışmalar açıklanmaya çalışılmaktadır. İslamcı dergilerin bu tartışmalara yaklaşımını daha rahat anlamlandırabilmek için ilk bölümde uluslararası siyaseti etkileyen gelişmeler ve kavramlar açıklanmaktadır. İkinci bölümde tarihsel bağlamda Türkiye siyaseti, siyasal alandaki temel tartışmalar ve üçüncü bölümde dergilerin tartışmalara ilişkin yazıları açıklanmaktadır. Bunun üzerinden, İslamcı aktörlerin 28 Şubat öncesi meselelere yaklaşımı dergiler aracılığıyla ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu çalışma İslamcı aktörlerin 2000'li yıllara ilişkin politik tutumlarını değerlendirmeye de fayda sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler : 90'lar, İslamcı Dergiler, Yeni Zemin, Nehir, İzlenim

Title of the Thesis : The Basic Controversies in Turkish Political Life in 1990's And The Approach of Islamist Magazines: The Case of Yeni Zemin, İzlenim and Nehir

Writer of Thesis : Fikret TOPAL

Supervisor

: Asst. Prof. Nebi MİŞ

Date : June / 2017

Number of Pages

: vi (front part) + 136 (thesis)

Department : Political Science and
Public Administration

Subfield

: Political and Social Sciences

This thesis examines approaches of the Yeni Zemin, Nehir and İzlenim magazines about basic controversies which is occupying Turkey's public in 90's. In this sense, these controversies are tried to be explained over 5 titles such as state-society relations, secularism, kurdish issue, civil-military relations and European Union. In order to make islamist magazines more easily understand in the context of controversies, developments and concepts that effects international politics are explained. In second part, Turkish politics in historical perspective, the main debates on Turkish politics and in third part the writings of these magazines on the controversies are explained. Thus, The approach of the Islamist to the issues before February 28 is revealed through these magazines. Additionally, this study would also benefit from evaluating the political attitudes of the Islamists for the 2000s.

Keywords : 90's, Islamist Magazines, Yeni Zemin, Nehir, İzlenim

GİRİŞ

Bu çalışma, 1990'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan sorunlara özellikle İslamcı dergilerin nasıl yaklaştıklarını ortaya koymaya amaçlamaktadır. Bu çabanın temel olarak iki sebebi bulunmaktadır. İlk sebep Türkiye'de genel kabul gören İslamcı hareketin veya siyasetin 28 Şubat sonrası süreçte değiştiğine yönelik algıdır. Bu algının 28 Şubat öncesi İslamcılığın radikal ve antidemokratik nitelikte olduğu üzerinden şekillendiği söylenilebilir. 90'lı yıllar Türkiye'sinde yaşanan temel tartışmalar bağlamında bu niteliklerin incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. İkinci sebep ise Türkiye'de 2002 seçimlerinin ardından iktidara gelen AK Parti yönetici elitinin ve entelektüel kadrosunun bu dergilerde yer alan isimlerden oluşmasıdır. Bu isimler 2002 sonrası süreçte devletin karar alma mekanizmalarında bulunan ve politik süreçlerde etkin aktörler arasında yer alan isimlerdir. Dolayısıyla 2000'li yıllar temel politikasının zihni arka planlarına bu dergilerde rastlanılabilmektedir. Bu bağlamda çalışma, son yıllarda çeşitli araştırmalara konu olan İslamcı dergilerden 90'lı yıllarda çıkan 3 derginin (Yeni Zemin, Nehir ve İzlenim) Türk siyasi hayatı bağlamında tartışmalarını incelemeye çalışmaktadır

Çalışmanın Kapsamı

90'lı yıllar uluslararası siyasette yaşanan gelişmelerden ötürü yeni bir döneme girildiğini gösteren yıllar olarak bilinmektedir. Bu dönemde Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönem sona ermiş ve liberal Batı demokrasilerinin komünizm karşısında başarıya ulaştığı fikri hakim olmaya başlamıştır. Yine bu süreçte dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerle birlikte entelektüel camiada tartışılmaya başlanan yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki entelektüel zihin de uluslararası tartışmalardan etkilenmektedir. Dolayısıyla bu dönemde yaşananları iyi kavrayamadan 90'lı yılları analiz edebilmenin mümkün olmadığı söylenilebilir. Bu bağlamda 3 bölümden oluşan bu tezin ilk bölümünde yeni dünyanın oluşumunda meydana gelen uluslararası politik gelişmeler ve tartışılan kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Şüphesiz bu tezin 90'lı yıllarda tüm dünyada yaşanan politik gelişmeleri anlatamayacağı ve tartışılan veya gündemde olan tüm kavramları yakalayamayacağı ortadadır. Bu yüzden daha makro çapta etkileri olduğu düşünülen ve Türkiye'de etkisi olan bir takım gelişmelere (Sovyetlerin dağılması, Yugoslavya'nın parçalanması, Körfez Savaşı gibi) ve tartışmalara (Küreselleşme, Tarihin Sonu Tezi, Medeniyetler Çatışması, Postmodernizm,

Çokkültürlülük gibi) bu tezin amacına uygun düştüğü bağlamda yer verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde Türkiye siyasetine odaklanılarak 90'lı yıllar siyasi hayatında yaşanan gelişmeler ve tartışmalar anlatılmaya çalışılmıştır. Öncelikle 80 sonrası oluşan politik atmosfer ve 90'lı yıllarda yaşanan gelişmelere değinilmiş ve ardından 90'lı yıllarda siyasetin merkezinde yer aldığı düşünülen olaylar Kürt Meselesi, Laiklik, Sivil-Asker ilişkileri, Devlet-Toplum tartışmaları, Avrupa Birliği tartışmaları gibi başlıklar altında toplanarak incelenmeye çalışılmıştır. Böylece 90'lı yıllar siyasi hayatının çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Tabi ki bu tezin bütün tartışmaları yakalamak gibi bir amacı bulunmamaktadır. Dolayısıyla sayısız tartışma başlığı oluşturmanın da mümkün olduğu kabul edilmektedir. Bu tezdeki temel tartışma alanları gündemi en çok meşgul ettiği düşünülen alanları kapsamaktadır.

Çalışmanın son bölümünde ise İslamcı Dergiler olarak adlandırılan Yeni Zemin, Nehir, İzlenim dergilerinin Türk siyasi hayatında yaşanan tartışmalara hangi bağlamlarda nasıl yaklaştıkları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Burada öncelikle İslamcı dergicilikten bahsedildikten sonra incelenen üç derginin künyelerine ilişkin bilgiler verilmektedir. Dergiler hangi zaman aralığında yayınlandı, kaç sayı çıktı, dergilerin yazar kadrosu, hangi konulara ağırlık verdikleri gibi sorular bu başlık altında yanıtlandırılmaya çalışılmıştır. 1992-1997 arası bir dönemde çıkan dergilerin Türkiye'nin ikinci bölümde ortaya konulan temel meselelerine yaklaşımları ise üçüncü bölümün son kısmını oluşturmaktadır. İncelenen 3 derginin de meseleleri tartışmada farklılıkları ve benzerlikleri bulunmaktadır. Bu bağlamda sonuç bölümünde bu farklılıklar ve benzerlikler üzerinden bir değerlendirme yapılarak, dergilerin meselelere yaklaşımları uluslararası politik arenada yaşanan gelişmelerle ve kavramlarla beraber düşünülerek analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı 1990'lı yıllar Türkiye siyasetindeki temel tartışma alanlarını belirleyerek bu tartışmalara Yeni Zemin, Nehir ve İzlenim gibi İslamcı dergilerin yaklaşımını ortaya koymaktır. Bu tartışmaların dönemin uluslararası politik gelişmelerinden ve tartışmalarından etkilenmediğini söylemek yersiz olacaktır. Bu yüzden çalışma ilk olarak 90'lı yıllar dünya siyasetindeki gelişmeleri aktarmayı ve bu

dönemde entelektüel zihinleri şekillendirdiği düşünülen temel kavramları ortaya koymayı amaçlamaktadır. İkinci olarak 90'lı yıllarda Türkiye'de tartışılan meseleleri başlıklandırmayı ve üçüncü olarak ise İslamcı dergilerin Türkiye'nin tartışılan meselelerine ilişkin yaklaşımlarını benzerlikleri ve farklılıkları bağlamında ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ayrıca Türk entelektüel zihninde İslamcı siyasetin "28 Şubat" ile birlikte demokratikleşme bağlamında dönüştüğüne dair bir kabul bulunmaktadır. 28 Şubat'ın İslamcı aktörler üzerinde bu tür bir dönüşüme sebep olduğu veya perçinlediği söylenilebilir. Ancak bu değişimin bir anda 28 Şubat'la beraber ortaya çıkmış olması zayıf bir ihtimaldir. Dolayısıyla burada tezin bir diğer amacı, İslamcı siyasetin fikri kaleleri olarak görülebilecek İslamcı dergilerin, Türkiye'nin tartışmalarına yaklaşımlarının demokratikleşme bağlamında ortaya konulup konulamayacağını belirlemesidir. Son olarak 90'lı yıllar Türkiye siyasetini ve İslamcı düşüncüyü inceleyebilmek için Yeni Zemin, Nehir ve İzlenim gibi dergilerin literatüre kazandırılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Önemi

1990'lı yıllarda İslamcı dergilerin Türkiye'nin Kürt meselesi, Laiklik, Sivil-Asker ilişkileri, Avrupa Birliği, Devlet-Toplum ilişkileri gibi meselelerine yaklaşımlarını ortaya koymak İslamcı siyasetin fikirlerini yakalayabilmek açısından önem arz etmektedir. 90'lı yılların İslamcı aktörlerini anlayabilmek ve bu dönemde İslamcı dergilerde yazan aktörlerin 2000'li yıllarda ve günümüzde Türk siyasetinde önemli görevler ifa etmeleri, günümüz siyasal zihninin arka planlarını anlamlandırabilmek açısından da önemlidir. Ayrıca bunu daha önce literatürde özel olarak çalışmalarına rastlanılmamış dergiler üzerinden yapmak çalışmanın özgün ve literatüre katkı sağlayan en önemli yönlerinden birini oluşturmaktadır.

İslamcı dergiler üzerine yapılan tez çalışmalarına bakıldığında başlıcalarını şunlar oluşturmaktadır: *"Sebilürreşad ve Büyük Doğu Dergileri üzerinden 1940-1950 döneminde Türkiye'de İslamcılık"*, *"Türkiye'de İslamcı mizah dergiciliği: Cıfcaf dergisi örneği"*, *"Siyasal İslam'ın Entelektüel Karşılığı: Bilgi ve Hikmet örneği"*, *"İslamcı hâfızada "emek" sorunu: Türkiye'de 1980-2000 arası İslamcı dergilerde sosyal adalet*

söylemi”, “İki İslamcı kadın dergisinde kadın imgesi: Kadın ve aile ile bizim aile dergileri” “Sosyalist Feminist Kaktüs ve Mektup dergilerinin toplumsal cinsiyet rolleri konusunda verdikleri mesajların değerlendirilmesi”, “Türkiye’de İslamcılığın tarihsel seyri ve İslam dergisi”, “Türkiye’de sivil toplum ve tarikatlar 'Altınoluk' dergisi çerçevesinde Nakşibendi Tarikatı”. Dolayısıyla bu çalışmada incelenen dergilerin de literatürün zenginleşmesi açısından önem arz ettiği görülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada 90’lı yıllarda çıkan İslamcı dergilerin literatürü belirlenmiş ve dergiler arasından Yeni Zemin, Nehir ve İzlenim dergileri seçilmiştir. Literatür belirleme aşamasında İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Bilim ve Sanat Vakfı (BİSAV) gibi kütüphanelerde yapılan araştırmalar sonucunda 20’den fazla dergi belirlenmiş ancak bu dergilere ulaşmadaki zorluklar, bulunan dergilerin mevcut sayılarındaki eksiklikler, bazı dergilerin başlı başına bir incelemeyi hak etmesi gibi sebeplerle 3 dergide karar kılınmıştır ve bu 3 dergi incelenmiştir. Yeni Zemin dergisinin 1993-1994 Haziran arası çıkan 18 sayısı, Nehir dergisinin 1993-1996 arası çıkan 27 sayısı ve İzlenim dergisinin 1992-1996 arası çıkan 40 sayı olmak üzere bütün sayılara ulaşılmış ve konular bağlamında kategorilendirilmiş ve incelenmiştir. Çalışmada Türk siyasi hayatında belirlenen beş tartışma başlığı üzerinden benzerlikler ve farklılıklar ortaya konularak deskriptif bir yöntem benimsenmiştir. Son bölümde bu 3 dergi birlikte incelenerek tartışmalar bağlamında her derginin yaklaşımı aynı başlık altında verilmeye çalışılmıştır. Böylece dergilerin yaklaşımlarının bir arada görülmesi istenmektedir.

Çalışmanın hazırlanma aşamasında 90’lı yıllar uluslararası siyasetinde yaşanan gelişmeler 90’lı yılların siyasetine etkisini anlayabilmek açısından 80’lerin sonu 90’ların başı ile sınırlandırılmıştır. 1998-99 yılında meydana gelen bir gelişmenin 2000’lerin siyasetine etki edeceği düşünülerek bu sınırlandırılmaya gidilmiştir. Türkiye siyaseti ise tartışmaların nerede başladığı nerede bittiğini belirlemedeki zorluklar nedeniyle 90’ların sonuna kadar siyasi hayat anlatılmış ve tartışmalar derlenmiştir. Ancak en son çıkan derginin (İzlenim dergisi 40.sayı) 1996 Aralık ayında olması nedeniyle örneğin sivil-asker ilişkilerinde anlatılan 28 Şubat Postmodern darbesine veya sonrasında yaşanan laiklik tartışmalarına ilişkin tartışmalar bulunmamaktadır.

BÖLÜM 1: 1990’LI YILLARDA SİYASİ TARTIŞMALARI YÖNLENDİREN DİNAMİKLER

20.yüzyılın son dönemine girilirken uluslararası alanda yaşanan gelişmeler ülkelerin, sistemlerin ve bazı ideolojilerin dağılması ve parçalanmasıyla yeni bir siyasal sistemin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 20.yy’ın son on yılı komünist, otoriter/anti-demokratik rejimler ve aktörler için çöküş (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Yugoslavya, Doğu Avrupa vb.) demokratik, çoğulcu rejimler ve aktörler için ise yükseliş (Almanya, Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) vb.) dönemi olmuştur. Yeni siyasal atmosfer yeni kavramları ve yeni aktörleri de beraberinde getirmiştir. Bu başlık altında bu atmosfer incelenecek ve kavramlar açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. 1990’lı Yıllarda Uluslararası Siyasette Yaşanan Gelişmelerin Siyasi Tartışmalara Etkisi

Bu yıllarda bahsedilmesi gereken en önemli gelişmelerin başında Sovyetler’in dağılması ya da İkinci Dünya savaşının ardından oluşan yeni düzende iki büyük güç olan ABD ile Sovyetler arasında ideoloji merkezli gerilimlerin yaşandığı bir döneme işaret eden Soğuk Savaş’ın sona ermesi gelmektedir. Ardından Berlin Duvarı’nın yıkılışı, iki Almanya’nın birleşmesi, Doğu Avrupa’da yaşanan gelişmeler, Yugoslavya’nın dağılması, Körfez Savaşı gibi gelişmeler gelmektedir.

1985 yılında Komünist Parti Genel Sekreterliğine Mikhail Gorbaçov’un gelmesiyle birlikte yaşanan iç gelişmelerin sonucunda Sovyetler Birliği dağılmaya başlamıştır. Gorbaçov iktidara gelişinin ardından 1987 yılında “glasnost” (açıklık) ve “perestroyka” (siyasi sistemin, devlet örgütünün ve hükümet organlarının yeniden yapılandırılması) hareketini başlattı. Ekonomik anlamda ise serbest pazar ekonomisine geçişin adımlarını attı. Dış politikada ABD ile ilişkiler değişti ve silahsızlanma, Afganistan, Almanya’nın birleşmesi gibi sorunlarda anlaşmalar yapıldı. Bu gelişmelerin ardından 29 Ağustos 1991’de Sovyet Komünist Partisi kaldırıldı ve Sovyetler Birliği dağılma noktasına geldi. Bu sırada Sovyetler’e bağlı bulunan Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan gibi Türki Cumhuriyetler de bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Sovyetler Birliğinin sona ermesinin ardından Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kuruldu ve 11 üyeli bir yeni yapılanma meydana getirildi. BDT’nin kurulmasının

ardından Gorbaçov artık görevi sürdürmesinin bir anlamı kalmadığını söyledi ve Devlet Başkanlığından istifa etti. Bu istifanın ardından 26 Aralık 1991’de Sovyet Parlamentosu Sovyetler Birliğinin dağıldığını onayladı. Sovyetlerin dağılmasının ardından Rusya hariç 14 bağımsız devlet ortaya çıktı (Uçarol, 2013: 797-802).

1985’den itibaren uygulanmaya başlanan perestroyka ve glasnost politikaları Sovyetlerin temel ideolojisi olan komünizme bağlılığın azalmasını sağlamıştır. Zamanla artan özgürlükler de milliyetçi düşüncenin yeşermesini sağlamıştır. 80’lerin sonunda Rus ulusunun diğer ulusları ezen bir ulus olduğu yönünde bir kamuoyu oluşmuş ve bu durum milliyetçi akımların önünü açmıştır (Tellal, 2010: 160). 1980’li yıllardan itibaren Sovyetlerde ekonomik kriz büyümeye başlamış bu da beraberinde siyasi krizi getirmiştir. Bu durumda merkezi güç zayıflarken Birlik içerisinde yer alan Cumhuriyetler güçlenmeye başlamıştır. Merkezi gücün zayıflaması ile yıllardır bastırılan milliyetçilik sorunları da patlak vermeye başlamıştır. Azeriler-Ermeniler, Gürcüler-Abhazlar, Moldovyalılar-Slavya Kökenliler, Kırgızlar-Özbekler, Ruslar-Çeçenler arasındaki anlaşmazlıklar silahlı çatışmalara kadar evrilmiştir (Şadıhanov, 2006: 3). Böylece Sovyetlerin dağılmasında önemli faktörlerden birisini etnik meseleler oluşturduğu görülmektedir.

Aslında 1980’li yılların ortasından itibaren Sovyet siyasetinde etkili olan Mihail Gorbaçov izlediği politikalar ile Sovyetlerin çökmek üzere olduğunu ve Soğuk Savaşın sonuna doğru geldiğini göstermekteydi. Nitekim kısa süre sonra Küba’ya yardım ve destek kesilmesi, Afganistan’dan çekilmek ve askeri harcamaların tek taraflı olarak azaltılması, bunların yanında “Stratejik Silahların Azaltılması Antlaşması (START)” ve “Avrupa Konvansiyonel Silahlar Antlaşması (CFE)” gibi iki yeni silahsızlanma antlaşmasının kabul edilmesi (Kegley ve Blanton, 2015: 99) gibi adımlar bunu doğrulamaktadır.

8 Aralık 1991’de toplanan Rusya, Ukrayna ve Belarus liderleri Sovyetler Birliğinin sona erdiğini ve BDT’nin kurulduğunu ilan ettiler. 1992’in ilk gününde resmi olarak SSCB sona ermiş oldu (Roberts, 2015: 752). Sovyetler Birliği dağılmasının ardından kapitalist serbest piyasa ekonomisinin ilkeleri kabul edilip demokratik reformlar başlatılınca Soğuk Savaş dönemi sona ermekteydi. Komünizmin mağlubiyetine, Almanya’nın birleşmesine ve Varşova Paktı’nın dağılmasına razı olan Sovyetlerin bu tutumu (Kegley ve Blanton, 2015: 100) yeni bir dönemin açılmasına yol açmıştır.

90'lı yıllara girilirken Doğu Avrupa'da yaşanan gelişmeler küresel siyasetin dinamiklerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesinin ardından Doğu ve Orta Avrupa'da Sovyetlere bağlı olan uydu devletlerde sistem değişikliği ve bağımsızlık hareketleri başladı. Macaristan Komünist Partisi adını Macaristan Sosyalist Partisi olarak değiştirdi, daha sonrasında Macaristan'ın adı Macaristan Cumhuriyeti olarak değiştirildi ve çok partili sisteme geçildi. Polonya Komünist Partisi Merkez Komitesi kendini feshetti ve Sosyal Demokrasi Partisi adını aldı. Çekoslovakya adını Çekoslovakya Federal Cumhuriyeti olarak değiştirdi ve ülkede Komünist Parti'nin öncülüğüne son verildi. Bulgaristan Komünist Partisi adını Bulgaristan Sosyalist Parti olarak değiştirdi. Romanya'da ilk kez demokratik-serbest seçimler yapıldı. Arnavutluk'ta yeni partilerin kurulmasına izin verildi (Uçarol: 2013, 803). Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ticaretin artışı ve Komünist olmayan ülkeler hakkındaki bilgi akışının çoğalması (Roberts, 2015: 741) Doğu Avrupa'nın çözülme sürecinde önemli olan iki gelişme arasında gösterilmektedir. Bu bağlamda özellikle 80'li yıllardan itibaren Küreselleşme süreci ile beraber TV, gazete, kitap vb. araçlarla artan enformasyonun bu değişimi hazırladığı söylenilebilir. Böylece komünist hükümetlerin meşruiyetlerinin olmadığı ortaya çıkmaktaydı.

Berlin Duvarının yıkılışı ve Almanya'nın birleşmesi ise bu dönemin diğer önemli olaylarından birini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşının ardından Doğu-Batı şeklinde ikiye ayrılan Almanya'da Doğu Almanya Sovyetler tarafından Batı Almanya ise ABD-Fransa ve İngiltere tarafından kontrol altına alınmıştı. İki Almanya'nın bu durumu Soğuk Savaş boyunca uluslararası ilişkilerin en önemli sorunlarından birini oluşturmaktaydı.

9 Kasım 1989'da Berlin duvarının yıkılışı artık en gelişmiş ülkelerde bile halkın komünist rejime karşı soğuduğunun göstergesiydi. Berlin duvarının yıkılması komünizmi koruma ve devleti destekleme noktasında siyasi irade kalmadığını göstermekteydi (Roberts, 2015: 741-743). 1989 yılında Doğu Almanya'da başlayan halk hareketleri ile birlikte ve nihayetinde 1961 yılında yapılan Berlin Duvarı'nın geçişe açılması ve sonrasında yıkılması ile iki Almanya'nın birleşme süreci başladı. Sonrasında ise Doğu Almanya ve Batı Almanya ile birlikte ABD-İngiltere-Fransa-Sovyetler Birliği'nin aralarında bulunduğu grup 4+2 adıyla toplantılar gerçekleştirdiler ve nihayetinde iki Almanya'nın birleşmesi için "4+2 Antlaşması"nı imzaladılar. Bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği 3 Ekim'den itibaren de Almanya resmen birleşmiş oldu (Uçarol, 2013: 804-805). Bunun

sonucunda 3 Ekim 1990'da Doğu Almanya, Federal Alman Cumhuriyeti'nin altında birleşti. Helmut Kohl Federal Almanya'nın ilk Cumhurbaşkanı oldu.

Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesini ise Yugoslavya'nın dağılma süreci ve beraberinde yaşananlar oluşturmaktadır. Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Slovenya, Makedonya ve Karadağ Cumhuriyetlerinden oluşan Yugoslavya federal devletinde 1980'de Tito'nun ölümünün ardından devletler arasındaki bağ zayıflamaya başladı ve iç sorunlar baş gösterdi. Hırvatistan ve Slovenya 1991'de Yugoslavya Federal Cumhuriyetinden bağımsız birer devlet olduklarını ilan ettiler. Bu ilanın üzerine Yugoslavya onların ellerindeki silahları teslim etmelerini istedi. Bu isteğin reddedilmesi üzerine Hırvat-Sırp yerel çatışması başladı. 1991 Haziranında Yugoslavya ordusu Slovenya'ya girdi ve böylece Yugoslavya iç savaşı başladı (Uçarol, 2013: 810-11).

Sırbistan, federal cumhuriyetin dağılmasını istemiyordu çünkü genel anlamda Yugoslavya ordusu Sırlardan oluşuyordu ve bu durum Sırlara askeri avantaj sağlıyordu. Birliğin devamını bir anlamda Sırp üstünlüğünün devamı olarak görüyorlardı. Eski kurucu cumhuriyetlerin ayrılma isteğine karşı Sırbistan, Rusya'nın tersine, savaşmayı seçti. Savaş ortaya çıkan ganimeti paylaşma biçiminde sürdü. Savaşın en şiddetli bölgeleri de Sırbistan dışında Sırp nüfusunun yaşadığı yerlerdi (Roberts, 2015: 750). Yugoslavya'yı etkisi altında tutan Sırbistan ve Yugoslavya'nın çeşitli yerlerinde bulunan Sırlar bağımsızlık hareketlerinden sonra şiddet hareketlerine başladılar ve bölgede sorunlar daha da arttı. Örneğin Bosna-Hersek de yaşayan 4.7 milyon Hırvat ve Müslüman bağımsız bir devlet olarak tanınmayı isteyince burada yaşayan Sırlar da kendi cumhuriyetlerini ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Zamanla Hırvatlar ve Müslümanlar arasında da gerginlikler başlayınca iki grup arasında da iç savaş başladı durum daha da ağırlaştı (Uçarol, 2013: 812). Bosna'nın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Müslümanlar ve Bosnalı Sırlar arasında da savaş başladı. Bu gelişmeler etnik çatışmalar yaşanmasına yol açtı. Sırlar düşmanlarından Türk diye bahsetmeye başladılar ve Ortodoks Sırp rahipleri meseleyi "İslamiyet'in Avrupa'daki sözde yeniden ilerleyişine karşı mücadele ortamına" çektiler (Roberts, 2015: 750).

Bu dönemin önemli gelişmelerinden bir diğeri de Körfez Savaşıdır. 1980-88 arasında İran ile Irak arasında süren savaş iki tarafın birbirine üstünlük sağlayamamasıyla son bulmuştu. Ancak sonrasında silahlanmasını sürdüren Irak en zengin petrol ülkesinden biri olan Kuveyt üzerinde Osmanlı döneminde Kuveyt'in Basra'ya bağlı olduğu gerekçesiyle

hak iddia etmeye başladı. Aslında İran-Irak savaşının ardından körfez ülkelerinden aldığı borçları ödemede sıkıntı yaşayan Irak, petrol fiyatlarının düşüşünün ardından daha da zor günler geçirmeye başlamıştı. Irak lideri petrol fiyatlarında meydana gelen düşüşten Kuveyt ve Birleşik Arap Emirliklerini sorumlu tutmaktaydı. İki ülke arasında Cidde’de yapılan görüşmelerden bir sonuç elde edilemeyince Irak 2 Ağustos 1990’da Kuveyt’i işgal etti. Irak’ın bu bağlamda niyetinin, Basra Körfez’inin doğusuna yayılarak zengin petrol kaynaklarına sahip olmak ve Körfez üzerinde etkili olmak olduğu söylenilebilir.

Ancak Irak’ın Kuveyt’e girişi Ortadoğu’da birçok dengenin değişmesine sebep oldu. Dünya petrol rezervlerinin birçoğuna sahip olan bu bölgenin sorunu bir anda ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin sorunu haline geldi. Böylece Irak’ın Kuveyt’e girmesi ile başlayan “Körfez Krizi” uluslararasılaştı. Sorunun uluslararası bir hal almasıyla Birleşmiş Milletler (BM) Irak’ın Kuveyt’den hemen geri çekilmesini istedi, ABD Irak’ın mal varlıklarını dondurdu, Irak’tan petrol alımını durdurdu. Ardından İngiltere, Fransa Japonya vb. ülkelere de tepkiler yükseldi, Irak’a silah sevkiyatı durduruldu. Körfez’e savaş gemileri gönderildi. Avrupa Topluluğu Irak’tan petrol alımına ambargo koydu. BM ekonomik ambargo koydu. Türkiye BM’nin ambargo kararının ardından Kerkük-Yumurtalık boru hattını kapattı. Mısır, Suriye, Fas ve Pakistan, Bangladeş gibi ülkelere Irak’ın tehdidi altında bulunan Suudi Arabistan’a asker gönderildi. ABD’de aynı şekilde Suudi Arabistan’daki kuvvetlerini arttırdı. Kuveyt’ten çekinmeye direnen Irak 28 Ağustos 1990’da Kuveyt’i 19’uncu il olarak ilhak ettiğini duyurdu. Bu tutumunu sürdüren Irak’a karşı BM 30 Kasım’da son uyarısını yaptı ve Kuveyt’ten çekilmediği takdirde Irak’a karşı her girişimi yapma yetkisini veren bir karar aldı. Irak’ın aynı tutumunu sürdürmesi üzerine 17 Ocak 1991’de “Uluslararası Güç” adı verilen müttefik güçlerle Körfez Harekâtı başladı. Kısa süren harekâtın sonunda 26 Şubat’ta Kuveyt kurtarıldı ve Irak ordusu geri çekildi BM’nin şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Irak’ın ateşkes koşullarına uymasını sağlamak amacıyla Türkiye’de İncirlik üssü ve yakınlarında Çekiç Güç adıyla bilinen bir birlik kuruldu (Uçarol, 2013: 790-93).

Irak’ın bu işgali ekonomik açıdan petrol krizine sebep olurken siyasi açıdan ise İsrail’e karşı bir tehditti. Bu iki önemli sorun ABD’nin harekete geçmesini sağladı ve başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkelerine askeri yığınak yapmaya başladı (Molla, 2009: 33-34).

Körfez Savaşı uluslararası ilişkilerde yeni bir dönemin başladığının habercisiydi. Bu savaşta Sovyetlerin ABD'ye açık desteği ve BM ile uyumlu çalışması, Soğuk Savaş dönemi “blok politikası” engellerinin ortadan kalkışı gibi sebepler hem Körfez Savaşı'nın müttefiklerin zaferi ile sonuçlanmasını sağlamış hem de bizlere Sovyetlerin artık küresel güç olma niteliğini kaybettiğini göstermiştir. Aslında Doğu Avrupa'da meydana gelen çözümler sonrasında Sovyetlerin güç kaybettiği görülse de Körfez savaşında yaşananlar bu süreci hızlandırmıştır (Gözen, 1997: 74-75).

Ayrıca Körfez krizi ve Bosna'da yaşanan gelişmeler Batı'nın İslam ve Müslümanlara olan ilgisini arttırdığı söylenilebilir. Huntington'ın Medeniyetler Çatışması tezinin yine bu dönemde kavramsallaştırılması ve dönemin gündemini meşgul etmesi bu gelişmelerin bir sonucu olarak da okunabilir.

Sovyetler Birliği ve ona bağlı Doğu Bloğu'nun çökmesinin ve küresel güç olma ihtimalini yitirmesinin ardından dünyanın iki kutuplu ve bloklara ayrılmış siyasi sistemi ve buna dayalı güçler dengesi ile birlikte Soğuk Savaş dönemi sona ermiştir. Üstelik Rusya'nın IMF (*International Monetary Fund*), Dünya Bankası ve diğer Batılı kurumlardan ekonomik ve mali destek almayı seçmesi onun Batılı ülkelerle hareket etmesini ve kontrol altında tutulmasını sağlamıştır (Gözen, 1997: 74-75). Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Amerikan hegemonyasına hiç bir güç meydan okuyamayacağı ortaya çıkmaktaydı (Kegley ve Blanton, 2015: 101). Artık “ABD, askeri, ekonomik ve kültürel varlıklarıyla dünyanın herhangi bir bölgesinde belirleyici aktör olabilecek tek ülke olarak kalmıştır.” (Kegley ve Blanton, 2015: 103). Soğuk savaş sonrası atmosfer kimi yazarlarca ABD'nin tek egemen olduğu bir atmosfer olarak değerlendirilmektedir. Bu dönem “*yeni dünya düzeni*” kavramı ile birlikte de anılmaktadır. Ancak farklı tartışmaların yaşandığı bu döneme biraz daha ayrıntılı bakılması gerekmektedir.

1.2. Uluslararası Sistem ve Yeni Dünya Düzeni

Kuveyt'in işgal edilmesiyle ortaya çıkan Körfez Krizi eski ve yeni dönem arasındaki geçişi de simgelemektedir. Burada neredeyse tüm dünya bir ülke karşısında birleşmiştir. BM ilk defa hiç veto ile karşılaşmadan kararlar almıştır. Bu kararlar geniş diplomatik destek görmüş ve Doğu ve Batı ortak hareket etmiştir. Güvenlik Konseyi tarafından sorunu çözmek için önce diplomatik ve barışçıl yollar denenmiştir. Ancak sonuç vermeyince güç kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu durum Bush tarafından kullanılan “*Yeni Dünya Düzeni*” (YDD) kavramının popülerliğini arttırmıştı. Sorunların artık

uluslararası toplulukların ortak iradesiyle çözüleceği ve bu sayede anlaşmazlıkların askeri çatışma şeklini almayacağı bir durumu ifade eden YDD kavramı 1990-91 yılında Kuveyt’in Irak tarafından işgali sırasında ortaya atıldı. Esasında bir ABD dış politika kavramsallaştırması olarak da okunabilecek bu kavram sorunları uluslararası topluluklar ve onun organlarıyla “**dünya iç politikası**” mantığı içerisinde çözmeyi amaçlamaktaydı (Bora, 1998). Yani YDD, uluslararası barış ve adaletin egemen kılınabileceği ve kurumsallaşabileceği, sorunların çözümünde uluslararası hukuk ve örgütlerin etkili olacağı böylece yeni uluslararası sistemin barışçı ve uzlaşmacı olacağı inancını beraberinde getirmektedir.

Nitekim Körfez savaşı sırasında sorunun barışçı yollarla çözülme gayreti, uluslararası örgütlerin eşgüdümlü davranması, devletlerin 90’lı yıllarda demokratikleşme çabaları YDD’ye olan inancı kuvvetlendiren gelişmelerdir. Ancak, YDD’nin bu “iyimser” anlamının dışında bir diğer anlamının da “ABD’nin askeri gücünü kullanarak hâkimiyetini kurmak istemesi” (Bora, 1998) olduğu söylenilebilir. Çünkü Sovyetlerin yıkılmasının ardından SSCB’nin etkisi altında bulunan tüm coğrafi alt sistemlerde oluşan güç boşluğu ABD tarafından doldurulmaya başlanmıştır. Böylece ABD, Körfez Savaşı’nda BM mekanizmasını kullanarak, Bosna’da ise NATO (*North Atlantic Treaty Organization*) askeri gücü ile uluslararası siyasette yaşanan gelişmelere tek başına müdahale etmektedir (Emeklier, 2010).

Özellikle Soğuk Savaş döneminde küresel bütün meselelere ekonomik ve siyasi anlamda müdahalede bulunan ABD’nin bu altyapısı Soğuk Savaş’ın bitiminin ardından tek kutup olarak ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. SSCB’nin dağılmasının ardından yeni kurulan Rusya’nın da liberal-demokratik ve serbest piyasa yanlısı sisteme entegre olması ve özellikle Boris Yeltsin döneminde (1991-1995) uyguladığı Batı yanlısı politikalar ABD’nin uluslararası liderlik vasfını güçlendirmiştir. Kısaca 1990-2000 yılları arasında ABD dünyada hareket kabiliyetini arttırmış ve küresel bir imparatorluk olma sürecine yönelmiştir (Kantarıcı, 2015: 60-61). Bu yıllarda yapılan birçok çalışmada da soğuk savaş sonrası uluslararası sistemin tek kutuplu bir yapıya evrildiği ve aslında bu sürecin YDD olduğu üzerine bir kanaat oluşmuştur (Kantarıcı, 2015: 58).

İki Almanya’nın birleşmesi, Doğu Avrupa ülkelerinin komünizm-Sovyet bloğundan çıkıp Batı etkisi altına girerek demokratikleşmeleri, NATO’nun yükselişi ve Varşova Paketi’nin dağılışı gibi emareler Yeni Dünya sisteminin ABD eksenli “tek kutuplu” görünüş arz

ettiği iddialarını güçlendirmektedir. Bunun yanında Brzezinski'nin ABD'yi satranç tahtasında “şah” olarak konumlandırışı ve ABD'nin küresel gücün belirleyicisi olan dört farklı özelliği (askeri güç, ekonomik güç, teknolojik güç, kültürel güç) barındırdığını söylemesi (Kantarıcı, 2015: 62-63) sistemin tek kutuplu bir sisteme evrildiğini gösteren bir diğer değerlendirmedir.

Hans Binnendijk' göre ise (1999: 10-11) Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemi beş aktör şekillendirmektedir. Bu aktörlerden ilki pazar ekonomisini benimsemiş demokrasiler (*market economies*), ikincisi Çin, Rusya, Hindistan gibi geçiş sürecinde olan devletler (*states in transition*), üçüncüsü retçi ya da anlaşılmaya yanaşmayan İran, Irak, Libya, Kuzey Kore, Afganistan, Sırbistan gibi devletler (*rogue or rejectionist states*), dördüncüsü Bosna, Kongo, Somali ve Cezayir gibi başarısız devletler (*failing states*) ve sonuncusu ise pazar ekonomisini destekleyen küresel şirketler veya onu alaşağı etmek isteyen terörist organizasyonlar gibi devlet dışı aktörler (*non-state actors*).

Bu anlamda değerlendirildiğinde bu beş farklı aktör tarafından domine edilen uluslararası sistem çok kutuplu bir yapıya referans vermektedir. Soğuk Savaş sonrası sistemin çok kutuplu bir yapıya evrildiğini iddia edenlere göre, uluslararası sistem Hans Binnendijk'in de tanımladığı gibi devlet merkezli olacaktır. BM daha bağımsız hareket edecek, Bölgesel kutuplar oluşacak ve eski düşmanlıklar sonlanacaktır (Kantarıcı, 2015: 64).

Huntington'un çok popüler tezi “medeniyetler çatışması” da farklı medeniyetlerin varlığı ile dünya siyasetinin çok kutuplu çok aktörlü bir yapıda olduğunu söylemektedir. Ancak buradaki çok kutupluluk yukarıda bahsedildiği anlamda iyimser YDD kavramına değil farklı kutupların yani “medeniyetlerin” aralarında çatıştığı bir yapıyı tanımlamaktadır.

Uluslararası sisteme ilişkin bir diğer yorumda da, 1990 sonrası ortaya çıkan sistemi ABD'nin üstünlüğünün olduğu ancak askeri güçleri dikkate alındığında Rusya, Çin, İngiltere ve Fransa'nın da sistemin içerisinde önemli bir yerde olduğu bir güç dengesi sistemi üzerinden açıklamaktadır. Ancak yine de savaş teknolojisindeki gelişmelerle beraber savaşın caydırıcılığı ve ekonomik bağımlılığın artmasından dolayı sorunların savaşa varmadan çözülmek zorunda oluşu bu dönemi klasik güç dengesi sisteminden ayırmaktadır (Arı, 2004: 161-162).

Dolayısıyla Sovyet sonrası sistemin çok kutuplu bir yapı olduğunu söyleyenlerin bakış açısından YDD tanımlamaları genellikle uluslararası sorunların ortak-uzlaşısı ve barış

temelli çözülmesiyle, tek kutuplu sistem anlatısı içerisinde meseleye yaklaşımı ise, ABD'nin uluslararası alanda hakimiyet kurmak için araçsallaştırdığı bir söylem olduğu şeklindedir.

90'larda Somali, Yugoslavya ve Bosna'da yaşanan krizler, YDD kavramına olan inandırıcılığın kaybedilmesine sebep olmuştur. Buradan sonra Batı'nın emniyet ve refahını sağlamanın tüm dünyaya düzen sağlama arzusuna üstün geldiği fikri yaygınlaşmıştır. Bu kavramın dünya iç politikasında huzur sağlama arzusundan ziyade huzursuzluk ve güvensizliği Batı'nın "**kibar muhitlerinden**" uzak tutma gayesi taşıdığı (Bora, 1998) düşünülmektedir.

Bu anlamda Balkanlarda yaşanan savaşlar, Afrika'nın çeşitli yerlerinde görülen gelişmeler, Ortadoğu'da yaşananlar, Orta Asya ve Kafkaslarda görülen belirsizlikler bu dönemde yeni bir düzenin değil "*düzensizliğin*" hakim olduğunu gösteren gelişmelerdir. Soğuk savaş döneminde hakim olan istikrar ve düzenlilik yok olmuştur. Soğuk savaş döneminde büyük güçlerin ve onların uydularının davranışları, askeri-siyasi vs. tutumları belirli bir mantık çerçevesinde işlediği için belirli bir düzen içerisinde işleyen bir sistem vardır. 90'lı yıllarda soğuk savaş döneminin istikrarının sağlayan ideolojiler, ittifaklar ve çıkar arayışları bozulmuştur. Bozulan ilişkilerin yeni bir zemin bulma arayışı içine girmesi ile bir düzensizlik hali ortaya çıkmıştır (Gözen, 1997: 76). Dolayısıyla "*Yeni Dünya Düzeni*" kavramının yerini "*Yeni Dünya Düzensizliği*" kavramına veya Batı'nın Müslüman ülkeler ve üçüncü dünya ülkeleri söz konusu olduğunda ya da ekonomik olarak çıkarlarına fayda/zarar bağlamında etki edebilecek ülkeler söz konusu olmadığında ses çıkarmadığı ve kendi içerisinde bir düzensizlik düzeni olan dönemin yaşandığı yeni bir dünyaya girildiği söylenilebilir.

1.3. 1990'lı Yıllarda Siyasi Tartışmaları Yönlendiren Dinamikler

Sovyetlerin çöküşü ile beraber soğuk savaş döneminin kavramları yerini yeni kavramsallaştırmalara ve tartışmalara bırakmıştır. Bu yeni dönemde yapılan tartışmalar temel olarak uluslararası siyaseti etkileyen önemli dinamikleri oluşturmaktadır.

Bu bağlamda yukarıda anlatıldığı gibi uluslararası siyaseti etkileyen dinamiklerin ilk ayağını Almanya'nın birleşmesi, Sovyetlerin ve Yugoslavya'nın dağılması, Balkanlarda yaşanan gelişmeler ve Körfez savaşı gibi somut olaylar oluştururken ikinci ayağını ise daha soyut ve kavramlar üzerinden giden aynı zamanda geleceğe ilişkin bir şeyler söyleme gayretinde olan tartışmalar oluşturmaktadır. Bilimsel nitelik taşıyan ve akademik

evrelerde daha çok tartişılan bu kavramların arasında Huntington'ın “*Medeniyetler atışması*” tezi veya Fukuyama'nın “*Tarihin Sonu*” tezi gibi tezler ya da daha makro anlamda “*Demokratikleşme*”, “*Küreselleşme*”, “*Postmodernizm*” ve “*okkültürlölük*” gibi kavramlar bulunmaktadır.

1.3.1. Medeniyetler atışması

Samuel Huntington tarafından 1993 yılında yazılan “Medeniyetler atışması mı?”(The Clash of Civilizations?) adlı makale, daha sonrasında “The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order” adıyla genişletilen kitabın temel tezi 90'lı yıllarda çokça tartişılan konular arasında yer almaktadır. Huntington'a göre (2006: 23-40) artık modern dünyadaki mücadelenin esas kaynağı ekonomik ve ideolojik değıl medeniyetler arasındaki mücadeledir. Ulusal devletler bu çatışmanın aktörleri olmaya devam edecek ancak global ekseninde mücadeleler farklı medeniyetlere mensup gruplar arasında meydana gelecektir. Fransız İhtilali sonrası başlayan milletler arası mücadele yerini I. Dünya savaşı sonrasında faşizm-nazizm-komünizm-liberal demokrasi arasına, daha sonra ise Soğuk Savaş arası komünizm-liberal demokrasi mücadelesine bırakmıştır. Bu mücadelelerin nihai safası ise Soğuk Savaş'ın sona erişiyle Batı ve Batılı olmayan medeniyetler arasında gerçekleşecektir. *Batı, Konfüçyüs, Japon, İşlam, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika, Afrika* gibi belli başlı medeniyetlerin olduğunu söyleyen Huntington'a göre medeniyetler arasında şu sebeplerle çatışma yaşanacaktır:

- 1) Medeniyetler arasındaki farklılıklar ideoloji veya rejimler arası farklılıklardan çok daha esastır. Bu durum asırların ürünüdür ve kısa zamanda ortadan kalkmaz.
- 2) Dünya gittikçe küçük bir yer halini alırken bu medeniyetler arasındaki etkileşimi arttırıyor ve bu etkileşim insanların medeniyet şuurunu arttırıyor.
- 3) Ekonomik bölgecilik artıyor ve gruplar komşularıyla güçlü ekonomik ilişkiler geliştirmeye başlıyor. Bu durum da onlardaki medeniyet şuurunu güçlendiriyor.
- 4) Global ekseninde meydana gelen modernleşme süreci milli devletleri zayıflatıyor ve bu boşluğu “*din*” (daha çok “*fundamentalist*” olarak adlandırılan hareketler) dolduruyor.
- 5) Batı gücünün zirvesinde olduğundan Batı dışı ölkeleri şekillendirme isteği artmaktadır. Bu durum Batı ile Batı dışı toplumları daha sık karşı karşıya getirmektedir. Eskiden Batılı olmayan toplumların elitleri Batılı değerleri sindirirken halk yerli kültürle iç içeydi, şimdi ise elitler yerlileşmekte halk

arasında ise batılı değerler (özellikle Amerikan kültür, tarz ve alışkanlıkları) hakim bir hal almaktadır.

- 6) Sınıf ve ideoloji mücadeleleri döneminde “*sen hangi taraftasın*” sorusu ile rahatlıkla taraflarını seçebilen gruplar medeniyetler arası mücadele döneminde “*sen nesin*” sorusuna cevap verirler. Kendilerini bu dönemde etnisite ve din üzerinden tanımlarlar. Bu soru bir veridir ve değiştirilemez. Bir insan yarı katolik yarı müslüman olamaz.

Soğuk savaş döneminin ideolojik siyaseti bitince yerini medeniyetler arası kültürel mücadeleler almaktadır. Yukarıda sayılan medeniyetler arasında fay kırıklıkları¹ bulunmaktadır. Bu kırıklıklar da onlar arasında bir mücadeleye evrilmeye müsaittir. Bu mücadele esnasında benzer medeniyetler birbirlerine yakınlaşmaya başlayacaktır ve saflaşmalar meydana gelecektir. “*Medeniyetler saflaşması*” ya da “*akraba ülke sendromu*” olarak da adlandırılan bu durum büyüme ve yayılma potansiyeline sahiptir². Burada benzer medeniyetler birbirinden farklı ulus devletler altında örgütlenmelerine rağmen medeniyetler arasındaki ihtilaflarda ortak hareket etmeye meyillidirler. Ancak bu saflaşma esnasında hangi medeniyete ait olduğu noktasında sıkıntı yaşayan devletlerin durumu önem arz etmektedir. Huntington tarafından (2006: 43-46) “*bölünük ülkeler*” olarak adlandırılan bu ülkeler nereye ait olduğu belli olmayan ülkelerdir. Bu ülkelerin toplumları hangi medeniyete ait oldukları hususunda bölünmüşlerdir. Bu ülkelere en tipik örnek de tarihen en bölünük ülkelerden biri olan Türkiye’dir³. Türkiye’nin tarihi, kültürü, değerleri batılı olmamasına rağmen liderleri tarafından Batı’nın bir üyesi yapılmaya çalışılmaktadır. Bu liderler tarafından “modern, batılı ve seküler” bir şekilde tanımlanmakta olan Türkiye, NATO ile hareket etmekte AB’ye üyelik için başvurmaktadır. Bununla beraber Türkiye içerisinde bir kesim ise kendini Müslüman bir Ortadoğu ülkesi olarak görmektedir. Türkiye’nin seçkinleri kendini batılı bir ülke olarak tanımlamaya çalışırken batılı seçkinler ise bunu böyle görmemektedir. Huntington’a göre

¹ Tarihsel olarak medeniyetler arasındaki mücadelenin köklü olduğunu söyleyen Huntington bu fay kırıklıklarının şiddete evrilme ihtimalinin fazla olduğunu dile getirmektedir. Örn: Batı ile İslam arasındaki fay kırıklıkları yaklaşık 1000 küsur yıldır, Japonya ile ABD arasındaki mücadele yıllardır devam etmektedir (Huntington, 2006: 31-36)

² Körfez savaşı, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilaf, Bosna’da yaşanan iç savaş bu saflaşmaya örnek teşkil edecek gelişmelerdir (Huntington, 2006: 36-39).

³ Diğer örnekler: Meksika ve Rusya

Türkiye AB'ye giremeyecektir ve “Mekke'yi reddeden ve Brüksel'den tarafından reddedilen Türkiye'nin yönü ise Taşkent olacaktır”.

Burada Huntington bölünmüş ülke analizinde Türkiye'yi bölünmüş bir ülke olarak değerlendirirken onun İslamla demokrasiyi önemli derecede uyuşturduğunu gözden kaçırmaktadır (Uysal, 2015). Dolayısıyla Huntington, Batılı değerler ile İslami değerlerin sentezlenebileceğini ve bu bağlamda 90'lı yıllarda giderek derinleşen Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini de açıklayamamaktadır. Böylece Huntington medeniyetlerin çatışma alanlarını vurgularken onların birbiriyle kaynaşma ve sentez alanlarını yok saymaktadır (Davutoğlu, 2006: 446).

Huntington'a göre, 90'lı yıllar itibariyle Batı gücünün zirvesindedir ve hem askeri hem ekonomik olarak rakipsizdir. BM ve IMF'in aldığı kararlar Batılı devletlerin çıkarlarını yansıtmakta ancak aynı zamanda dünya topluluğunun bir arzusuymuş gibi yansıtılmaktadır. Ayrıca Batı kültürü de Dünya'nın büyük bir kısmına nüfuz etmiş bulunmaktadır. Bu durum da gelecekte mücadelenin Batı ile geri kalanları arasında olacağını göstermektedir (Huntington, 2006: 40-42). Batının bu askeri, ekonomik ve kültürel gücü karşısında ise onunla rekabet etmek isteyen ancak onun kültürel gücünü kabul etmeyen ülkeler ekonomik ve askeri kapasitelerini arttırmaya çalışmaktadırlar. Bunu yaparken de diğer medeniyetler arasında bir yakınlaşma olmaktadır. Bunun örneği Konfüçyen-İslami bağlantı olarak görülmektedir. Askeri anlamda kapasitesini düşürmeye çalışan Batı'nın karşısında bu kapasitesini arttıran Çin, Kuzey Kore ve bazı Ortadoğu ülkeleri ön plana çıkmaktadır. En büyük silah ve silah teknolojisi ihracatçılarından biri olan Çin'in Libya, Irak, Cezayir'e silah ve teçhizat satışı ve Pakistan'dan füze alışı, Kuzey Kore'nin Suriye ve İran'a füze teknolojisi ihracı Konfüçyen-İslami bağlantıyı güçlendirmektedir (Huntington, 2006: 47-49).

Devletler arasında yapılan ikili görüşmelerin ve anlaşmaların Huntington'ın bağlamında medeniyetler arasında bir ittifaka referans verdiği söylenebilir. Oysa Mahbubani'ye göre (2006: 73) nasıl ki ABD'nin Suudi Arabistan'a silah satışı Hristiyan İslami bir bağlantı ortaya çıkarmıyorsa Çin'in İran'a silah satışı da böyle bir bağlantıyı ortaya koymamaktadır. Her ikisi de medeniyet ittifakına dayanmayan fırsatçı tutumlardır.

Üstelik Huntington devletler veya medeniyetler arası ilişkilerde de eklektik bir tutum takınmaktadır. Bu bağlamda Huntington'ın kurduğu teoride siyasi gerçeklikler önyargılı bir tarafgirlikle çarpıtılmaktadır. Örneğin Çin'in bazı İslam ülkelerine silah sattığını iddia

ederken, dünya silah ticaretinin büyük bir kısmının ABD'nin elinde olduğu gerçeğini atlamaktadır. ABD'nin 1992 yılında 3.Dünya ülkelerine yönelik silah ihracatı 59 milyar dolardır. Sadece Körfez Savaşı sonrası ABD'nin Suudi Arabistan'a sattığı silah tutarı 21 milyar doları geçmiş bulunmaktadır. Ayrıca Çin İslam dünyası ile ilgili temel meselelerde aleyhte bir tutum takınmaktadır. BM'deki Siyonizm oylamasında ve Bosna Krizi sırasında İslam dünyasının taleplerinin karşısında bir konum almıştır. Aynı zamanda ülke içindeki Müslümanlara yönelik baskısı da gittikçe artmaktadır (Davutoğlu, 2006: 448).

Huntington'a göre modern devletlerin ilişkilerinde en önemli faktör artık kültür ve medeniyettir. Ancak bu tez Ortodoks Gürcistan'ın neden Rusya ile değil de Türkiye ile yakınlaşma içinde olduğunu veya Azeri-Ermeni çatışmasında neden Müslüman-Şii İran'ın neden Müslüman-Şii ağırlıklı Azerbaycan yerine Ermenistan'ı desteklediğini açıklamakta zorlanmaktadır. Yani medeniyetler çatışması tezinin aksine ulus devletler dinsel veya kültürel çıkarlarına göre değil, ekonomik ve siyasal çıkarlarına göre hareket etmektedirler. Bu anlamda Huntington'un tezinde ortaya çıkan en önemli eksikliklerden biri "ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin doğasını ve kapitalizmin evrensellik eğilimini hesaba katmamasıdır" (Uysal, 2015) .

Dolayısıyla medeniyetlerin ortak ekonomik ve politik çıkarları için beraber hareket etme eğiliminden bahsedilmesi de önemlidir. Bu bağlamda Batı'nın demokrasi karşısındaki tutumunun kendi çıkarları bağlamında şekillendiği örneği durumu açıklayıcı niteliktedir. Batı için politik/ekonomik çıkarlar antidemokratik rejimleri desteklemeyi gerektiriyorsa bu rejimlerin desteklenmesinde bir sorun görülmemektedir.

Huntington çatışma alanlarının tüm yükünü diğer medeniyetlere yüklemekte ve özellikle İslam ve Konfüçyanizmi siyasi huzursuzluğun kaynağı ve sorumlusu olarak aktarmaktadır. Oysa uluslararası sistemde ortaya çıkan sorunlar diğer medeniyetlerin yaşam alanlarını daraltan Batı tarafından olmaktadır. Örneğin 19.yy'da Batı değerlerinin yayılmasından önce İslam ve Ortodoks alemleri barış ve huzur içinde yaşamaktaydı. Yine Endülüs, Müslüman-Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşadığı bir medeniyet havzasını oluşturmaktaydı (Davutoğlu, 2006: 446-7).

Tam da burada Davutoğlu'na göre (2006: 443) medeniyetler çatışması ve bunun gibi teoriler hakim güçlere kamuoyu oluşturma ve meşruiyet kazandırma kaygısı ile kurulmaktadır. Bu bağlamda ilk üretilen tezlerden bir diğeri de tarihin sonu tezidir. Bosna'da Batılı ülkelerin gözetimi altında yaşanan ve soykırıma varan gelişmeler artık

Fukuyama'nın tezini geçersiz kılmaktaydı ve bu durumda bu dengesizlik ve çarpıklıkların kapatılması için yeni teorik çerçevelerin öngördüğü yeni düşmanlar ve suçlular gerekliydi (Davutoğlu, 2006: 444). İşte böyle bir ortamda imdada Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinin yetiştiği söylenilebilir.

Bu dönemde Medeniyetlerin çatışacağı tezine karşılık farklı bir yaklaşım Bartley'den gelmiştir. Bartley'e göre (2006: 67) 21.yüzyıl'da ekonomik gelişme, bireysel özerklik ve ekonomik gelişme talepleri artacak, bunun yanında iletişim teknolojisinin büyümesi baskıcı yönetimlerin gücünü kıracaktır. Böylece demokratik devletler yaygınlaşacak ve çatışma ihtimali azalacaktır. Bu görüş daha çok Fukuyama'nın Tarihin sonu tezi ile de örtüşmektedir. Fukuyama'ya göre batılı liberal-ekonomik değerlerin kabul edildiği tarihin sonuna gelinmiştir. Bu bağlamda savaşlar ekonomik alanda gerçekleşecektir.

Medeniyetler Çatışması tezi ile Fukuyama'ya karşı çıkan Huntington'a göre tarih devam etmekte liberal demokrasi ve hukukun evrenselleşmesi yerine çatışmalar sürmektedir. Dünyadaki diğer medeniyetler dini ve kültürel olarak farklı özellikler taşıdıkları için Batı'yı taklit etmekten uzaktırlar (Ceylan, 2006: 246-247). Dolayısıyla dini ve kültürel farklılıklar farklı medeniyetlerin liberal demokrasi ve serbest piyasaya ulaşmasının önünde bir engeldir. Bu farklılıklar medeniyetler arasındaki çatışmanın ana kaynağıdır.

1.3.2. Tarihin Sonu Tezi

Fukuyama'nın tarihin sonu tezi Romanya devriminin ve Berlin duvarının yıkılmasının ardından hakim olan romantik ve iyimser havada Batı liberal demokrasisinin mutlak zaferini ilan etmekteydi. Böylece insanoğlu, artık tarihin Batılı liberal demokrasilerin getirdiği değerlerle mükemmeliyete ulaşmıştı. Bu yaklaşım bir anlamda da yeni dünya düzeni fikrinin entelektüel altyapısını oluşturmaktadır (Davutoğlu, 2006: 443).

Fukuyama'ya göre 20.yy'da liberalizm ilk olarak mutlakiyetçiliğin kalıntıları, sonrasında Bolşevizm ve faşizm ve sonunda nükleer tehditlere varan güncellenmiş bir Marksizm ile karşılaştı. Ama 20.yy'da batılı liberal demokrasilerin zaferi halkayı başladığı yere getirdi. Yani ekonomik ve siyasi liberalizmin zaferine geri gelindi. Batı'nın bu zaferi Batı liberalizmine alternatif diğer sistemlerinde tükenişinin bir kanıtıdır. Son yıllarda komünist ülkelerde yaşanan değişimler politik fenomenlerin de ötesinde batılı tüketim kültürünün kaçınılmaz bir yaygınlaşmasıdır. Bu anlamda yaşadığımız sadece soğuk savaşın bitişi ya da savaş sonrası bir dönem değildir, yaşanan tarihin sonudur. İnsanlığın

ideolojik evriminin sonu ve batılı liberal demokratik değerlerin evrenselleşmesidir (Fukuyama, 1989: 1).

Liberalizme alternatif olarak faşist ve komünist ideolojilerin öldüğü kabul edildiğinde “liberal topluma alternatif oluşturabilecek başka bir şey var mıdır?” sorusunu soran Fukuyama din ve milliyetçiliği önererek incelemeye alır. Fukuyama’ya göre modern liberalizm zaten barış ve istikrarın minimal ön koşullarını bile sağlayamayan ve iyi bir hayatın doğası üzerinde anlaşılamayan dine dayalı toplumların zayıflığından doğmuştur. Modern dünyada liberalizme politik olarak alternatif bir teokratik sistem öneren tek din İslam’dır. Ancak bu teokratik doktrin Müslüman olmayanlar için hiç de cazip değildir. Çünkü diğer dini dürtüler liberal toplumların izin verdiği kişisel yaşamın alanında karşılanabilmektedir. Milliyetçi hareketler ise geniş çaplı politik veya sosyo ekonomik bir ajandası olmayan hareketlerdir (Fukuyama, 1989: 13).

Tarihin akışını ilerleme-evrim bakış açısıyla ele alan Fukuyama’da tarih bir amaca doğru ilerlemektedir ve bu amaç da liberalizmdir. Farklı geleneksel, kültürel, dini yapılarda olan her devlet nihayetinde aynı yerde buluşacaktır. Bu buluşma yeri “tarihin sonu” kavramı ile ifade edilmektedir. Ona göre siyasi, ekonomik vb. kurumlar gelişip değişerek ulaşabilecekleri en ideal forma yani liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin zaferine ulaşacaktır. Bu anlamda Fukuyama’ya göre liberalizm her devletin için kaçınılmaz sonudur. Sağ otoriter rejimler, sol totaliter rejimler ve İslam’ın olumsuz yönlerini ortaya koyarak bu iddiasını pekiştirmektedir (Ceylan, 2006: 234-235).

Sol totaliter rejimlerin güçlü devlet yapısı bireysel özgürlük anlayışına zarar vermektedir. Ancak insan doğasının temel özelliği olan düşünme yetisi ve alışkanlığı ne kadar engellense bile bir şekilde ortaya çıkar ve bunu engellemek çeşitli baskı araçları ile bile olsa başarılmaz. Kişisel haklar yerine ödevlerin ağır bastığı, ulusal çıkarların ve devletin ön planda tutulduğu, ırkçı politikalar ve saldırgan bir milliyetçiliğin hâkim olduğu ve askeri diktatörlükler ya da faşizm şeklinde ortaya çıkan sağ otoriter rejimler de bireye özgürlük alanı bırakmamaktadırlar. Bu anlamda yapıları gereği baskıcı-kısıtlayıcıdırlar. İslam ise toplumsal yaşama ilişkin ekonomik ve siyasi düzenlemeler getirdiği için bir ideoloji özelliği taşımakta ve diğer dinlerden ayrılmaktadır. Bazı ülkelerde liberal demokrasiye baskın gelen İslam evrensel bir yön taşımakla beraber sadece şu anda kabul gördüğü yerlerde gücünü sürdürebilir ve getirdiği dünya düzeni inanç boyutundan

ayrılmaz. Fukuyama'ya göre İslam'ın din ve inanç özgürlüğü ve ibadet özgürlüğü gibi temel haklarla uyuşması zordur (Ceylan, 2006: 243-246).

Burada da Huntington'ın tezine benzer şekilde rakip fikirler işlevsel bir şekilde ele alınıp araçsallaştırılmaktadır. Aksi takdirde İslam'ın Endülüs ve Osmanlı örneklerinde nasıl diğer dinlerle veya milletlerle bir arada yaşadıkları açıklanamamaktadır.

Fukuyama'ya göre asıl belirleyici olan şey kültür değildir. Herhangi bir medeniyetin mensubu olmak liberal demokratik bir sisteme geçişin önünde bir engel değildir. Demokratikleşme sürecinde siyasi tutum daha önemlidir. Fukuyama Ülkelerin demokratik bir kültüre sahip olması gerektiği iddiasını da reddeder ve başlangıçta otoriter geleneğe sahip hiç bir halkın bulunmadığını söyler. İslam'ın da bu bağlamda özünde demokrasiyi dışlamayan duruşu İslami değerlerin diğer toplumlarda hakim olmasını mümkün kılabilir. Bu tehlikenin farkında olan Fukuyama ya da Huntington'da bunun için İslam'ın alternatif olamayacağını söylemektedir (Ceylan, 2006: 247).

1.3.3. Demokratikleşme

Soğuk savaş sonrası döneme bakıldığında demokratikleşme konusunun popüler konulardan biri olduğu söylenilebilir. Soğuk savaş sırasında hakim olan uluslararası sistemin iki kutuplu yapısının ülkelerin iç politikalarına kadar müdahale eden yapısı özellikle doğu bloğu ülkelerinde sivil toplum, baskı grupları, siyasi partiler gibi mekanizmaların alanını daraltmaktaydı. Bu yüzden soğuk savaşın bitişi ile birlikte ve Batı bloğunun zaferi ile birlikte bu gruplar güçlenmeye başlarken demokratikleşme tartışmalarını da beraberinde getirdiği söylenilebilir.

İkinci Dünya savaşı sonrası Sovyetlerin bütün dünyada hakim kılmak istediği ideolojik duruşu ve ABD'nin de bunu engellemeye yönelik belirlediği politikalar, Dünya'da uluslararası mücadelenin zeminini farklı dünya ideolojilerinin çatışmasına bir anlamda "özgürlükler düzeni" ile "totaliter düzen" arası mücadele seviyesine taşımıştı. Soğuk savaşın ABD lehine bitmesi bir anlamda "özgürlükler düzeni"nin tüm dünyaya yayılmasına ilişkin bir durumu ortaya çıkarırken demokratikleşmenin çerçevesinin ise demokrasi ve liberalizm gibi kavramlar üzerinden yürütülmesini sağlamıştır. Bu dönemde demokrasinin liberal formu yaygınlaşmış ve Batılı ülkeler demokratikleşmek isteyen ülkelere örnek gösterilmeye başlanmıştır.

Türkiye siyaseti açısından da önem arzeden demokratikleşme çabalarının 90'lı yıllarda modern bir demokrasinin nasıl olması gerektiği üzerinden yürüdüğü söylenilebilir. 19.yy boyunca James Madison ve John Stuart Mill gibi filozoflarca sınırlanmamış bir demokrasinin hem mülkiyeti hem bireysel özgürlükleri tehdit edeceği üzerinden demokrasi terimi olumsuz çağrışımların pek çoğunu taşımaktaydı. Ancak 21. yy'a gelindiğinde demokrasi evrensel olarak iyi bir şey olarak kabul edilmekteydi (Heywood, 1999: 69).

Huntington (2002: 7-10) demokratik rejimleri tanımlarken açık, serbest ve dürüst seçimlerin olduğu, en güçlü kolektif karar alma mekanizmasının seçimle geldiği ancak bu mekanizmanın sınırlandırıldığı, istikrarlı yani kurumsal bir yapının var olduğu ve seçim yarışında seçimlere yaygın katılımın sağlandığı rejimleri kastetmektedir.

Bugün demokrasinin tanımları birbirinden farklılık göstermektedir. Tilly (2011: 22-26) demokrasi tanımlarını *anayasal, tözel, prosedürel ve süreç yönelimli* olmak üzere 4 başlık altında toplamaktadır. *Anayasal yaklaşım*, bir rejimin siyasi faaliyetleri ile ilgili çıkardığı yasalar üzerinden bir kaniya varmaktadır. Dolayısıyla birincil kaynakları yasal düzenlemeler oluşturmaktadır. Bu yaklaşım yasal düzenlemeler ile günlük pratikler arasındaki yaklaşıma dikkat etmediği ölçüde yanıltıcıdır. *Tözel yaklaşım*, belli bir rejimin yaşam koşullarına ilişkin uygulamalarına odaklanır. Yani bir rejim insanların refahını, güvenliğini, özgürlüğünü, sosyal adaleti, toplumsal eşitliği, müzakereyi düşündüğü ölçüde demokratiktir. *Prosedürel yaklaşım* ise genelde merkezine seçimleri koyarak bir rejimin demokratik olup olmadığına karar verir. Çok sayıda yurttaşın katıldığı rekabete dayalı seçimler eğer hükümette gerçekten önemli değişikliklere yol açıyorsa o rejim demokratik olarak değerlendirilebilir. *Süreç Yönelimli yaklaşım*, diğer üç tanımdan farklılaşarak bir rejime demokratik denilebilmesi için asgari süreç dizileri tanımlamaktadır. Dahl süreç yönelimli yaklaşımın en önemli temsilcilerinden biridir.

Süreç yönelimli yaklaşımın temsilcisi Robert Dahl'ın 5 süreçten bahsettiği görülmektedir. Buna göre demokrasinin etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündemin kontrolü ve yetişkinlerin oy kullanması gibi kriterleri bulunmaktadır (Dahl, 2010: 47-48). Dahl'a göre (2010: 161); asker ve polisin, seçimle gelmiş yetkililerce denetlenmesi, demokratik inançlar ve siyasi kültürün varlığı, demokrasiye düşmanca yaklaşan bir dış müdahalenin olmaması, çatışan alt kültürlerden ziyade homojen bir kültürelliğin hakimiyeti ve piyasa ekonomisi demokrasi için gerekli olan şartları kapsamaktadır.

Kabaca Dahl’a göre modern demokrasilerin ya da “poliarşi”nin asgari şartları arasında şu 7 ilke olmalıdır. (1) Hükümet kararlarını kontrol yetkisi anayasal organların elinde olmalı, (2) seçilmiş organlar sık sık yapılan dürüst seçimlerle işbaşına gelmeli, yetişkinlerin (3) seçme ve (4) seçilme hakkı olmalı, (5) vatandaşlar, ceza tehdidi olmadan kendini ifade edebilme hakkına sahip olmalı, (6) alternatif bilgi kaynaklarına ulaşabilmeli ve (7) siyasal örgütlenme hakkına sahip olmalıdır (Schmitter ve Karl, 1999: 8). Bunlara ek olarak ise (8) seçilmiş kimselerin özgürce hareket edebilmesi, ordu-memur veya devlet yöneticisi gibi kimselerce baskı altına alınmaması gerekmekte ve (9) bu seçilmiş kimseler kararlarını alırken dış devletlerin baskılarına maruz kalmamalı devlet kendi kendini yönetmelidir (Schmitter ve Karl, 1999: 9).

Tilly’e göre (2011: 34-36) demokrasi “*genişlik*”, “*eşitlik*”, “*koruma*” ve “*karşılıklı bağlayıcı istişare*” kavramlarını içermelidir. *Genişlik* kavramı, nüfusun geniş bir kesiminin haklardan yararlanması ve kamu politikalarına aktif katılımı ifade etmektedir. *Eşitlik* kavramı, toplum kategorileri arasında, özellikle etnik kategoriler arasında, eşitsizliklerin olmamasını anlatır. *Koruma* kavramı, devletin keyfi eylemlerinden korunmayı anlatmaktadır. *Karşılıklı bağlayıcı istişare* ise bağlayıcı olmayan asimetrik bir istişarenin olmadığı ortamı anlatmaktadır. Yani devlet yetkilileri sağladığı faydaları rüşvet veya üçüncü kişileri kullanarak değil, açık ve uygulanabilir kurallardan sağlanmaktadır. Tilly için bu 4 kavramı içeren rejim demokratiktir. Dolayısıyla bir rejim daha geniş, daha eşit, daha fazla korunan ve daha fazla istişareye doğru bir hareket ettiği çerçevede demokratikleşmektedir.

Özbudun’a göre ise demokrasiyi açıklamak için kullanılan teoriler “normatif” ve “ampirik” teoriler olarak kabaca 2 grupta toplanabilmektedir. Demokrasinin kaynağına (halk) ve yöneldiği nihai amaca (ortak iyilik) ilişkin teoriler normatif teorileri kapsamaktadır. Bu teoriler daha çok felsefi düzeyde hürriyet, eşitlik, ortak iyi gibi kavramlar üzerinden kurulmaktadır. Ancak bu tanımlamanın karışık ve belirsiz oluşu Ampirik demokrasi teorisini daha işlevsel kılmaktadır. Ampirik yaklaşım, demokratik oldukları kabul edilen ülkeler üzerinden ortak özelliklerini çıkararak yapılan incelemeler aracılığıyla kurulmaktadır. Schumpeter’in amaç ve kaynakları değil de yöntemleri esas alan demokrasi teorisi bu bağlamda düşünülmektedir (Özbudun, 2015: 73-74). 90’lı yıllara gelindiğinde de Batılı ülkelerin demokratik oldukları kabul edilerek, demokrasi çıkarımlarının bu ülkeler üzerinden yapıldığı söylenilebilir.

Demokrasinin en bilinen tanımlarından biri onu tarafsız bir şekilde yapılan, oyların dürüstçe sayıldığı düzenli seçimlerle eş tutmaktadır. Demokrasilerde esas olan şey seçimlerin belli zamanlarda yapılması ve vatandaşların siyasal partilerce bir araya getirilmiş alternatifler arasından seçim yapmasına izin verilmesidir. Vatandaşlar, seçimler arası dönemde de çıkar grupları, sosyal hareketler vb. çeşitli araçlarla kamusal siyaseti etkilemeye çalışırlar. Böylece demokrasiler çeşitli menfaatlerin ve değerlerin (bireysel-kollektif) ifade edilmesi için yarışmacı yöntemler sunmaktadır. Demokrasinin genel kabul gören bir diğer yönü onun “çoğunluğun yönetimi” olmasıdır. Başarılı demokrasiler azınlık haklarını korumak için “çoğunluğun yönetimi” prensibini anayasalar, federal yapılar veya koalisyonlara olanak sağlayan ortaklıkçı yapılar gibi çeşitli araçlarla sınırlamaktadırlar. Bir diğer önemli unsur işbirliği ve fikir alışverişi yapmayı sağlayan ara kurumların varlığı yani sivil toplumdur. Bir diğeri ise profesyonel politikacılardan oluşan “temsilciler”dir. Modern demokrasilerde işin büyük kısmı bu temsilcilere düşmektedir (Schmitter ve Karl, 1999: 5-7).

Weiner’e göre ise demokrasi için iktidarların seçimle gelmesi, tüm partilerin halk desteğini sağlamak için basından yararlanabilmesi, konuşması, toplanması ve keyfi tutuklamalara maruz kalmaması, seçimleri kaybedenin iktidardan ayrılması ve seçilmişlerin yönetimin gerçek sahibi olduğu ya da bir diğer tabirle seçilmemiş elitlerin kuklaları olmaması gerekmektedir (Berger, 1999: 33).

20.yy otoriter rejimlerin hâkim olduğu bir dönem iken yüzyılın son yıllarında demokratik fikir ve uygulamaların yaygınlaşması, 21.yy’ı demokrasi açısından tarihin en verimli dönemlerinden biri haline getirmiştir. Bu dönemde demokrasiye atfedilen birçok değer ve kurum liberalizm tarafından geliştirilmiştir. Sınırlı ve sorumlu yönetim, anayasal yönetim, bağımsız yargı, hukukun üstünlüğü, insan hakları bunların başında gelmektedir. Bu durum liberalizmin demokrasinin ön şartı olarak anılmasını sağlamıştır. Nitekim Sartori’ye göre liberalizmsiz demokrasi olmaz, liberalizmden arındırılmış demokrasi olsa olsa diktatörlük olur (Yayla, 1999: 60-61).

Erdoğan ise liberal demokratik modelin özelliklerini şöyle sıralamaktadır: (1) yönetim halkın rızasına dayanmalı, (2) çoğunluk yönetme hakkına sahip olmalı, (3) azınlığın hakları garanti altına alınmalı, (4) siyaset çoğulcu ve yarışmacı olmalı ve (5) piyasa ekonomisi hâkim olmalıdır (Erdoğan, 2006)

Larry Diamond’a göre de Liberal Demokrasinin 10 unsuru bulunmaktadır:

1. Devletin temel kararlarının seçilmişlerce alınması ve özellikle silahlı kuvvetlerin seçilmiş sivil yöneticilerin sivil denetimine tabi olması gerekmektedir. Yani kararlar demokratik yönden hesap verirliliği olan kurumlarca alınmalıdır.
2. Yürütme gücü yargı, yasama ve yatay eşitliğin diğer organlarınca sınırlandırılmış olmalı.
3. Seçim sonuçları önceden bilinmemeli ve anayasa ilkelerine bağlı her grubun parti kurma ve seçimlere katılma hakkı olmalı.
4. Kültürel-etnik-dinsel vb. diğer azınlıkların siyasal süreçlere katılımı sağlanmalı ve kendi dilleri, kültürlerini yaşama hakları hukuken ve fiilen sınırlandırılmamış olmalı.
5. Vatandaşların kendi menfaat ve değerlerini çeşitli bağımsız dernekler ve hareketler vasıtasıyla ifade edilebilmeli
6. Vatandaşların ulaşabileceği bağımsız medya ve alternatif bilgi kaynakları var olabilmeli.
7. Bireyler inanç, düşünce, tartışma, konuşma, yayın, toplanma, gösteri vb. haklara sahip olmalı.
8. Kanun karşısında vatandaşların siyasi eşitliği olmalı.
9. Etkin yargı organının varlığı ve diğer iktidar merkezlerinin alınan yargı kararlarına saygı göstermesi gereklidir.
10. Hukuk devletin vatandaşları sadece devlete karşı değil, devlet dışı ve devlete karşı örgütlere karşı da koruması gerekmektedir (Özbudun, 2015: 75).

Ayrıca sınırlı bir demokrasi anlayışına işaret eden Liberal demokrasi seçilmiş organların sınırlandırıldığı ve bireylerin haklarının hukuk devleti çatısı altında korunduğu bir rejime işaret etmektedir. Bunu sağlamanın yolu ise anayasalardan geçmektedir. Temel olarak anayasalar, devlet faaliyetinin sınırlarını çizer, azınlık haklarını korur, temel hakları güvence altına alır ve böylece demokratik bir yönetimin çerçevesini çizer. Demokratikleşmenin başarılı olmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri anayasalardır.

Bugün demokratikleşme denildiğinde hangi demokrasi ve hangi demokratikleşme soruları akıllara gelmektedir. Günümüz modern dünyasında demokrasiden anlaşılan ise sınırlı, anayasal ve temel hak ve özgürlüklere işaret eden liberal sıfatını almış aynı zamanda seçilmiş temsilcilerin karar alma mekanizmasında bulunduğu temsili niteliği olan liberal temsili demokrasilerdir. Bu bağlamda demokrasiler liberal ve temsili

özelliklerini Tilly'nin bahsettiği anlamda “*genişlik*”, “*eşitlik*”, “*koruma*” ve “*karşılıklı bağlayıcı istişare*” ölçüsünde ne kadar başarır o kadar demokratikleşeceklerdir.

Gorbachev 1985 yılında Genel sekreter olarak atandıktan sonra izlediği politikalar ile siyasal tartışmanın sınırlarını genişletmiş ve Komünist Parti ve Sovyet Parlamentosunda yarışmacı seçimlerin uygulanmasını teşvik eden demokratikleşme hareketini başlatmıştır. Gorbachev her ne kadar tek parti içerisinde bir tartışma özgürlüğünü sunan sosyalist plüralizmi benimsediyse de bu reformlar kitle gösterilerinin artmasını, milliyetçi akımların yükselmesini ve rakip siyasi partilerin doğmasını sağlayan bir dalgalanmayı sağlamıştır. Buna karşılık Gorbachev ise Komünist Parti'nin anayasal olarak garanti edilen tekelini kaldırarak çok partili siyaseti ve batı tarzı yarışmacı siyasal sistemi kabul etmiştir (Heywood, 1999: 81-82).

Demokratikleşme kavramının bu bağlamda iki boyutu olduğu görülecektir. Kavramın ilk boyutu demokratik olmayan bir politik sistemden demokratik bir politik sisteme geçişi ifade eden demokratikleşme, ikinci boyutu ise demokratik bir sistem içerisindeki demokrasiyle uyumlayan unsurların demokratik kurum ve mekanizmalarla dönüşümünü sağlayan demokratikleşmeyi ifade etmektedir (Erdoğan, 2006). Demokratikleşme tartışmaları daha çok otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçişler bağlamında tartışılmış ve bu geçişin nasıl olması gerektiği, yolları, aşamaları tartışılmış ve açıklanmıştır. Bu anlamda genelde Huntington'ın kavramsallaştırması ile kullanılan demokratikleşme kavramı, otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçişi “dalgalar” (Huntington, 2002) ile açıklamakta ve kavramın bu iki boyutundan ilkinde işaret etmektedir. Türkiye kavramın bu boyutunu 1946 sonrası çok partili hayata geçiş ile demokrasiye yönelerek aşmıştır. 1950'lerden bu yana yaşanan sıkıntılar ise demokratikleşmenin ikinci boyutu içerisinde yaşanmaktadır. Bu sıkıntılar bir anlamda Türkiye'nin demokratikleşme sancılarıdır.

Dolayısıyla 90'lı yıllarda komünist rejimlerin çöküşü ile gündeme gelen demokratikleşme liberalizm ile iç içe geçerek seçimlerin düzenli yapıldığı, katılımın olduğu, yönetimin anayasa ile sınırlandırıldığı seçilmiş temsilciler üzerinde vesayet mekanizmalarının olmadığı ve silahlı kuvvetlerin sivil denetime tabi tutulduğu, vatandaşların kamu politikalarına katıldığı, sivil alanın genişlediği, farklı kültürlerin bir arada yaşayabildiği bir kavram olarak görülmektedir.

1.3.4. Küreselleşme

90'lı yılların en çok atıfta bulunulan kavramlarımdan birinin de küreselleşme kavramı olduğu söylenilebilir. Küreselleşme insan, fikir ve metaların ulus devletin sınırlarının dışına çıkıp rahatça dolaşımını sağlayan bir kavramı anlatmaktadır. Dünyanın küçülmesi olarak görülmekte ve aynı zamanda Amerikanlaştırıcı bir boyutu olduğu da unutulmamalıdır (Bilici, 2005: 799). Küreselleşme tek bir dünya içerisinde yaşanıldığı ve bireylerin, grupların ve ulusların birbirine bağımlı hale geldiği olgusuna göndermede bulunmaktadır (Giddens, 2013: 84). Yani küreselleşme insani ilişkilerin uluslararası sınırları aşarak hızla yayılması süreci olarak tanımlanabilir (Erdoğan, 2002: 53). Bu bağlamda dünyanın “küresel bir köy” olduğu söylenmektedir. Bir diğer anlamıyla zamanın ve mekanın yok olması anlamına da gelen küreselleşme ulusal toplumların sınırlarını aşarak bir dünya toplumu olma tasavvurunu da taşımaktadır (Erdoğan, 2002: 54).

Küreselleşmenin ortaya çıkmasına katkıda bulunan etkenler arasında *bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler* ilk sırada yer almaktadır. Özellikle internet ve cep telefonlarının yaygınlaşması küreselleşmeyi yaygınlaştırmakta ve hızlandırmaktadır. Teknolojinin bu seviyeye ulaşması zamanın ve mekanın yakınlaşmasını sağlamıştır. Dünyada yaşanan gelişmelerden anında haberdar olabilen insanlar kendilerini küresel sorun ve süreçlerle özdeşleştirmişlerdir. İnsanlar küresel bir topluluğun üyesi olarak toplumsal sorumluluğun ulusal sınırlarda kalmadığını anlamaktadır (Dünyanın bir ucunda gerçekleşen afetler yaşanan adaletsizlikler artık insanlar için eylem ve müdahale alanı haline gelmektedir, hakeza savaş, deprem, insan hakkı ihlalleri gibi meselelere ilişkin müdahale çağrıları artmaktadır). Ayrıca insanlar kendi kimliklerini oluştururlarken artık daha fazla ulus-devlet dışı kaynaklara yönelmektedir. Bölgesel veya küresel kaymalar insanların içinde bulunduğu ulus devlete aidiyetlerini yitirmesine sebep olmaktadır. Küreselleşmenin ortaya çıkmasına katkıda bulunan ikinci mesele ise *ekonomidir*. Bu anlamda ulus aşırı şirketlerin payı yadsınamaz. Bu şirketler ekonomik küreselleşmenin merkezinde yer almaktadırlar. Buna ek olarak “elektronik ekonomi” olarak da adlandırılan bankaların, şirketlerin ve bireylerin fonlarını uluslararası düzeyde hareket ettirebilme kapasiteleri ekonomileri küresel düzeyde bütünleştirmektedir. Küreselleşmeye katkıda bulunan son itici güç ise *politik değişimlerdir*. Bu politik değişimler arasında Doğu Avrupa’da 1989’de yaşanan ve 1991’de Sovyetlerde

yaşananlar ilk sırada gelmektedir. Buralarda komünizmin çöküşü ile birlikte pek çok ülke Batı tipi siyasal ve ekonomik sistemlere yönelmiştir. Komünist sistemin çöküşü küreselleşme sürecini hızlandırırken onun bir sonucu olarak da okunabilir. İkinci politik değişim ise Uluslararası ve bölgesel hükümet mekanizmalarının gelişmesinden oluşmaktadır. BM, AB gibi uluslararası birliklerin ortak bir siyasi forum içerisinde bulunması bu süreci hızlandırmıştır. Ve son olarak da Uluslararası Devlet Örgütleri ve Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşlarının yaygınlaşması da küreselleşme sürecine katkı sağlamıştır (Giddens, 2013: 84-93).

Küreselleşme, son iki yüzyıldaki başarısını refahı arttırma, güvenliği sağlama ve yurttaşlarına kültürel bir kimlik kazandırma gibi niteliklere borçlu olan ulus devleti ciddi bir krize sokmuştur (Erdoğan, 2002: 54). Global ekonomilerin ortaya çıkışı ile ulus devletler ekonomilerini düzenleme kapasitelerini kaybetmiş ve uluslararası finans piyasalarının dalgalanmalarından etkilenebilir hale gelmiştir (Erdoğan, 2002: 55).

Küreselleşme tartışmaları kabaca üç grupta toplanılabilir. *Kuşkucular*, *Aşırı küreselciler* ve *Dönüşümcüler*. Kuşkucular dünyanın karşılıklı bağımlı olduğu tezine karşı çıkarak dünyanın 1890’larda olduğundan daha az karşılıklı bağımlı olduğunu savunmaktadırlar, ulusal hükümetlerin etkisizleştiği ya da güçsüzleştiği tezlerine katılmamaktadırlar ve ulusal hareketlerin sağlamlaştığını ve arttığını iddia etmektedirler. Aşırı küreselleşmeciler ise kuşkucuların tam tersi olarak küreselleşmenin her yerde hissedilen sınırsız bir dünya olduğunu, ulus devletlerin çözüldüğünü ve ulusal hükümetlerin artık etkisinin gerilediğini söylemektedirler. Dönüşümcülere göre ise küreselleşme modern toplumları biçimlendiren bir merkezi güç olsa da eski kalıplarda varlığını sürdürmektedir ve bu anlamda ulus devletler etkisini yitirmemekte toprak temeline dayanmayan yeni ekonomik ve toplumsal örgüt biçimlerine göre yeniden yapılanmaktadır (Giddens, 2013: 94-96).

Küreselleşmenin ekonomik, kültürel ve siyasal olmak üzere 3 temel alanda gerçekleştiği söylenilebilir. Tüm ekonomilerin iç içe geçtiği ve ulusal ekonomilerin artık tek başına bir ada olmadığı fikri ile açıklanan *ekonomik küreselleşme* 80’li yıllardan itibaren Batı ile ekonomik olarak durgun Doğu arasındaki ekonomik uçurumu genişleterek komünizmin çöküşünü hızlandırmıştır. Küreselleşmenin *kültürel boyutu* ise dünyanın herhangi bir yerinde üretilen bilgi, mal ve imajların milletler, bölgeler ve bireyler arasındaki kültürel farkları eritme süreci, bir anlamda kültürel homojenleştirme süreci olarak tanımlanabilir. Küreselleşmenin kültürel boyutu bazen “*McDonald’slaştırma*” süreci olarak da

tanımlanır. Son olarak *siyasi boyut* ise uluslararası örgütlerin iradelerini ulus devlete empoze etmelerini kapsamaktadır (Heywood, 2011: 190-92).

Küreselleşme kavramı soğuk savaş sonrası dönemi açıklamak için en çok kullanılan kavramların başında gelmektedir. Küreselleşme kavramının bu dönemde yaygınlaşmasının iki önemli nedeni bulunmaktadır ilki Sovyetlerin dağılmasının ardından ortaya çıkan yeni devletlerin kapitalist ekonomik sisteme entegre olması sonucunda dünyada liberal ve serbest pazar ekonomileri ile birlikte demokratik katılımın yaygınlaşmasıdır. İkincisi ise, teknolojik ve bilimsel gelişmeler sonucunda toplumlararası haberleşme ulaşım, basın-yayın ve iletişim gibi olanakların genişlemesidir (Gözen, 1997 79).

Küreselleşme ve demokrasi arasındaki ilişkide küreselleşmenin demokrasiye katkı sağladığı düşünülmektedir. Çünkü küreselleşme sayesinde piyasa kapitalizminin hâkimiyeti artmaktadır ve bu durumda liberal demokratik ilkelerin ve yapıların küreselleşmesini sağlayacaktır (Heywood, 2011: 195). Bu bağlamda Küreselleşme liberalizm, açık toplum, demokrasi ve insan hakları gibi kavramların evrenselleşmesini sağlamıştır (Arı, 2004: 164). Tam da bu bağlamda Fukuyama'nın tarihin sonu tezi küreselleşme süreci liberal/batılı değerlerin evrenselleşeceği varsayımı ile birbirine benzemektedir. Ancak Fukuyama bir anlamda bu sürecin sonlandığını söylerken Küreselleşmenin bu anlamda bir perspektifi yoktur. Ancak küreselleşmenin ekonomik gücü, ulusal sınırlara gittikçe daha az önem atfederek siyasal gücü çok uluslu şirketler aracılığıyla elinde toplamaktadır. Sermaye ve üretim kapasitelerini her an başka bir yere taşıma potansiyeli ile ulusal hükümetler karşısında avantajlı olan ulus üstü şirketler demokratik kontrole tabi değildirler (Heywood, 2011: 195). Dolayısıyla küreselleşme perspektifinin demokratik/liberal değerleri evrenselleştirirken böyle bir paradoksu olduğu da unutulmamalıdır. Küreselleşme süreci aynı zamanda toplumsal kodların zayıflamasına, geleneğin çözülmesine, kadınların ev içinden çıkmasına, bireyselleşmenin artmasına ve insanın kendi kimliğini sürekli yeniden üretmesine yol açmaktadır (Giddens, 2013: 101). Stuart Hall'a göre küreselleşme ulus-devleti zayıflatmakta, ulus-altı etnik kimlikleri güçlendirmekte ve yeni kimliklerin kurulmasına zemin hazırlamaktadır (Bilici, 2005: 799).

1.3.5. Postmodernizm

1970’lerden bu yana tartışılan postmodernizm kavramı yerellik, farklılık, kültürel olarak çoğulculuğa vurgu yapmaktadır. Bu yüzden modern ulus devletlerin homojenleştirme politikalarına eleştiriler getirmekte ve bu bağlamda birçok konuyu tartışmaktadır. Bir başka deyişle Postmodernizm homojenliği ve evrenselciliği eleştirerek farklılıkları kutsamaktadır (Ceylan, 2015: 572). Bunun yanında Postmodernizmin aydınlanma düşüncesine karşı çıktığı ve onun ilerleme fikrinin akıl ve bilim ile kurulmuş bir hegemonya projesi olduğunu iddia ettiği görülmektedir (Gülenç, 2011: 124).

Sarıbay’a göre postmodernite, modern toplumun ve kültürün içine girdiği yeni durumu anlatmaktadır. Bu yeni durumda teknoloji ve enformasyon ile birlikte “üretimin yerini tüketim, realitenin yerini imaj, bütünün yerini parçalanma almış; büyük anlatılar (*meta narratives*) inkara yönelinmiş, yüksek kültür terk edilmiş ve popüler kültür hakim konum kazanmıştır.” (Sarıbay, 2014: 29). Postmodernizm meta söylemlerin geçerliliğini sorgulayarak yerini mikro anlatılara bırakmıştır. Sanatta ve kültürde evrensel kültür-yerel kültür ayrımına dayanarak kutsanan evrensel kültüre eleştiriler getirmiştir. Dil ile gerçeklik hakkındaki yerleşik görüşleri yıkmıştır. Bilgiye ilişkin eleştiriler getirerek gözleme dayalı bilginin gerçek bir bilgi olmadığını söylemektedir (Aksoy, 2012: 6).

Postmodernizm farklı bağlamlara özgü farklı gerçekliklerin olduğunu söyleyen, bir gerçek ile diğer gerçek arasında hegemonik bir ilişki olmadığını söyleyen ve bu anlamıyla modernite projesine karşı bir başkaldırıyı ifade etmektedir (Kaplan, 1993: 39). Dolayısıyla Postmodernizm’de gerçek diye bir şey veya esas diye bir şey bulunmamaktadır (Kutluer, 1993: 33). Postmodernizm yerelliğin ve kısmiliğin altını çizmektedir (Küçük, 1993: 34). Yani göreceliliğe önem vermektedir. Bir diğer ifade ile Postmodern söylem “söylemde parçacılığı, farklılığı ve göreliliği esas almaktadır” (Tarhan, 2012: 14).

Postmodernizm evrensel ve genel olanın yerine yerel ve bir gruba ya da cemaate ait olan özellikleri ön plana çıkardığı için kimlik siyaseti ile yakından ilgilenmektedir (Tarhan, 2012: 14). Bu bağlamda 90’lı yıllarda kimlik siyasetine artan ilgiyle birlikte artan kimlik taleplerinin ve tartışmalarının önemli bileşenlerinden biri olarak postmodernizm görülebilir. Çünkü ulus devletin homojenliğine karşı çıkarak ve evrensellik karşısında yerelliğin altını çizerek yerel kültürlerin ve bu çerçevede siyasetin önünü açtığı

söylenilebilir. Bu çerçevede öne çıkan kavramlardan biri olan “Çokkültürlülük” kavramına da ivme kazandırdığı söylenilebilir.

1980’lerde özellikle Avrupa’da M.Foucault, J. Habermas ve J. Lyotard gibi düşünürlerin tartışmalarında yoğun bir şekilde yer bulmaya başlayan (Sarıbay, 2014: 30) postmodernizm kavramının Türkiye’de yankılanmasının ise 90’lı yıllarda olduğu söylenilebilir.

Postmodernizmin Türkiye’de yaygınlaşmasında dış ve iç dinamiklerin rolü bulunmaktadır. İki kutuplu düzenin dağılması ve yeni dünya düzeni, küreselleşmeye yönelik artan ilgi, dünyada görülen dindarlaşma olgusu dış dinamikleri oluştururken, 80 sonrası toplumsal değişim, Özal dönemi ve liberalleşme politikaları, Türkiye’deki etnik hareketlerin, cemaat ve tarikatlerin sayısı ve etkinliklerinde meydana gelen artış, siyasal islamın postmodernizme olan ilgisi de iç dinamikleri oluşturmaktadır (Tarhan, 2012: 16-17).

Türkiye’deki İslamcı hareket 90’lı yıllar dünyasının kültürel ve siyasi sorunlarına karşı küreselleşme, çok kültürlülük, postmodernizm gibi söylemlerin de etkisinde kalarak çözümler üretmeye çalışmış ve bu bağlamda eleştiriler getirmiştir. İslami literatürde görülen eleştiriler postmodernizmle benzerlik göstermektedir. Örneğin ilerleme fikrinin eleştirisi, batılı kültürün üstün olduğuna dair eleştiriler, bilime ve teknolojiye yönelik getirilen eleştiriler ve modern devlete yönelik eleştiriler noktasında benzerlik olduğu söylenilebilir (Gülenç, 2011: 129-131). Bu eleştiriler son bölümde ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Nihayetinde postmodernizm tartışmalarının ulus devlet eksenli eleştirileri, yerel siyasetin önünü açması, farklı kültürleri ön plana çıkarması gibi nedenlerle 80 sonrası siyasette büyük etkisi olmuş kavramlardan birisi olduğu görülmektedir.

1.3.6. Çokkültürlülük

Postmodernizmin tekilliğe, evrenselciliğe, bütünlüğe yönelik getirdiği eleştirilerin yanında farklılık, hoşgörü ve göreceliliğe verdiği değer çokkültürlülüğe de bir yaşam alanı sunmuştur (Yıldırım, 2011: 239). Bu yüzden çokkültürcülük politikaları genellikle postmodernizm paradigmasının bir ürünü olarak da görülmektedir (Ceylan, 2015: 574).

“Çokkültürlülük” çeşitli ırk ve milletlerden oluşan, farklı dilleri konuşan, farklı gelenek, görenek ve örflere sahip toplumsal yapıların bir arada yaşamasını ifade etmektedir. Bir

diğer anlamıyla kültürlerin çoğulculuğu olarak da tanımlanmaktadır. Daha geniş anlamıyla eşcinseller, engelliler, kadınlar vb. gibi toplumun dışına itilmiş sosyal grupları kapsayacak şekilde de kullanılmaktadır. Çok kültürlülük farklılıkları onaylayarak bu farklılıkların bulunduğu zemin üzerinden bir toplumsallık kurmaya çalışır. Çokkültürlülüğün topluma içkin olduğu söylenilebilir. Tarihsel olarak her toplum farklı kültürlerle bir arada yaşamaktadır. Ancak farklı kültürlerin var olabilmesini sağlamak için bu kültürlerin unutulmaması, gelişiminin desteklenmesi ve saygı gösterilmesi gerekmektedir. İşte bu durum ise “çokkültürcülük” olarak adlandırılmaktadır (Emiroğlu, 2016: 96-100). Dolayısıyla çokkültürlülük kavramı bir durumu anlatırken, bu duruma ilişkin eylemleri ise çokkültürcülük⁴ oluşturmaktadır.

Çokkültürcülük kültürel olarak farklı grupların aynı devlet çatısı altında meşruiyet krizi yaşamadan bir arada yaşayabilmesinin yollarının aranmasıyla hem krizi önlemek hem de kültürlerin çeşitliliğinin devamını sağlamak amacıyla aranan demokratik çözümleri kapsamaktadır. Burada farklı olanın tanınması, saygıyla karşılanması ve bu anlamda adımlar atılması gerektiği ifade edilmektedir. Ve bu anlamıyla “kimlik siyaseti” olarak da adlandırılmaktadır. Bir diğer anlamıyla çokkültürcülük siyasal olarak çokkültürlülüğün tanınmasını ve devletin bu bağlamda politikalar izlemesi anlamına gelmektedir (Ceylan, 2015: 573).

Çokkültürlülüğü devlet politikası olarak ilk uygulayan devletler arasında ABD, Avustralya, Kanada gibi devletler gelmektedir. Bu ülkeler arasından Kanada, çokkültürlülük politikalarında başarılı bir ülke olarak anılmaktadır. Kavramın sosyal bilimler literatüründe kullanımı ise 90’lı yıllarda artmıştır ve sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Ceylan, 2015: 572, Özensel, 2013: 4).

Çokkültürlülük ile ulus devletler arasında bir tezatlık olduğu söylenilebilir. Nitekim bu anlamda çokkültürlülük “ulusçuluk” politikalarının açmazları üzerinden gelişmiştir. Çünkü ulus içinde var olan farklılıklar yok sayılmakta veya zamanla büyük bütüne eklemleneceği kabul edilmektedir. Böylece farklı insanları bir kutupta toplayıp homojenleştirdiği varsayılmaktadır. İşte çokkültürlülük bu durumun karşısında

⁴ Ancak literatürde çokkültürlülük kavramının sıkça kullanıldığı ve bu anlamda bir “galat-ı meşhur” olduğu görülmektedir. Bu yüzden bu çalışmada da çokkültürlülük kavramı kullanılmaktadır.

farklılıklara atıf yaparak bunların olağan sayılması gerektiğini söylemektedir. Bu anlamıyla ulus üstü bir duruma işaret etmektedir (Özensel, 2013: 5).

Çokkültürlülük farklılıkların birbirini kabul ederek bir arada huzur içinde ve politik imkânlardan eşit düzeyde faydalanarak yaşamasını arzulamaktadır. Farklılıklardan birinin topluma hakim olmasını istemez. Çünkü bu durum beraberinde bir “iyi” dayatmasını da getirecektir. Bu yüzden her kültürün meydan okuduğu bir kültürel çoğulculuğu ifade etmektedir (Özensel, 2013: 6).

Çokkültürlülük ulus devletin farklılıkların türdeşliği fikrine ve onun farklılıklara verdiği sert tepkiye karşı ortaya çıkmıştır. Bu anlamıyla Çokkültürlülük kültürel aidiyetinin önemini belirtir. Bunların değerli olduğunu ve etik olarak savunulabileceğini söyleyerek bir arada eşit olarak yaşamının formülünü aramaktadır. Bu kullanımıyla siyaset teorisinde gerçekleştirilmesi imkânsız ve hayalci, bunca yıllık kazanımları yıkmaya çalışan ve “küresel kapitalizmin yeni yüzü” gibi eleştirilere maruz kalmıştır (Barın, 2016: 59).

Nihayetinde çokkültürlülüğün diğer kültürlerin farklılıklarını kabul etmeyi, onlara yaşam alanları bırakmayı, korumayı, gelişmesine katkı sağlamayı ifade ettiği söylenilebilir. Bu anlamda çokkültürlülük kimlik siyasetinin arttığı ve yerel grupların meşruluk kazandığı bir dönemde “*bir arada yaşama projesi*” olarak değerlendirilebilir.

BÖLÜM 2: TÜRK SİYASİ HAYATINDA 1990’LI YILLAR

80 sonrası Türk siyasi hayatını etkileyen en önemli dinamiklerin başında 12 Eylül 1980’de gerçekleştirilen askeri darbe gelmektedir. Darbe ve sonrasında kurduğu “yeni düzen” siyasal hayatta farklı sorunlara yol açmış veya var olan sorunları derinleştirmiştir. Bu yıllarda siyasete ilişkin gelişmeler 90’lı yıllarda etkisini hissettirmiştir. Bu yüzden öncelikle 90’lı yıllara kadar olan sürede Türk siyasi hayatında yaşanan gelişmeler aktarılmaya çalışılacaktır.

2.1. 12 Eylül Sonrası Sivil Siyaset

1980 darbesi iyi tertiplenmiş, ordunun içinden gelecek tepkilere karşı önlemlerin alındığı, emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleştirilmiş bir darbedir. Bunun yanında ordu siyasi alanda kendisine destek olacak sivil bir temel aradığından halkın desteğine büyük önem vermiştir. Hatta bunun için darbe tarihi birkaç kez ertelenmiştir. Evren bu durumu “ortamın daha uygun hale gelmesini bekleme” (Çavdar, 2013: 263) şeklinde açıklamıştır. Bu dönemde halk sağ-sol çatışmalarından ve anarşiden bezmiş, sükûneti sağlayacak her hareketi kabul etmeye razı hale gelmiştir (veya getirilmiştir). Nihayetinde 12 Eylül 1980’de Askeri idare İç Hizmetler Kanunu’nun verdiği yetkiye dayanarak yönetime el koymuştur ve iktidar Kenan Evren’in başında bulunduğu Milli Güvenlik Konseyi/Kurulu⁵ (MGK) eline geçmiştir (Karpaz, 2015: 210-212).

Darbenin nedenleri arasında, devletin varlığına, bağımsızlığına ve rejime karşı girişilen saldırılar, devlet organlarının işleyemez hale gelmesi, irticanın ve sapık ideolojilerin sendikaları ve siyasi partileri iç savaşın eşiğine getirmesi gibi nedenler gösterilmektedir. Dolayısıyla bu durumun “demokratik düzenin işlemesine engel teşkil ettiği” ve Ordunun bu engeli ortadan kaldırdıktan sonra sivil yönetime geçileceğini söylediği belirtilmektedir (Karpaz, 2015: 212). Bu demokratik düzeni “yeniden kurmak” için yeni düzenlemeler yapan Ordu, gittikçe halk desteğini kaybedince bunun sebebi olarak siyasi partileri görmüş ve 12 Haziran 1981’de partileri kapatmıştır. Bununla beraber eski siyasilerin ülke siyaseti hakkında sözlü-yazılı açıklama yapma yetkileri elinden alınmıştır (Karpaz, 2015: 213).

⁵ MGK’nın diğer üyeleri: Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Esin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun ve Genel Sekreter Orgeneral Haydar Saltuk’dur.

Darbe sonrası MGK ve Danışma Meclisi'nden oluşan Kurucu Meclis yeni anayasa hazırlıklarına başlamıştır. Prof. Orhan Aldıkaçtı başkanlığından kurulan Anayasa komisyonu bir taslak hazırlamıştır. Bu taslak üzerinde değişiklikler yapan Ordu yeni halini halkoylamasına sunmuştur. Anayasa yanında ayrıca Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığı da onaya sunulmuştur. Sonuçta 7 Kasım 1982'de yapılan halkoylamasında % 91.37 ile hem anayasa kabul edilmiştir hem de Evren Cumhurbaşkanı olmuştur (Karpata, 2015: 214-215). Bu referandum sırasında anayasa lehine propaganda serbestken aleyhte propaganda yasaktır. Oylamaya katılmayanlar ise 5 yıl seçme ve seçilme haklarını yitirecektir. Dolayısıyla oyların birçoğunun askeri idareden kurtulmak için verildiği söylenilebilir (Akşin, 2015: 278). Bir diğer neden olarak da hayır çıkması durumunda ne olacağına ilişkin bir projeksiyonun olmayışı görülebilir. Katılımın yüksek olmasının temel nedeni vatandaşların seçme ve seçilme haklarını koruma isteği olduğu söylenilebilir. Çünkü Anayasa'nın kabulünden ve Evren'in Cumhurbaşkanlığından sonra sivil siyasetin yeniden başlayacağı bilinmekte ve bu esnada bu haklardan mahrum olunmak istenmemektedir.

1982 Anayasası'nın özelliklerine bakıldığında merkeziyetçiliğe önem verdiği ve Kanun Hükmünde Kararnameler ile yürütme organının yetkilerini arttırdığı görülmektedir. Bunun yanında, kişi hak ve özgürlükleri daraltılmıştır. Eğitim Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ile kontrol altına alınmıştır. MGK'da askerlerin çoğunluk olması sağlanmıştır ve askeri kurumlar neredeyse özerk hale getirilmiştir. Böylece militarist vesayetçi bir kültür hâkim hale getirilmiştir. 12 Eylül kararları yargı dışı bırakılmıştır. Sol akımları önlemek ve maneviyatı arttırmak için zorunlu din dersi getirilmiştir⁶ (Karpata, 2015: 215).

1983 yılında eski parti liderlerinin faaliyetleri dışında siyasi faaliyetlere izin verilmiştir. Mecliste temsil barajı %10'a çıkarılmıştır. Yeni partiler kurulmaya başlanmıştır. Ancak MGK kimlerin seçime girebileceğine karar verme iradesini elinde tutmaktadır. Birçok parti ve ismin veto edilmesiyle nihayetinde seçimlere 3 parti katılabilmektedir. Bunlar, emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Necdet Calp önderliğinde Halkçı Parti (HP) ve Turgut Özal önderliğinde Anavatan Partisi (ANAP)'dır. Bu partilere bakıldığında MDP açıkça askeri idareyi demokrasi altında yürütmek isteyen bir parti olarak karşımıza çıkmaktadır. HP Cumhuriyet Halk Partisi'nin

⁶ Anayasanın getirdiği diğer yasaklar ve sınırlar için bkz: Çavdar, Tevfik (2013), Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den günümüze, 5.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

(CHP) izinden giden ve onun tabanına seslenen bir partidir. ANAP ise geleneksel temeller üzerine oturan bir partidir (Karpaz, 2015: 215-216). Seçimlerin sonucunda⁷ ANAP %45.1 (211 milletvekili (mv.)) oy alarak birinci parti, HP %30.5 (117 mv) oy oranıyla ikinci, MDP ise %23.3 (71 mv) oy oranıyla üçüncü parti olmuştur.

Seçimler öncesinde Evren'in Özal aleyhine propagandasına rağmen Özal seçimlerde yüksek bir oy oranı alarak 400 vekillik parlamentonun çoğunluğunu sağlamıştır. Böylece ara dönem rejimi sona ermiş ve Özal yeni dönemin başbakanı olmuştur. Bundan sonraki süreç 90'lı yılların başına kadar Türk siyasi hayatında Özal'lı yıllar olarak anılmaktadır.

1983 seçimlerinin ardından 1984 yılının başlarında da yerel seçimler yapılmıştır. Burada da ANAP birinci parti oldu ve İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük illeri aldı. 1983 seçimlerine katılmasına izin verilmeyen ve Erdal İnönü öncülüğünde kurulan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ikinci parti olarak kendini gösterdi. Yaklaşık 6 aylık bir sürede HP'nin oy oranı %30'lardan %8'e düşmüştür. Nitekim bir süre sonra iki parti Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adı altında birleşmiştir (Çavdar, 2013: 277).

Türkiye'de partiler genellikle liderleri ile anıldıkları için İnönü, Menderes, Demirel, Erbakan, Türkeş gibi isimler ön plana çıkmaktadır. 80 darbesi ise bu parti liderlerinden bir kısmını darbe sonrası siyasi hayattan men etmişti. Ancak 87 yılına gelindiğinde eski liderlerin siyasete dönmelerine ilişkin tartışmalar başladı. Özal siyaseten yasaklı Demirel, Ecevit, Türkeş, Erbakan gibi liderlerin yasaklarının kaldırılmasına karşıydı. Çünkü bu yasakların kalkması ile eski kavga ve hesaplaşmaların tekrar canlanacağını düşünmekteydi. Bunun yanında ayrıca kendisine ve partisine karşı güçlü bir rakip de görmek istemiyordu. Bu yüzden 6 Eylül 1987 yılında eski yasakların kalkması için referanduma gidildi ve cezaların kalkması 0.5 farkla kabul edildi⁸. Yasakların kalkmasının ardından eski liderler olağanüstü kongreler ile partilerinin başına geçtiler. Bunun üzerine ANAP erken seçim kararı aldı ve 29 Kasım 1987'de seçimlere gidildi. Seçimlerde ANAP %36.03 (292mv), SHP %24.8 (99 mv.), Doğru Yol Partisi (DYP) %19.1 (59 mv.) olarak meclise girerken Demokratik Sol Parti (DSP) %8.5, Refah Partisi (RP) %7.2, Milliyetçi Çalışma Partisi'nde (MÇP) %2.9 ile barajı geçememiştir.

⁷ Bu ve bundan sonraki bütün seçim sonuçları için bkz : www.ysk.gov.tr

⁸ 6 Eylül 1987 yılında yapılan referandumda Evet oyu: %50.16 (11.711.461) , Hayır oyu: %49.84'dir (11.636.395). Katılım oranı ise %93.64 (Çavdar, 2013: 279).

Görüldüğü gibi 1987 seçimleri sonucunda 3 parti %10 barajını aşarak meclisteki sandalyeleri paylaşmıştır. Özal 450 mv.'lik Meclis'in % 65'ini alarak büyük bir çoğunluk elde etmiştir. Ancak oy oranında 82 seçimlerine göre düşüş yaşanmıştır. Bunun sebebi olarak eski siyasilerin geri dönmesi söylenilebilir. Ecevit'in DSP'si %8.5 oy alarak barajı aşamamıştır. Bu sonuçların ardından partiden ayrılmıştır ancak 1989'da geri dönmüştür. Siyasete daha çok milliyetçi sol perspektifinden bakan ve sosyal demokrasi değil demokratik bir soldan söz eden (Heper, 2011: 185) DSP 1991 seçimleri ile barajı aşarak mecliste yerini almış giderek oylarını arttırmıştır.

1987 sonrası Özal'ın hakkında çıkan bazı yolsuzluk haberleri, ailesi hakkında dedikodular, yerel seçimlerin öne alınması için düzenlenen referandum bir anda siyasi havayı Özal aleyhine değiştirmiştir (Karpaz, 2015: 223). Nitekim 26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerde değişen havayı görmek mümkündür. 1989 yerel seçimlerinde SHP %28.7 oy oranıyla İstanbul, İzmir ve Ankara da dahil olmak üzere en çok ilin belediye başkanlığını kazanan parti olmuştur. Onu DYP %25.7 ve ANAP %21.8 izlemektedir (Çavdar, 2013: 281). ANAP oy oranlarını %21'e düşürmüş ve sadece 3 belediye kazanabilmiştir. Bu durumda aslında ANAP'ın düşüşünü göstermektedir. Bu sonuçlar aynı zamanda 90'lı yıllarda yaşanacak koalisyonların da habercisi olarak okunabilir. Bir anlamda kurulan 10 koalisyon hükümetinin sinyallerinin bu yerel seçimlerde verildiği söylenilebilir.

ANAP'ın düşüşe geçtiği bu dönemde Kenan Evren'in 7 yıllık görev süresi dolmaktaydı. Bunun ardından Turgut Özal cumhurbaşkanlığına aday olacağını açıkladı ve yoğun tartışmaların ardından üçüncü turun sonunda cumhurbaşkanı olarak seçildi. Böylece Özal Cumhuriyet tarihinin ikinci sivil Cumhurbaşkanı oldu. Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasının ardından ANAP'ın başına Yıldırım Akbulut geçse de Özal partiden kopmamıştı ve hem partiyi hem de hükümet faaliyetlerini beraber yönetmekteydi (Karpaz, 2015: 224). 88 referandumu ve 89 seçimlerindeki başarısızlıklar Özal'ın cumhurbaşkanı olma sürecinde karşısına çıkmış ve seçmen desteğini yitirdiği için cumhurbaşkanı olmasının meşruluğu olmadığı tartışılmıştır. Nitekim cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında mecliste sadece ANAP'lı vekiller bulunmaktadır (Akin, 2015: 434). Muhalefetin ÖZAL'a yönelik protestosu daha sonrasında da devam etmiş ve devlet protokollerinde yer almamışlar, bayramlarda ayrı törenler düzenlemişlerdir (Akin, 2015: 435).

Eski siyasilerin sahneye geri dönüşü eski politika yapma alışkanlıklarının da geri dönmesi anlamına gelmektedir. Bu durum Özal'ın da politika tarzını değiştirmiş ve “uzun vadeli”, “geleceğe yönelik” projelere ağırlık veren eski ANAP'ın popülist söylemlere dönmesine sebep olmuştur. Bu durum karşısında Özal'ın eski tontonluğu yerini agresifliğe bırakmıştır ve tam da bu anda Cumhurbaşkanlığı Özal için bir kaçış olmuştur. Nitekim cumhurbaşkanlığı döneminde yeniden bu projelere yönelmiş ve Türkiye'yi lider ülke yapacağına inandığı projelere ağırlık vermeye başlamıştır (Bozkurt, 2016: 151-152).

Özal'ın Cumhurbaşkanı oluşunun önemli sonuçlarından biri de Türk siyasetinde sivil-asker ilişkilerine yönelik olmuştur. Çünkü Ordu 1961 sonrası süreçte Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde aday çıkartan veya adayları onaylayan fiili bir pozisyona sahiptir. Özal ise bunu aşarak sivil-asker ilişkilerinde sivillerin lehine bir adım atmıştır. Aslında Özal, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ilk hamlesini 1987'de Genelkurmayın planlarını bozarak Necdet Öztoran yerine Necip Torumtay'ı getirerek yapmıştı. Bu durum ordunun muhtemel bir Çankaya adayının önünü kesmişti (Akın, 2015: 433).

2.2. Kriz Yılları: 90'lı Yıllar

90'lı yıllara girilirken Türk siyasetini etkileyen önemli gelişmelerin başında Körfez savaşı gelmekteydi. Savaş sırasında ABD Türkiye'den 3 konuda destek talep etmişti. Birincisi, İncirlik hava üssünün kullanımına izin verilmesi, ikincisi Irak kuvvetlerinin bölünmesini sağlamak için Türkiye-Irak sınırında bir yığınak yapılması, üçüncüsü de Suudi Arabistan'da toplanan orduya birlik göndermek. Türkiye bu taleplerden ilk ikisini gerçekleştirirken üçüncüsünü gerçekleştirememiştir (Akşin, 2015: 290). Özal bu savaş sırasında aktif bir politika izleyerek savaş sonrası durumda etkili olma gayreti içerisindeydi. Böylece hem ABD'ye vereceği destekle Türkiye'nin ABD ve Batı nezdinde önemini arttıracak ve dolayısıyla Amerikan yardımı alacaktı, hem de AB üyeliği, Yunanistan ve Kıbrıs gibi meselelerde eli güçlenecekti. Bunun yanında Özal, Irak'ın siyasi yapısının değişeceğini düşünmekteydi ve Türkiye bu süreci yöneten aktörlerden biri olmalıydı. Ancak hem dış işleri bürokrasisi, hem hükümet üyeleri ve muhalefet, hem de askerler bu konuda daha pasif kalmayı istiyorlardı. Nitekim önce dış işleri bakanı, ardından savunma bakanı ve en sonunda da Genelkurmay başkanı görevlerinden istifa ettiler. Nihayetinde ise Türkiye bu savaşa aktif bir katılım sağlayamadı. Savaş sonucunda Türkiye ekonomik anlamda Irak'a uygulanan ambargodan fazlasıyla etkilendi. Bunun yanında Irak'tan kaçan Kürtlerin Türkiye'de ve Kuzey Irak'ta

artan varlıkları, Türkiye'nin Kürt meselesine yeni bir boyut kazandıracaktı (Aral, 2016: 192; Ertosun, 2014: 310-312). Dolayısıyla savaş sonrasında Türkiye hem ekonomik anlamda zarar gördü, hem de Özal siyasetinin popülaritesi erimeye devam etti.

1991 seçimlerine gidilirken ANAP'ın başına Mesut Yılmaz geçmişti. Mesut Yılmaz'ın gerçek anlamda partiye egemen olabilmesi için kendi kadrosunu kurması gerekmekteydi ve bunun da yolu seçimlerden geçmekteydi. Dolayısıyla muhalefetle anlaşarak erken seçime gidildi. ANAP bu seçimlerde iktidarı kaybetse de Mesut Yılmaz ANAP'ın gerçek genel başkanı oldu (Akın, 2015: 441). Ayrıca bu seçim bir anlamda ittifakların seçimiydi RP, Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ve MÇP ile ittifak yapmıştır. Diğer yandan SHP'de Halkın Emek Partisi (HEP) ile dolaylı ittifak yaparak HEP'li adaylara Güneydoğu'da öncelik vermiştir (Çavdar, 2013: 311).

Sovyetlerin çöküşü ve Körfez savaşı sırasında oluşan uluslararası hava ve demokratikleşme, küreselleşme gibi tartışmaların da etkisiyle 1991 seçimleri demokratik beklentilerin yükseldiği ve toplumsal olarak rahatlamanın hâkim olduğu bir havada gerçekleşmişti. Bu sebeple Kürt milliyetçileri SHP'ye kanalize olabilmış ve Demirel Kürt varlığını kabul etmişti. Toplum radikal tercihlerini bir kenara bırakabilmiş ve yerini toplumsal sözleşme fikrine bırakmıştı. İslamcılık giderek toplumun bir unsuru olarak kabul görmeye başlamış ve 80'lerin şiddetli muhalefetine yerini "devletle barışık bir sivil toplum" fikri almaktaydı. Ancak başlangıçtaki bu olumlu havaya rağmen 90'lı yıllar krizlerin yaşandığı yıllar olmuştur (Bozarslan, 2004: 105-106). 90'lı yıllarda yaşanan bu krizler "Türk siyasi sisteminin belli ölçüde iki kutuplu olan yapısını kıran 1980 askeri müdahalesinin sonuçları olarak değerlendirilebilir" (Bozarslan, 2004: 110).

1991 seçimleri sonucunda DYP %27 (178 mv.), ANAP %24 (115 mv.), SHP %20.8 (88 mv.), RP % 16.9 (62 mv.), DSP %10.8 (7 mv.) oy alarak meclise girmiştir. Daha sonra ittifak edilen partilerin de ayrılmasıyla meclis çok parçalı bir hal almıştır.

91 seçimlerinin ardından şu temel sonuçlara varılabilir: (1) SHP'nin oylarındaki düşüşün sebebi oyların Ecevit'in DSP'sine gitmesidir. (2) SHP'nin milletvekillerinin 25'e yakını güneydoğudan çıkmıştır. Burada oyların büyük bölümü HEP'e aittir. (3) ANAP'ın orta sınıf temeli zayıflamıştır. ANAP 50 vekili İstanbul'dan çıkarmıştır (Çavdar, 2013: 312). Bu seçimlerin ardından koalisyon kurulması kaçınılmaz hale gelmiştir. Seçimler Türk

siyasetinin parçalı halini göstermektedir. Bundan sonra istikrarsızlığa ve partililik oyunlarına sahne olacak 10 yıllık dönem başlamıştır.

1991-2002 arası dönem kronik bir politik istikrarsızlık dönemidir. 80 öncesi eski parti liderlerinin geri dönüşü, Demirel, Erbakan, Ecevit ve Türkeş'i tekrar siyaset sahnesine taşımıştır. Nihayetinde 1991 seçimlerinden Türkiye'nin demokratikleştirilmesini ağzından düşürmeyen 2 parti koalisyonu çıkmıştır (Bozarslan, 2015: 318). Ancak seçim öncesi demokratikleşme noktasında birçok söylemi olan iki partinin radyo ve televizyonda devlet tekeline son verilmesi, Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu'nda değişiklik ve 12 Eylül rejimi tarafından kapatılan partilerin yeniden açılmasına izin vermekten başka bir hamlesi olmamıştır (Akşin, 2015: 292).

91 seçimlerinin ardından Süleyman Demirel ve Erdal İnönü, sağ ile solun barışması olarak değerlendirilen DYP-SHP koalisyon hükümetini kurmuştur. Böylece ANAP kabine dışında kalmıştır ve çözülmeye başlamıştır. ANAP'ın çözülmesi ile birlikte muhafazakâr milliyetçi dindarların da ortaya çıkması kolaylaşmıştır (Karpaz, 2015: 224). Yani ANAP'ın dağılması ile birlikte birleştirdiği eğilimler (milliyetçi-İslamcı-muhafazakâr-liberal) ayrılmaya başlamış ve bu durum 90'lı yıllarda MHP, Refah gibi aktörlerin yükselmesini sağlamıştır.

93 yılına gelindiğinde Özal'ın ölümü ile Türk siyasi hayatında bir dönem kapanmıştır. Sıra dışı kişiliğinin yanında Özal, özgürlüklere verdiği önem, (fikir, inanç ve teşebbüs özgürlüğü bunların başında gelmektedir) uyguladığı liberal politikalar ve Türkiye'nin demokratikleşmesine dönük adımlar ile ön plana çıkmaktaydı (Ataman, 2014: 589-601). Özal'lı yıllarda devlet algısı değişirken, devletin birey için var olduğu anlayışı hâkim olmaya başlamaktadır. Devlet daha çok teknik bir aygıt olarak ele alınmaktadır. Cumhurbaşkanı'nın imajı değişmektedir. Devlet seçkinleri denilen grup imaj kaybetmektedir.

Özal'ın temel siyaseti her alanda "liberalleşmeydi". Ekonomik anlamda en önemli katkılarından biri mal-mülk edinme ve ekonomik faaliyetlerin önemine yaptığı vurgudur. Özal döneminde orta sınıf genişleyerek büyümüştür. Belediyelerin gelirleri artmıştır. Tüketim artmıştır. Sermaye birikimi artmış, yatırımlar yükselmiş ve ekonomik anlamda gelişme hızlanmıştır. Özal Türk "*homoeconomicus*"unun doğmasını sağlamıştır (Karpaz, 2015: 218-226). Özal'ın liberal-ekonomik politikalarının bu dönemde dindar-muhafazakâr seçmenlerden de büyük destek bulduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi

ise Özal'ın bu kitleye verdiği şu temel mesaj da yatmaktadır: “Resmi ideolojiyle sorunuz var değil mi? Özelleştirme yoluyla devletin ekonomik gücünü budarsak, ideolojik baskısı da ortadan kalkar” (Mert, 2007: 30). Özal'ın liberalleşme çabalarının ikinci ayağı ise düşüncedir. Dindar olmanın suç olmadığı açıkça söyleyerek bir tabuyu yıkmıştır. Her çeşit yayın ve toplantının yapılması sağlanmıştır. Özal'ın liberalliği bu anlamda bir düşünce sistemi olmaktan ziyade her şeyi hoş gören bir tutumdan ibaret olduğu da unutulmamalıdır. Kısaca Özal siyasetinin ana özellikleri “Türkiye'nin bütünlüğünü ve çeşitliliğe dayanan kimliğini muhafaza ederek, liberal bir yoldan yürüyüp ekonomik bir gelişmeyi esas tutarak, modernleşme ve globalleşmenin gereğine uyarak dünyaya açılmaktır” (Karpat, 2015: 218-226).

Turgut Özal'ın 1993 yılında ölümünün ardından Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olmuştur. 12 Mart ve 12 Eylül'de darbe ile devrilmiş bir siyasal aktör olarak Demirel'in Cumhurbaşkanı oluşu siyasal hayatın aktörleri açısından önemli bir gelişmedir. Demirel'in Cumhurbaşkanı oluşu siyaset üzerinde askeri vesayetin Özal'ın katkılarıyla görece gerilediği bir ortama denk gelmiştir. Demirel'in Cumhurbaşkanı oluşunun ardından DYP'nin genel başkanlığına İsmet Sezgin, Köksal Toptan ve Tansu Çiller aday olmuşlardır. Bu 3 aday arasından Tansu Çiller DYP genel başkanı olmuştur. Demirel'in 1991'de ANAP karşısında taşra görüntüsünü silmek için partiye aldığı ABD doktoralı, Boğaziçi üniversitesinde profesör ve burjuva formasyonu olan Çiller'i desteklediği söylenilebilir. Çiller'in parti genel başkanı oluşunun ardından DYP'de kendi kadrosunu kurmak istemiş ve bu durumda eski kadro problemini meydana getirmiştir. Nitekim zamanla bu kadrodan kopmalar başlayacak ve nihayetinde 1997'de Demokrat Türkiye Partisi şemsiyesi altında toplanacaklardır (Akın, 2015: 447-448).

Çiller'in genel başkan oluşunun ardından DYP-SHP koalisyonunun SHP kanadında sürekli değişiklikler yaşanacaktır. 1993'ün Eylül ayında Erdal İnönü'nün SHP genel başkanlığını bırakmasıyla Murat Karayalçın SHP genel başkanı olmuştur. Ardından SHP içerisinde CHP ile birleşme isteği özellikle 94 yerel seçimleri sonrası artınca 1995 yılında CHP altında birleşilmesine karar verilmiştir ve SHP birleşme kongresi ile CHP'ye katılmıştır. Önce Hikmet Çetin genel başkan olmuştur. Kısa bir süre sonra Deniz Baykal CHP'nin başına geçmiş ve Çiller ile bir seçim hükümeti kurarak 1995 Aralık seçimlerine kadar koalisyon ortağı olmuştur (Çavdar, 2013: 331). Dolayısıyla 2 yıl içerisinde SHP-CHP kanadında İnönü-Karayalçın-Çetin ve nihayetinde Baykal olmak üzere 4 farklı aktör

yer almıştır. Siyasi partilerin kendi içlerinde yaşadıkları bu krizler hükümet açısından sorunlara odaklanamamayı da beraberinde getirmiş ve siyasi partilerin istikrarsızlıkları Türkiye’yi de istikrarsızlaştırmıştır.

Çiller’in başbakanlığında geçen dönem milliyetçi politikaların hakim olduğu dönemdir. Özellikle Kürt sorununa ilişkin güneydoğuda askeri sert politikalar izlemiştir. Ulusal bütünlük-toprak bütünlüğü-bayrak-ezan gibi temaları sık sık kullanmıştır. Ancak bu temaları içeren DYP milliyetçiliği Çiller ile beraber etnik milliyetçiliğe doğru evrilmiştir (Heper, 2011: 203-204; Bozarslan, 2015: 319).

90’lar boyunca merkez sağ siyasetin DYP-ANAP arasında bölündüğü görülmektedir. Siyasi yasaklıların yeniden siyaset sahnesine dönmesiyle başlayan bu bölünmede DYP daha çok kır partisi olarak kalmıştır. DYP daha çok kırsal kesimden ve alt gelir grubundan oy almıştır. Bir anlamda köylü ve yoksul sayılabilecek kentli olmamış kesimin partisi gibi gözükmektedir. Ekonomide hem liberal hem devletçi temalara ağırlık veren DYP, siyasal alanda hem bireysel özgürlükleri ön plana çıkarmış hem de onları kısıtlamaya gitmiştir. Bir yandan laiklik vurgusu yaparken bir yandan manevi değerleri ve inançları ön plana çıkararak imanlı ve inançlı nesiller yetiştirmeyi arzulamaktadır. Bir yandan “bayrak inmez, ezan susmaz” gibi sloganlar atarken bir yandan Paris şartından bahsedilmekte ve Gümrük Birliği anlaşmasını yapabilmektedir. Bu anlamda DYP pragmatist bir parti niteliği taşımaktadır. (Altan, 2010: 410-413).

90’lı yılların önemli gelişmelerden biri de 1994 yılında Demokrasi Partisi’nin (DEP) 6 milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve TBMM kapısında tutuklanmaları olmuştur. Aralarında Leyla Zana, Ahmet Türk, Orhan Doğan, Hatip Dicle, Sırrı Sakık gibi Kürtlerce popüler isimlerin bulunması Kürt sorununun da zeminin değiştiğini göstermektedir. Yukarda değinildiği gibi HEP temsilcilerini meclise SHP taşıdı. Ancak bir süre sonra Paris’te Kürt Konferansına katıldıkları gerekçesiyle ihraç etmiştir. İhraç edilen bu vekillerle beraber istifa eden SHP’li vekiller HEP çatısı altında birleşmiştir. 1993 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından HEP’in kapatılmasıyla, DEP altından toplanılmıştır. Bundan sonraki süreçte PKK’nı şiddet eylemlerini arttırması ve HEP’li vekillerin açıklamaları kamuoyunu Kürt siyasi hareketini PKK’nın uzantısı noktasında değerlendirmeye itmiştir. Hatip Dicle’nin PKK’yı Türkiye’de gerekli yasal koşulları bulamadığı için silahlanma yolunu seçen bir siyasal parti olarak değerlendirmesi ve o dönemde Tuzla’da yedeksubay öğrencilerine yapılan saldırıyı “savaş hali” olarak

değerlendirmesi gibi açıklamalar tansiyonu iyice yükseltmiş ve sonunda DEP’li vekillerin dokunulmazlıkları kaldırılarak Türk demokrasisi açısından beklenmeyen görüntülerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Akın, 2015: 449-450).

1994 yılının en önemli gelişmelerinden birini de Refah’ın yükselişini gösteren “27 Mart Yerel Seçimleri” oluşturmaktadır. İstanbul’da Recep Tayyip Erdoğan, Ankara’da Melih Gökçek’in yanı sıra Sivas, Konya gibi büyük şehirlerin belediye başkanlıklarını kazanan Refah, oy oranını %20’ler düzeyine çıkarmıştır. Refah’ın bu başarısının ardından özellikle Ordu’da rahatsızlık olduğu gözlemlenmektedir. Çünkü bu seçimler siyasal İslam’ın yükseldiğini göstermektedir. Ayrıca seçim sonuçları sosyal demokrat oyların da gerilediğini göstermektedir. Bu durum da SHP içerisindeki muhalefeti güçlendirerek CHP ile birleşme isteklerini yükseltmeye başlamalarını sağlamıştır (Çavdar, 2013: 328). 1994 yerel seçimleri genel seçim havasında geçmiş ve burada ulusal konularla ilgili söylemler terör etrafında şekillenirken yerel konulara ilişkin söylemler İstanbul temalı küreselleşme etrafında olmuştur. Nitekim Hürriyet gazetesi yazarı Özkök’e göre İstanbul sadece kendine bir belediye başkanı değil, Türkiye’nin Başbakanı’ndan sonra en etkili siyasetçisini seçmekteydi (Turan, 2008: 246-47).

Bu seçimler aynı zamanda 3 parçaya bölünen solun yerel yönetimlerde hâkimiyetini yitirmesine yol açmıştır. Ve bundan sonraki süreçte solda birleşme tartışmaları hızlanmıştır. Nitekim 95’te SHP kendini feshederek CHP çatısı altında Baykal önderliğinde birleşecek ve bu birleşmenin ilk sonuçlarını sandıklarda almak isteyecektir. Yeni sol hareketin temsilcisi olarak Baykal, 95 seçimleri öncesi o güne kadar üzerine gidilemeyen konuları sorunsallaştırmıştır. Kürt sorununu kabul etmiş, teröre karşı olağan dışı yönetimi eleştirmiştir, kültürel çoğulculuktan bahsetmeye başlamıştır. Ancak seçim sonuçları istenildiği gibi olmamıştır. CHP’de yine parti içi muhalefet kaynamaya başlamış ve Kemalist gelenek seçim sonuçlarının faturasını Baykal’ın bu yeni sol politikalarına kesmiştir (Bezci, 2010: 157-58). Parti içi muhalefeti kurultaylar ile aşan Baykal bir anlamda halka takılmaktadır ve 1999 seçimlerinde barajı aşamayarak meclise girememiştir. Bunun ardından Baykal istifa etmiş yerine Altan Öymen genel başkan olmuştur. Ancak bir süre sonra Deniz Baykal tekrar partiye geri dönmüştür.

94 seçimlerine girilirken Hasan Mezarıcı’nın öncülüğünde Atatürk’e suikast düzenledikleri için yargılananların iade-i itibarını isteyen bir önerge vermesiyle başlayan ve alevlenen laiklik tartışmaları Bosna için toplanan yardım paralarının da oraya

ulaşmadığı iddiaları ile birleşince RP’de DEP gibi sistem dışı parti ilan edilmişlerdir. Bu gelişmelerin ardından Taksim’de “Ata’ya saygı mitingi” düzenlenmiş ve RP ile DEP dışındaki tüm partiler davet edilmiştir. Çiller, Türkeş ve Karayalçın bu davete icabet etmişlerdir (Turan, 2008: 264). Laiklik ekseninde RP’ye karşı oluşan bu ortam Çiller’in danışmanlarından olan Hüseyin Kocabıyık’a göre 28 Şubat’ın ilk adımıdır. Bu mitingle topluma verilen mesaj “şeriat geliyor” olmuştur. Toplum ciddi anlamda 28 Şubat sürecine hazırlanmaya başlamıştır (Kocabıyık, 2010).

1994 yılında yükselişin sinyallerini veren Refah, 1995 genel seçimlerinde birinci parti olarak 70’lerden bu yana İslamcı siyasetin zirvesine ulaşmıştır. 1995 genel seçimlerinde RP %21.4 (158 mv.), ANAP %19,6 (132 mv.), DYP %19.2 (135 mv.), DSP %14,6 (76 mv.), CHP %10,7 (49 mv.) oy alarak parlamentodaki yerini alırken Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) %8.2 ve Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) %4.2 ile barajı geçememiştir.

1995 seçimlerinin ardından İslamcı siyasetin yükselişi Refah’ın salt dini bir parti olarak algılanışı ile açıklanamamalıdır. Heper’e göre (2011: 284) Refah’ın yükselişi dini etmenlerden ziyade, seküler etmenlerle açıklanabilir. Çünkü seçimler öncesi ılımlı sağ ve ılımlı sol kendi arasında bölünmüştü, laik partilerin yolsuzluk tartışmaları ve kendi aralarındaki mücadeleleri nedeniyle sicilleri olumsuzdu. Bu ortamda Refah birçok kimse için “bütünlüğün ve erdemin sembolü” olarak görülmekteydi. Ayrıca Refah çok etkin çalışan bir örgüte sahip bir sosyal yardım kurumu gibiydi. Bozarslan’a göre ise Refah’ın başarısının nedenleri arasında pragmatik ittifaklar kurma becerisi ve partinin söyleminin siyasal bir program olarak İslamcılıktan kültürel ve dini bir referans olarak İslam’a kadar vararak yumuşaması yatmaktadır. 1995 seçim kampanyasını türbanlı olmayan kadınların yürütmesi de ordu ve Kemalist basın tarafından partiye yüklenmek istenen “taliban” imajını kırmıştır (Bozarslan, 2004: 115-116). Doğan ise DYP-SHP koalisyonun Kürt sorunu ve ekonomi politikalarındaki başarısız uygulamaları ile yaşanan siyasal saçaklanmada, RP’nin güç kazandığını söylemektedir (Turan, 2008: 290). Yine, 1990’larda İslamcı aktörlerin özellikle de Refah’ın yükselişinde Bosna savaşının meydana getirdiği travmatik atmosferin ve bunun sonucunda kurtuluş reçetesi olarak sunulan “inanınların birliği/Müslümanların birleşmesi” tezinin etkili olduğu söylenilebilir. Nitekim Cezayir olayları, Rus-Çeçen savaşı, Dağlık Karabağ meselesi gibi aktörlerden birinin Müslüman olduğu diğer gelişmelerde bu tezin güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Öztan, 2014: 172-173).

90'lı yıllar toplumsal taleplerin kimlik eksenli olduğu, merkez sağ ve sol partilerin temsil krizi içine düştüğü yıllardır, bu ortamda partiler ilk aşamada liberal, muhafazakar, sosyalist gibi temel niteliklerinden uzaklaşmış ve tekçi, devletçi, resmi bakış açısına yönelmişlerdir. İkinci aşamada ise Ordu hakimiyetine girerek karar alma meşruiyetlerini kaybetmişlerdir (Bayramoğlu, 2007: 23-25). Dolayısıyla RP'nin Muhafazakar kitlenin sorunlarını özgürlükçü ve demokrat bir söylemle siyaset sahnesine taşıması ve merkez sağın içine düştüğü erozyon karşısında hızlıca büyüyerek toplum için umut vadeden bir parti halini alması (Yayman, 2016: 414) yükselişin bir başka sebebi olarak okunabilir.

Seçimlerin ardından Demirel hükümeti kurma görevini önce Erbakan'a vermiştir ancak Erbakan hiçbir partiden olumlu bir cevap alamayınca hükümet ANAP-DYP arasında kurulmuştur. ANAYOL olarak da adlandırılan bu hükümet daha bir sene dolmadan Çiller'in yolsuzlukları ilgili tartışmalar nedeniyle dağıldı ve 1996 Haziran'ında REFAHYOL koalisyonu kuruldu. Çiller'i soruşturmadan kurtaran Erbakan başbakanlığında kurulan bu koalisyon hükümeti 28 Şubat sonrası süreçte sona erdi. Koalisyon öncesi Çiller İslamcılarla asla işbirliği yapmayacağını dünyaya beyan etmişti. Dolayısıyla pazarlık süreci DYP'yi iyice yaralamıştı. Ayrıca Erbakan'ın Çilleri kurtarması da Erbakan'a olan güveni sarsmıştır (Karpaz, 2015: 236).

95 sonrası yaşanan siyasi krizler, Kürt sorunu ve PKK ile mücadelede artan tansiyon, kamuoyunda yükselen laiklik tartışmaları 28 Şubat'a varan süreçte önemli yapı taşları olmuştur. Ve nihayetinde 28 Şubat'ta Ordu MGK'da hükümete bir dizi istekler dayatarak sisteme bir kez daha müdahale etmiştir.

Ordu'nun 28 Şubatta müdahale gerekçelerine bakıldığında şunlar görülmektedir (Heper, 2011: 286-289) :

- 1- Dini dernek ve cemaatlerin alternatif devlet yapıları oluşturma çalışmasına ilişkin MİT tarafından hazırlanan rapor.
- 2- İslamcı holdinglerin sermaye birikiminden duyulan rahatsızlık
- 3- İmam hatip okullarının artan öğrenci sayısından duyulan rahatsızlık
- 4- Refah'ın kamu bürokrasisinde yer almaya başlaması
- 5- 5 Şubat'ta Sincan'da düzenlenen Kudüs Gecesi etkinliği
- 6- Erbakan'ın İran ve Libya ziyaretleri
- 7- Erbakan'ın başbakanlık konutunda dini liderleri ağırlaması
- 8- Erbakan'ın tüm bu yaşananlar karşısında sesiz kalışı

Darbeyi yapanlara göre 28 Şubat'ı "meşru" kılan olaylar Refah-yol hükümetinin icraatleriydi. Başbakanlıkta tarikat liderlerine iftar yemeği ve genel olarak tarikatların yayılması, Sincan'da düzenlenen Kudüs gecesinde atılan sloganlar, resimler ve konuşmalar, kılık-kıyafet devrimine aykırı giysilerin yayılması gibi sebepler bu postmodern darbeyi "meşru" kılmaktaydı. Kimilerine göre ise darbenin gerekçesi 1995 seçimlerine dayanmaktaydı. Bu seçimlerden birinci parti olarak çıkan Refah ile birlikte irtica daha yaygın hale gelmişti. İki sebep de temelde irticai faaliyetleri merkeze almakta ve 28 Şubat'ı bunun üzerinden resmetmektedir. Ancak bazı aydınlarca bu süreç 3-5 yıl öncesine değil 1950'lere hatta 1900'lü yılların başına kadar götürülmektedir. Bu okuma türünde 28 Şubat "devletçi seçkinlerin konumlarını ve imkânlarını devam ettirme çabasının gereği olarak ortaya çıkmış bir girişimdir". 28 Şubat'ın köklerini yüzyıl öncesinde arayan bu anlayış Türk Siyasi Hayatını merkez-çevre ilişkileri bağlamında okumaktadır. Böylece Türk Siyasi Hayatı devletçi seçkinler (merkez) - halk (çevre) ilişkisinin bir tarihi olmaktadır (Ertunç, 2013: 448-49). Kısacası Türk siyasi hayatını merkez çevre ilişkileri bağlamında okuyan Ertunç'a göre 28 Şubat süreci Kenar'ın merkeze yürüyüşünü engelleme çabalarından bir tanesidir. Bunu yaparken de dönem itibariyle meşruiyetini "irtica" üzerinden sağlamaktadır.

28 Şubat sonrasında ise Refah Partisi hakkında açılan dava ile 1998 yılında Refah kapatıldı. Erbakan ve üst düzey yöneticilere yasak geldi. Refah'ın kapatılmasının ardından Fazilet Partisi (FP) kurulmuştur ve 99 seçimlerine bu parti ile girilmiştir.

Refah'ın kapatılmasının temel gerekçesi "laiklik karşıtı hareketlerin odağı haline gelmek" olarak gösterilmiştir. Kapatma gerekçesinin temel olayları ise şöyle sıralanmıştır:

- 1- Genel Başkanın Türban konusunda Meclis'te yaptığı konuşmalar
- 2- Partililerin üniversite ve kamu kuruluşlarında türban giymeyi teşvik etmeleri
- 3- Partililerin çeşitli yerlerde yaptıkları laiklik ve Atatürk karşıtı konuşmalar
- 4- Erbakan tarafından Başbakanlık konutunda tarikat liderlerine yemek verilmesi (Çavdar, 2013: 344).

Refahyol hükümetinin sürecin sonunda Haziran ayında istifasını vermesinin ardından Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini beklediği gibi Çiller'e değil, Mesut Yılmaz'a (ANAP) vermiştir. ANAP-DSP-Demokrat Türkiye Partisi (DTP) ve dışarıdan CHP'nin de desteğini alarak ANASOL-D hükümeti kurulmuştur. Yaklaşık bir yıl kadar süren bu hükümetin ardından Ecevit bir azınlık hükümeti kurmuştur ve seçimlere

gidilmiştir. Ecevit'in azınlık hükümeti sırasında yaşanan en önemli gelişmelerden biri PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması olmuştur. Bu durumun Ecevit'in popülaritesini arttırarak seçimlerdeki başarısına etki ettiği söylenilebilir.

1999 genel seçimlerinin sonucuna bakıldığında ise meclis şöyle oluşmuştur; DSP %22.2 (136 mv.), MHP %18 (129 mv.), Fazilet %15.4 (111 mv.), ANAP %13.2 (86 mv.), DYP %12 (85 mv.). CHP % 8.7 ve HADEP %4.7 oy oranıyla barajı geçememiştir.

Yukarıda da denildiği gibi seçimlerin hemen öncesinde PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması bir anda atmosferi milliyetçi oylara kaydırmıştır ve seçim sonuçları da bunu ortaya koymaktadır. MHP tarihinin en yüksek oylarından birini almıştır. DSP 90'lardan itibaren başlayan yükselişinde zirveye ulaşmıştır. 90'lı yıllarda Ecevit'in temel söyleminin milliyetçi-sol bağlamında şekillenışı ve MHP'nin geleneksel milliyetçi tavrı, Kürt sorununun yaşandığı 90'larda ve Abdullah Öcalan'ın seçim öncesi yakalanmasıyla iki partinin yükselişini açıklamaktadır. 99 seçimleri sonrası Merve Kavakçının meclise başörtüsü ile girmesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler kamusal alan ve laiklik tartışmaları bağlamında kamuoyunu meşgul eden önemli gelişmelerden bir diğeridir.

Sonuç olarak, 90'lı yılların bir anlamda yarımını garanti altına almak isteyen koalisyon hükümetlerinin kısa vadeli ve popülist politikaları ile geçtiği söylenilebilir. Küreselleşme ile beraber dünyaya açılmaya başlanılan bu dönemde Türkiye, siyasi istikrarsızlığa ek olarak, laiklik, Kürt sorunu, terör meselesi, bölünme gibi meseleler üzerinden kutuplaşarak iyice içine kapanmıştır.

2.3. Türk Siyasi Hayatında Temel Tartışmalar

Türk siyasi hayatında yaşanan tartışmalar bu bölümde beş başlık altında toplanarak incelenmeye çalışılacaktır.

2.3.1. Devlet Toplum Tartışmaları

90'lı yıllarda Doğu Avrupa'da yaşanan devrimler sosyalist ütopyanın çökmesini de beraberinde getirmiştir. Bu kansız devrimler Doğu Avrupalı aydınlarca sivil toplumun zaferi olarak kutsanmaktadır. Çekoslovakya'da *Charta 77*, Polonya'da *Solidarnosc*, Macaristan'da *Demokratik Muhalefet* gibi örgütlü sivil hareketler alttan gelen dönüştürücü potansiyelleri ile sivil toplum kavramına hayat vermişlerdir (Gürpınar, 2013: 149).

Türkiye’de ise 12 Eylül darbesinden sonra entelektüeller arasında “devletin toplumdaki yerinin ne olması gerektiğine” ilişkin tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Genel kanı doğu toplumlarında devletin toplumun üstünde baskıcı bir mekanizma olarak var olduğuydu. Bunun sebebi ise bireyi devlet gücü karşısında koruyacak “sivil toplum”un olmamasıydı. Devlet karşısında güçlü bir sivil toplumun olmayışı demokrasinin olmayışı sonucuna götürmekteydi. Bu anlamda demokrasi eşittir sivil toplum denklemi kurularak sivil toplumun olmazsa olmazlığı tartışıldı. Bu tartışmalarda kavram o kadar çok kullanıldı ki “sivil” sıfatı daha çok “askeri” sıfatının karşılığı, sivil toplum da askeri yönetimin olmadığı bir toplum olarak anlam kazandı. Hatta bu kavramın sıklıkla kullanılışı ve kazandığı bu sihirli anlam “sivil toplumculuk” denilebilecek bir siyasal davranışı geliştirdi (Sarıbay, 2014: 167-68).

80’li yıllarda Özal’ın izlediği liberal politikalar devletin ekonomide ve sosyal alanda etkisini azaltırken, sivil toplumun gelişmesini sağlamıştır. Küreselleşme ve Türkiye’nin uluslararası ticarete entegrasyonu da Türkiye’deki liberalleşmeye katkıda bulunmuştur. Bu değişen şartları iyi değerlendiren muhafazakârlar “Anadolu Aslanları” adında alternatif burjuva oluşturmayı başarmışlardır. Ayrıca Özel üniversiteler, radyo ve TV’ler İslami kesimin kendi eğitim ve medya ayağını kurmasını sağlamıştır (Kuru, 2011:227). Böylece liberalleşme ile beraber devletin olmadığı alanlar sivil toplum örgütlerince doldurulmuştur. Bu bakımdan 80’li yılların sonu ve 90’lı yıllar sivil toplumun yeşerdiği yıllar olarak görülmektedir. Bu sayede İslamcıların kendi entelektüel kitlesini oluşturduğu söylenilebilir.

80’li yıllarda ANAP öncülüğünde gelişen sivil toplum söylemi 90’lı yıllarda İslamcı söylemin ana temalarından biri olmuştur. Sivil toplum kavramı, devletin üzerine inşa edildiği batıcı-sekülerist resmi ideolojiye karşı tepki olarak kullanılmıştır. Osmanlı dönemindeki millet sistemi de kavramın tarihimizdeki karşılığı olarak okunmuştur. Bu kavramın o dönemde yükselen değer olması ve 12 Eylül’ün etkisiyle devletçi düşüncenin zayıflaması kavramın kullanımını ve kabulünü kolaylaştırmıştır (Mert, 2007:132).

Kürt sorunu bağlamında gelişen talepler ve alevi grupların artan talepleri, devletin sorgulanan rolü, insan hakları, demokrasi ve özgürlüklere ilişkin beklentiler, sivil toplumun 80 sonrası gelişmesinin bir çıktısı olarak görülebilir (Çaha, 2012). Bu bağlamda 90’lı yıllarda yükselişte olan “İslamcılık” ve “Kürt Hareketi” sivil toplumun gelişmesinin

bir sonucu olarak görülebilirler⁹. Bununla beraber, çevreci gruplar (kurumsal, reaksiyoner ve sosyal çevreci gruplar), kadın hareketleri (seküler feminist kadın hareketleri ve İslami kadın hareketleri) de bunun bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim 80 sonrası dönemde kadın hareketleri toplumsal alana ilişkin yeni söylemler geliştirerek kadın konusunu birçok kimsenin gündemine sokmayı başarmışlardır. *Kadınca*, *Sosyalist Feminist Kaktüs* ve *Feminist* gibi dergilerin yanı sıra İslami kesimde çokça satılan *Kadın ve Aile*, *Bizim Aile*, *Mektup* ve *Kadının Kimliği* gibi dergiler kadına ilişkin yeni söylemlerin oluşturulduğu resmi kadın söyleminin dışında sivil bir alan oluşturmuşlardır. Kadının toplumsal rolü ve kamusal alanda yerini almasına yönelik söylemler geliştiren kadın hareketleri, bunun yanı sıra kürtaj, aile içi şiddet, namus cinayeti, tecavüz gibi “karanlıkta kalan” konuların kamusal alanda tartışılmasını sağlamışlardır (Çaha, 2012: 259-260).

Dolayısıyla “1980’li yılların başından itibaren, aşama aşama gelişen, kamusal yaşamda sesini duyuran, devlet üzerinde denetim kurmak amacıyla Türkiye çapında kampanyalar yürüten, kamusal talepleri, değerleri, kimlikleri, yaşam biçimlerini aktaran, canlı, dinamik ve farklılaşmış bir sivil toplum” (Çaha, 2012: 267) alanı inşa edilmektedir. Bu bağlamda 90’lar boyunca yükselişte olan söylemin “daha çok toplum, daha az devlet” söylemi olduğu görülmektedir (Çaha, 2014: 586).

Ancak 90’lı yılların ortalarından itibaren sivil alanın genişlemesi karşısında devletçi elitlerin atağa geçtiği görülmektedir. Özal’ın vefatının ardından Cumhurbaşkanı Demirel’in “devleti kurtarmaya geldim” açıklaması ve sonrasında sivil toplumcu ve liberal açılımlar yapmak üzere Özal’ın etrafında yer alan aydınları tasfiye ederek bunun yerine devletçi refleksleri olan aydınları getirmesi bu atağın ilk adımları olmuştur. Böylece devletçi reflekslerin arttığı bir ortamda sivil alan gittikçe daralmıştır ve sivil örgütlenmeler de devlete angaje bir hale gelmişlerdir. İslam’ın yükselişi karşısında laiklik ve Kemalizm söylemi üzerinden bir çatışma zemini oluşturan merkeziyetçi-vesayetçi

⁹ Ancak, Ali Yaşar Sarıbay (2014: 179) hem İslamcılık hem de Kürt hareketinin devlet iktidarı karşısında alternatif bir iktidar tesisini amaçladıkları ve alternatif kutsal alanlar oluşturdukları için sivil topluma özgü nitelikler gösterebilirler bile öyle olmadıklarını söylemektedir. Bu anlamda sivil toplum sadece iktidar alanının dışında var olmak ile tesis edilebilecek bir şey değildir. Sivil toplum, özellikle batı tecrübesinin gösterdiği gibi merkezi iktidar alanının dışında kalan alanlara bir kutsallık affetmez.

bürokratik-askeri elitler 28 Şubat'a giden süreçte sivil alanı eriterek her şeye hakim, kuşatıcı bir devletçiliğe yönelmişlerdir (Çaha, 2012: 283-287).

Sivil örgütlerin devlete angaje olması sivil toplumun aşırı siyasallaşmasını beraberinde getirmektedir. Bu durum demokratikleşmenin önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. 1970'li yıllarda görüldüğü gibi Türkiye'de öğrenci dernekleri, sendikalar, meslek odaları ve diğer çıkar grupları sağ ve sol siyaset içerisinde aşırı siyasallaşmıştır. Bu konjonktür içerisinde sivil toplum kuruluşları totaliter siyasal projelerinin içerisinde kaybolmuşlardır. Bu anlamda demokratikleşme sivil toplumun totaliter siyasal projelerden özgürleşmesi ile olmaktadır (Göle, 2011: 80-81).

90'lı yıllara gelindiğinde sivil toplumun İslamcı-liberal-laik ve diğer aktörler üzerinden çeşitlendiği görülmektedir. 90'ların bir kısmında bu çeşitlilik demokratikleşmenin önünü açmış ve çoğulculuğu sağlamıştır. Ancak 90'ların ortalarından itibaren sivil alanın laik-anti laik ekseninde ve resmi/devletçi söylem ekseninde yeniden siyasallaştığı görülmektedir. Kemalist sivil toplum kuruluşları eliyle diğer toplumsal gruplara karşı oluşturulan baskı ve sert söylemler bu alanın erimesine yol açmış ve tekçi bir sivil alan yaratılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan bu dönem Sivil toplumun siyasallaştığı ve demokratikleşmenin önünde engel olduğu bir döneme de işaret etmektedir. Dolayısıyla 90'lı yıllar bir yandan sivil toplumun farklılaşarak kamusal alanda görüldüğü ve devlet-toplum ilişkilerini demokratik ekseninde yeniden tanımlamaya çalıştığı sivil topluma sahipken bir yandan da sivil toplumun siyasallaşarak kendi projelerini kamusal alana dayattığı bir sivil topluma sahiptir.

Bunun dışında 90'lı yıllarda devlet-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlanmaya çalışılması ile birbirinden farklı birçok tez ortaya atılmıştır. Bunlar arasında "Medine Vesikası" ve "İkinci Cumhuriyetçilik" tartışmaları en önde gelen tezler¹⁰ arasında yer almaktadır.

2.3.1.1. İkinci Cumhuriyetçilik

90'lı yıllarda Mehmet Altan tarafından gündeme getirilen ve Cengiz Çandar, Asaf Savaş Akat, Hikmet Özdemir, Çetin Altan, Nilüfer Göle vb. isimlerden destek gören İkinci

¹⁰ Diğer tezler için bkz: Canatan, Kadir, "Toplum Tasarımları ve "Birlikte Yaşama" Felsefesi", Bilgi ve Hikmet Dergisi, Kış/1994 Sayı:5, s. 98-108.

Cumhuriyet fikri bu yılların tartışılan konuları arasında yer almaktadır (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 146).

İkinci Cumhuriyet yaklaşımı Türkiye tarihine ve Cumhuriyete “sivil toplumcu” bir tarih okuması üzerinden liberal demokrat eleştiriler getirmektedir. Buna göre mevcut devlet yapısı hem siyasi hem iktisadi olarak Türkiye’nin gelişmesinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Hem refahın artması hem de devlet-vatandaş bağının sağlam temellere dayanması için siyasal sistem ve zihin yapısının değişmesi gerektiğini söyleyen İkinci Cumhuriyetçiler bu bağlamda İslam’a yönelik katı laik tavrın yumuşamasını ve sivil-asker ilişkilerinin normal seyrine gelmesini talep etmekteydiler (Özkazanç, 2005). Bu anlamda İkinci Cumhuriyetçilik farklı dinsel, etnik, mezhepsel grupları bir arada tutan “bütünleştirici” ve “kapsayıcı” bir projedir. Bütün bu grupları çok kültürlülük üzerinden tanımlayarak normalleştirmeye çalışmaktadır (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 659).

İkinci cumhuriyetçilere göre mevcut devlet yapısının yani birinci cumhuriyetin iktisadi olarak devletin gelişmesinin veya demokratikleşmesinin önünde engel oluşu ülkenin kapitalist olamamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum üretici sınıfın gelişmemesini ve dolayısıyla sınıf hareketinin gelişmemesini de beraberinde getirmektedir. Burjuva sınıfının olmayışı ile burada oluşan boşluğu sivil-asker bürokrasisinin doldurduğu görülmektedir ve bu bürokrasi devletçilik adı altında kendilerinin denetledikleri bir ekonomik sistem oluşturup üretim güçlerinin gelişmesini engelleyerek “statüko” inşa etmektedir (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 148). Bu yüzden İkinci Cumhuriyet demokrasiyi serbest piyasanın gelişmesi için bir araç olarak görmektedir. Bu anlamda demokrasinin liberalleştirilmesinin örneklerinden birini oluşturmaktadır (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 660). Nitekim Altan’a göre demokratik ve çoğulcu bir toplum oluşturmanın temel şartı devletin ekonomik olarak egemenliğine son vermektir. Ancak ekonomik kaynakları elinde tutan asker-sivil bürokrasi devletin küçültülmesi fikrine sıcak bakmamaktadır (Altan, 1992).

Birinci Cumhuriyet’in siyasal sistemi bir anlamda “halk iradesinin yerine ordu iradesinin koyulduğu” bir idare biçimidir. Burada asker-sivil ilişkileri dünyadan çok farklı bir biçimde seyretmektedir. Askeriye’nin sivilleri bile yargılayan mahkemesi vardır. Generaller genellikle savunma dışında her konuya müdahil olmaktadır. Toplum ne savunmayı ne askeriye’yi tartışabilmektedir. Türkiye’de 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat gibi

müdahaleleri yargılamak mümkün değildir. Parlamento’da bu noktada darbeci zihinden farklı düşünmemektedir. 12 Eylül Anayasası ve getirdiği hukuk düzeni hala durmaktadır. Bu anlamda siyaset kurumu ile darbeciler arasında fazla bir fark bulunmamaktadır (Altan, 2004: 90-91).

Bir başka açıdan İkinci Cumhuriyetçilik devlet/sivil toplum ilişkilerini neoliberal ekseninde yeniden tanımlamaya çalışmaktadır. Buna göre birinci cumhuriyet asker niteliklidir ve bu yüzden tek parti rejiminde olduğu gibi farklı kimliklere hayat hakkı tanımamaktadır. Topluma dayatılan Kemalist resmi ideoloji sivil toplumun gelişmesine karşıdır ve farklı kimliklerin temsilini engelleyerek onları birer “tepki hareketine” çevirmektedir (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 659).

Görüldüğü gibi “İkinci cumhuriyet” fikri birinciyle zıtlıklar üzerinden kendini kuran bir kavram niteliğindedir. Buna göre birinci cumhuriyet saydam değilken ikinci cumhuriyet saydam olacaktır. Birinci cumhuriyet askeri bir nitelik taşımaktayken, ikinci cumhuriyet sivil bir nitelik taşıyacaktır (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 160).

Temel olarak İkinci Cumhuriyetçiler farklı kimliklerin bir arada bulunduğu bir sivil alan inşa ederek devletin minimize edilmesini öngörmektedir. Bu sivil alanda serbest piyasa gelişecek ve “çıkarları peşinde koşan” bir insan figürü ortaya çıkacaktır. Bu figür çıkarları çerçevesinde haklarını koruyacak ve böylece sivil alan aynı zamanda demokratikleşecektir. İkinci Cumhuriyetçilerin sivil alan inşa etme çabası Sarıbay’a göre Türk seçkinlerinin tarihsel bir misyonu olarak gördüğü “toplum mühendisliği” kavrayışının bir ürünüdür. Bu kavrayışa göre de ikinci cumhuriyetçiler kamunun alanını genişletmek yerine onu metalaştırarak ona sahip olması gerekenin kim olduğunu aramaktadır. Böyle bir çaba ikinci cumhuriyetçilerin demokrasi talepleri yadsınamaz olsa da bizi demokratikleşmeye götürmeyecektir. Çünkü kamusal alan sahipsiz ve anonimdir. Bu alanın genişlemesi ile toplum mühendisliği çabaları ile değil toplumun farklı kesimlerinin inisiyatifi ile gerçekleşecektir (Sarıbay,2014: 215-16). Bu anlamda 12 Eylül’de askeri elitlerce kendi “rasyonel demokrasi” algıları bağlamında dönüştürülmeye çalışılan kamusal alan bu tezle farklı bir perspektifle yine dönüştürülmeye çalışılmaktadır.

İkinci Cumhuriyetçilik fikri genel olarak Özal ile özdeşleşmiştir. Özal'ın ölümü ve Anavatan'ın da reformcu kimliğini kaybetmeye başlamasının ardından İkinci cumhuriyetçi aydınlar Yeni Demokrasi Hareketi¹¹ (YDH) etrafında bir araya gelmişlerdir. Bir anlamda Özal'ın eksik bıraktığı siyasal liberalizm ayağını tamamlamaya niyetlenen bu hareket “dar bir aydın-burjuva hareketi” olmanın ötesine gidememiştir (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 164).

2.3.1.2. Medine Vesikası

Devlet-sivil toplum tartışmasının ve farklı kimliklerin bir arada yaşaması sorunsalının İslami çevrelerde bulduğu karşılık Ali Bulaç üzerinden ortaya atılan “Medine Vesikası” tartışmaları olmuştur. Yer yer İkinci Cumhuriyetçilik ile de benzerlikler gösteren Medine Vesikası temel olarak farklı grupların veya kimliklerin sözleşme merkezli ve çok hukuklu şekilde bir arada yaşamasını amaçlamakta ve bu bağlamda çoğulcu ve çok kültürlü bir sivil alan inşa etmeye çalışmaktadır. Özellikle 90'lı yıllarda İslamcı çevrelerle sınırlı kalmayıp birçok farklı gruplarca tartışılmıştır.

Bulaç'a göre özgür ve güvenilir bir ortam bulmak için Medine'ye giden peygamber orada muhacirler, evs ve hazreç'ten oluşan Müslüman gruplar, Yahudiler ve Müşrik Araplar olmak üzere farklı sosyal bloklardan oluşan bir toplumsallığın içinde kendini buldu ve bu sosyal bloklar arasında bir arada yaşamanın formülünü aradı ve bunun üzerinden medine vesikası şekillendi (Bulaç, 1992: 104). Nitekim “Medine Vesikası” projesi çok dinli ve çok hukuklu bir toplumsal yapı öngörmektedir. Bu vesikanın öngördüğü projeye göre herkes herhangi bir dini, inancı, siyasi veya felsefi görüşü seçmekte özgürdür. Buna bağlı olarak topluluk, cemaat ve grup seçmede de özgürdür. Her grup, topluluk gündelik hayatını ve medeni ilişkilerini hangi normlara göre düzenleyeceğini seçme hakkına sahiptir. Bu seçimlerin ardından her topluluk bir sosyal blok olarak adlandırılır. Bu sosyal blokların birbirleri ile ilişkilerinin yürütülmesinde ortak bir sözleşmeye gerek vardır. Karşılıklı ilişkileri yürütecek bir “*Yürütme Meclisine*” ihtiyaç vardır. Bu topluluklar arasında yaşanan anlaşmazlıklara ilişkin toplulukların temsilcilerinden oluşan bir üst yargı makamı tahsis edilir (Bulaç, 2014: 84-87). Böylece devlet sosyal bir süreç olarak

¹¹ YDH hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Alper Görnüş, “1990'ların başındaki Liberal Kırılcım: YDH”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm, edt. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005. Ayrıca, “Doğan Gürpınar, “YDH: Demokratların Paltosu”, Düne Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokrasi (1980-2010), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.

ortaya çıkmaktadır ve sosyal bloklar arası ilişkiler bütününe kapsamaktadır. Bu anlamda Bulaç'ın ve dolayısıyla medine vesikasının devlet kavrayışının farklı ağlar arası ilişkileri düzenleyen teknik bir organizasyon birliği olduğu söylenilebilir.

Medine Vesikası'nın önerdiği çok hukuklu-çoğulcu toplum projesi temel olarak modern devletin tekil, totaliter ve merkezi yapısının eleştirisi üzerinden şekillenmektedir. Bu anlamda Vesika, bugünün sorunlarının modern devletin içerisinde kalarak çözülemeyeceğini varsaymakta ve yeni bir siyasi birliktelik kurmayı önermektedir. Bu siyasi birliğin hukuki çerçevesini de "Medine Vesikası" çizmektedir.

Bulaç'a göre modern devletin içinde bulunduğu krizler seküler dünyanın yol açtığı, bir anlamda zorunlu sorunlardır ve bu sorunlara karşı çözümler ilahi olanda aranmalıdır. Müslümanlar zaten doğal olarak yaşanan her soruna çözümü İslam dininin içerisinde aramak zorunda olduğundan, modern devletin sorunlarına da çözümü peygamber döneminin somut örneği olan Medine Vesikası'ndan aramaktadır. Buna göre her farklı toplumsallığa kendi dinini, ideolojisini, hayat biçimini vs. seçme özgürlüğü verilecektir. Bu seçimin ardından nasıl bir hukuk öngörüldüğü taraflarca birbirlerine beyan edilecektir. Farklı grupların bir arada yaşayabilmesi için ortak ve bölünemez hizmetler gerekli olduğundan bunun için her grubun gücü nispetinde vergi ve her grubun seçilmiş temsilcilerinden oluşan yasama oluşturularak yürütme bir anlamda bunun organizasyonundan sorumlu olacaktır. Böylece devlet yürütmeye endekslenmektedir (Bulaç, 1994: 9-14).

Dolayısıyla vesika devlet-toplum ilişkilerinde devletin rolünü yürütme ile ilişkilendirerek organizasyonel bir kurum olarak ele almaktadır. Böylece alternatif bir iktidar aramamakta ve sivil toplumcu bir çözüm önerisi sunmaktadır. Burada Sarıbay (2014: 236) Bulaç'ın sivil toplum kavramını rijit bir devlet-toplum karşıtlığına dayandırıldığını söylemektedir. Böylece devlete karşı toplum savunması yapılmakta ve bu durumda demokrasi ile özdeşleştirilmektedir. Oysa Medine Vesikasının sahip olduğu toplumun müslümanlaştırılması talebi bir topluluğun veya bir kültürün değerine olan kesin inancı yansıttığı için popülisttir. Popülist olduğu ölçüde de toplumun tahakküm aracı olmasını sağlamaktadır.

2.3.2. Kürt Meselesi

“Şark Meselesi”, “Doğu Sorunu”, “Güneydoğu Sorunu”, “PKK Sorunu”, “Kürt Sorunu”, “Geri Kalmışlık Sorunu”, “İnsan Hakları Sorunu” (Yayman, 2016) gibi çeşitli kavramsallaştırmalarla anılan Kürt meselesi İmparatorluk mirası sorunların başında gelmektedir.

19.yy’da Osmanlı’nın son dönemleri ile başlatılabilecek Kürt Meselesi’nin günümüze kadar 6 evre içerisinde incelenmesi mümkündür. II. Abdülhamit’in Kürt beylerine özel nişanlar ve imtiyazlar vererek Hamidiye Alayları üzerinden geliştirdiği siyaset anlayışı ilk evreyi oluşturmaktadır (Yayman, 2016: 37). 1918-25 arası dönem kurtuluş savaşı verilen ve Kürtlerin varlığının kabul edildiği dönem olarak ikinci evreyi oluşturmaktadır. 1925-50 arası üçüncü evre devletin resmi tezlerinin olduğu “inkâr ve asimilasyon” dönemidir. 1950-70 arası dördüncü evre bekleyiş evresidir. 1970-80 arası beşinci evre farkındalık dönemidir. 1980 sonrası son dönem ise PKK’nın ortaya çıkmasıyla başlayan ve özellikle 90’larda şekillenen son dönemdir (Yayman, 2016: 40).

Batı merkezli ulus devletler model alınarak kurulan modern Türkiye’nin Kürt sorunu ile ilgili en önemli ilkelerinden birisini milliyetçilik ilkesi oluşturmaktadır. Türk milliyetçiliği temeline dayanan yeni Cumhuriyet bölgesel olarak birçok farklı kimliğin bir arada olduğu bir coğrafyada kurulmuştu. Balkan, Slav, Arnavut, Çerkez, Abhaz gibi birçok farklı kimliğin entegrasyonunda başarılı olan ulus devletleşme sürecinin tek istisnası hepsi olmasa da Kürtlerdir. Kürtlerin diğer kimlikler gibi entegre olamamasının sebepleri arasında ise kullanılan dil, yaşanan coğrafya, aşiret yapısı ve bulundukları bölgenin yerlisi olmaları sayılabilir. Kürtlerin bu sosyolojik gerçekliği devletin Kürt sorunun çözümünde kolayca kaçmasını da sağlamıştır. 90’lara kadar siyasi liderler sorunun çözümü için aşiret liderleri ile uzlaşmayı tercih etmişlerdir. Böylece aşiret liderleri üzerinden geniş kitleleri partilerine yönlendirebilmişler ve en az maliyetle, kayda değer bir kampanya süreci yürütmeden geniş kitlelerin oyunu alabilmişlerdir (Cornell, 2001: 31-39). Bu süreç hem aşiret sisteminin devam etmesini sağlamış hem de siyasilerin sorunla ilgilenmesini engellemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana sorunun çözümüne ilişkin atılan adımların başında güvenlikçi adımlar gelmektedir. Sorunun salt güvenlikçi yaklaşımlarla çözülemeyeceğini anlayan yöneticiler ise bir müddet sonra sorunun çözümüne ilişkin rapor yazdırma yöntemine başvurmuşlardır. Bu anlamda çıkarılan ilk dönem raporlarda daha çok

güvenlikçi yaklaşımlar esas alınmakta iken, özellikle 90'lı yılları kapsayan raporlarda ise sorunun insan hakları ve hürriyetler bağlamında çözülmesini öngören demokratik çözüm paradigması hâkimdir (Yayman, 2016). Diğer anlamda 90'lı yıllar Kürt sorununa ilişkin güvenlik-demokrasi ilişkisi bağlamında güvenlik paradigmasının zayıflayarak yerini demokratik perspektiflere bıraktığı bir dönemdir (Özhan, 2016).

90'lı yıllara kadar Devlet'in Kürt sorununa bakışı¹² “inkar”, “irticai kalkışma”, “aşiret veya eşkıya sorunu”, “yabancı devletlerin kışkırtması”, “düşman” ve “bölgesel geri kalmışlık” gibi söylemler üzerinden şekillenmektedir (Yeğen, 2015).

Soğuk savaş dönemi sonrası dünyada esen demokrasi ve özgürlük rüzgârından Türkiye de etkilenmiş ve kimlik siyasetinin önü açılmıştır. Kürt kimliğinin tanınması ile başlayan siyaset değişikliği yönetsel ve hukuksal reformlarla devam etmiştir (Yayman, 2016). Bu yıllarda sorunun çözümüne sivil aktörlerin dâhil oluşu da soruna bakışı değiştirmiştir. 1990'lı yıllar Kürt Sorunu üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında resmi aktörlerden daha çok sivil aktörlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Sivil aktörlerin sürece dâhil olmasıyla birlikte soruna bakışta da değişiklikler olmuştur. Bu bağlamda özellikle siyasi partilerce yazılan raporlar daha özgürlükçü/sivil bir perspektiften ve resmi tezlerin dışında bir bakış açısıyla hazırlanmıştır. Özellikle 90'lara kadar yapılan çalışmalarda görülen “Türkleştirme-İşkân-İnkâr” gibi kavramların yerini bu dönemde “Demokrasi-İnsan Hakları-Hürriyet” gibi kavramlar almıştır (Yayman, 2016: 28-30).

Ancak bu siyaset anlayışının 90'lı yılların ortasına kadar sürdüğü ve sonrasında değiştiği söylenilebilir. 1990'lı yılların ortasından itibaren Ordu, PKK üzerinden sivil siyasetteki etkisini arttırarak gücünü konsolide etmiş ve güvenlikçi politikalara yeniden yönelmiştir.

İran-Irak Savaşı (1980-88) ve sonrasında yaşanan Körfez savaşı (1991) sırasında Bağdat yönetimi ülkenin kuzeyindeki askerlerin sayısını ciddi ölçüde azaltmaya zorlandığı için bölgede bir güç boşluğu doğmuştur (Fuller ve Barkey, 2015: 47). PKK ise bu boşluktan faydalanarak gücüne stratejik bir derinlik ve hareket kabiliyeti kazanmıştır. Bölgedeki otorite boşluğundan faydalanarak büyüme göstermiştir. Kürtler için İran-Irak savaşı sırasında Halepçe'de yaşananlar Kürtleri birleştiren ortak bir hafıza meydana getirmiştir

¹² Kürt Sorunu'na ilişkin devlet söyleminin Cumhuriyet tarihi içerisinde 90'lara kadar nasıl ve neler üzerinden şekillendiğini anlatan arkeolojik bir çalışma için bkz: Yeğen, Mesut (2015), Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, 7.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

(Bruinessen, 2015: 5). Marksist-Leninist bir örgüt olarak kurulan PKK da 90'lardan sonra bu söylemini terk ederek Kürt milliyetçiliğine vurguyu arttırmıştır (Cornell, 2001: 40).

Yani, Soğuk savaşın bitişinden sonra özellikle Körfez savaşı sırasında bölgede Kürtlerin önemi artmaktayken PKK'da genişlemesini sürdürmüştür. Bu yıllarda hem Türk ordusunun gerilla savaşına hazırlıksız yakalanması ve disiplinden kopuşu hem de siviller ile PKK arasındaki ayırmda yaptığı hatalar PKK'nın toplumsal desteğinin artmasını sağlamıştır (Cornell, 2001: 40). Böylece PKK 1991-94 arasında eylemliliğini en yüksek noktaya çıkarmıştır. 1995-99 arası dönemde zayıflamaya ve 99 sonrası dönemde değişim yaşamaya başlamıştır. 1990 yılında ABD'nin bölgeye müdahalesi ile doğan otorite boşluğunu değerlendiren PKK, üsler kurmuş ve geniş silah mühimmatı elde etmiştir. Böylece daha büyük çaplı eylemlere girişmiştir ancak 1993 sonrası ordunun değişen konsepti ile birlikte (*alan kontrol konsepti*) etkinliğini yitirmeye başlamıştır (Bilgiç, 2014: 18-20).

1990'lı yıllar ortasından itibaren PKK ile mücadelede “düşük yoğunluklu savaş stratejisi” benimsenmiştir. Güvenlik güçlerinin değişen stratejisini açıklayan bu kavrama göre silahlı kuvvetler modernize edilmiş, gerilla savaşına göre yeniden yapılandırılmış, savunmadan saldırıya geçilmiştir. Sadece PKK değil ona lojistik destek sağlayanlarla da mücadeleyi amaçlayan bu dönemde yapılan uygulamalar sorunun daha da büyümesine ve ilerleyen yıllarda daha büyük problemlerin çıkmasına yol açmıştır (Yayman, 2016: 52). 90'lı yıllar bir anlamda Kürt meselesi noktasında “devlet aklının iflas ettiği” (Özhan, 2015: 108) bir dönemdir.

90'lı yıllarda sivil alanda özellikle siyasal partiler tarafından sorunun çözümüne ilişkin farklı çözüm önerileri sunulurken, devlet katında sorun askerlere bırakılmış ve düşün yoğunluklu bir savaş stratejisi benimsenmiştir. 1980 sonrası sivil toplumun genişleyen alanı Türkiye'nin sorunlarına demokratik yaklaşımlar geliştirebilmelerine olanak sağlamıştır. Bu durum 90'larda etkisini iyice hissettiren demokratikleşme dalgasının sivil alanı etkisi altına aldığını da göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde sivil alanın beklentilerinin gerisinde kalan bir siyaset anlayışı hâkimdir.

90'lı yıllar siyasi aktörlerinin Kürt meselesine yaklaşımına bakıldığında hemen hemen her partinin sıkıyönetimden rahatsızlık duyduğu, OHAL'in kaldırılması gerektiği, koruculuk sisteminin sorunun çözümüne katkı sağlamadığı, bölgedeki askeri varlığın hukuksuz uygulamalarının olduğunu, işkence ve kötü muamelenin olduğu, bölgede

işsizlik başta ekonomik sıkıntıların varlığı, kamu görevlilerinden şikâyet gibi konularda ortak bir tavır takındığı görülmektedir. Ancak bu sorunlara ilişkin iktidar dönemlerinde adım atamamışlardır. Örneğin OHAL 2002’de AK Parti tarafından kaldırılmıştır. Dolayısıyla bu temel argümanların dışında dönemin siyasi aktörlerinin soruna yaklaşımlarında ayırt edici noktalar şunlardır:

SHP/CHP geleneğinin soruna yaklaşımı resmi tezlerden ayrılmaktadır ve bu soruna ilişkin demokratik öneriler sunmaktadır. Kürtler Cumhuriyeti kuran zengin mozağin unsurlarından biri olarak görülmekte ve Kürt sorununu bir demokratikleşme sorunu olarak görmektedir. Demokrasinin askıya alındığı dönemlerde de bu sorunun daha da yükseldiğini söylemektedir. SHP’ye göre Anadil-Radyo-TV yayını gibi yasakların önündeki engeller kaldırılmalıdır. Anadil yasağı noktasında eleştirilerini sertleştiren SHP bu tür düzenlemelerin faşizm rüzgarlarının estiği 1930’larda dahi görülmediğini söylemektedir (Yayman, 2016: 238-39).

Ecevit önderliğinde DSP’nin soruna yaklaşımı güneydoğu bölgesinin feodal yapısıyla alakalı yani ekonomik/sosyal kalkınma esaslı bir yaklaşımdır. DSP’ye göre sorunun etnik kökenle bir alakası yoktur bölgede ağalık koruculuk düzeni devam ettikçe sorunda devam edecektir. Bu yüzden de sorun bir Kürt sorunu değil “Güneydoğu sorunu”dur. Ecevit ayrıca sorunu bir güvenlik sorunu olarak görmek ve güvenlik tedbirlerinin arttırılmasını dile getirmektedir. Çünkü bölgede yaşanan güvenlik boşluğunu PKK doldurmaktadır. Ayrıca Ecevit, Kürtçe eğitim meselesini de ülkenin Yugoslavya gibi parçalanacağı gerekçesiyle reddetmektedir (Yayman, 2016: 300-308).

Genel olarak MHP’nin Kürt sorununa yaklaşımı devletçi ve güvenlikçi bir yaklaşım olmuştur. Bu yaklaşım Kürt kimliğinin varlığını kabul etmemekte ve Kürt’lerin Türk soyundan geldiği tezini ispatlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda MHP’ye göre Kürtçe diye bir dil de bulunmamaktadır. MHP açısından Kürt meselesine ilişkin talep ve isteklerin neredeyse tamamı bölünme ve parçalanma endişesiyle karşılanmıştır. Bu meseleye ilişkin atılan her adım bir “taviz” olarak değerlendirilmektedir. 90’lı yıllarda da MHP’nin tutumu sert bir çizgide seyretmektedir ve MHP “PKK’nın köküne kibrit suyu” yaklaşımı ile probleme yaklaşmaktadır (Yayman, 2016: 357-377).

RP Kürt meselesini sadece etnik, terör veya iktisadi bir mesele olarak görmemekte aynı zamanda sistemden kaynaklanan sorunların bir çıktısı olarak görmektedir. Genel olarak bu sorunun çözümüne ilişkin sistemin değişmesinin yanında İslam kardeşliği ve ümmet

bilinci kapsamında yaklaşmaktadır (Yayman, 2016: 415). Kısacası RP geleneğinin Kürt meselesine ilişkin temel önerileri, resmi ideolojiyi sorgulamak, Kürt kimliğini tanımak, İslam'ın ön plana çıkarılması gibi temel parametrelerden oluşmaktadır. Demokratikleşme perspektifinden soruna yaklaşan RP bu bağlamda kültürel çoğulculuk temelli insan haklarına saygılı, Kürtlere anadilde eğitim hakkını veren bir Kürt politikası geliştirmek istemektedir (Yayman, 2016: 420-23). Bu bağlamda İslamcı aktörler, İslam şemsiyesinin gücüne inandıkları için Türk olmayan kimliklerin bir tehdit oluşturduğuna inanmamaktadır (Fuller ve Barkey, 2015: 152).

Demirel önderliğindeki DYP'nin meseleye yaklaşımı ise iki dönemde farklılık göstermektedir. SHP ile koalisyon kurulan ilk dönemde Demirel devletin resmi tezlerinin dışında bir yaklaşımla "Türkiye Kürt realitesini tanımak zorunda" diyerek yeni bir dönemi başlatmıştır. Koalisyonun ilk günlerinde Erdal İnönü ile birlikte Güneydoğu'ya gezi düzenleyen Demirel bu gezide "... Kürt kimliği mi? Kabul edelim. Kürt Enstitüsü mü? Kuralım. Söyleyin ne istiyorsunuz? Hepsini yapalım. Yeter ki üniter yapı dışında bir şey istemeyin" diyerek soruna yaklaşımda bambaşka bir noktaya gelmiştir. Bu açıklamalar ile beraber hükümetin ilk günlerinde esen demokratikleşme söylemleri sorunun çözümüne ilişkin umudu da arttırmış ve yeni beklentilere kapı aralamıştır. Ancak DYP'nin de soruna yaklaşımının farklılaştığı ikinci dönemde süreç PKK başta olmak üzere bazı odaklarca provoke edilmiş ve sivil siyasetin önü kapanmıştır. Bu dönemde artan PKK eylemleri karşısında günden güne artan milliyetçilik dalgası hükümeti de köşeye sıkıştırmış ve çözüm için seçenekleri bitirmiştir. Bunun yanında 1993 yılında yaşanan birden çok gelişme¹³ (ölümler, suikastler, karakol basmalar, şehit haberleri..) sürecin bambaşka bir aşamaya evrilmesine sebep olmuştur. Özal'ın vefatının ardından Demirel'in Cumhurbaşkanı oluşu ile Tansu Çiller DYP'nin başına geçerek başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Çillerin de soruna yaklaşımı Demirel'de olduğu gibi farklılık göstermektedir. Başbakanlığının ilk günlerinde Bask modelinden, OHAL'den bahseden ve "ne zaman Güneydoğu sorunun demokrasi boyutundan bahsedilse devletin bazı kesimlerinin tüyleri diken diken oluyor" diyen Çiller (Yayman, 2016: 209-224) bir müddet sonra sorunu "devletin bazı kesimlerine" havale etmiştir.

¹³ Bu dönem 1993 darbesi olarak da adlandırılmaktadır. Bkz: Öznur, Hakkı (2012), 1993 Örtülü Darbesi, Timaş Yayınları.

Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasının ardından DYP'nin başına geçen Tansu Çiller Kürt meselesine ilişkin sivil ve demokratik adımlar atmak istemekteydi. Bu anlamda Kürt meselesini soruşturacak sivil ve milletvekillerinden oluşacak bir MGK'nın kurulması, Kürtçenin okullarda seçmeli ders olarak okutulması ve devlet televizyonunda Kürtçe yayın yapılması gibi önerileri dile getirmişti. Hatta Çiller'in İspanya ziyareti sonrası "Bask modeli" tartışmaları bile gündeme gelmişti. Ancak hemen ardından Demirel'in "terör başını almış giderken bu tür tavizlerin verilmemesi" gerektiğini söylemesi ve sonrasında ise Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in bu meselelerin tartışılması gereken yerin MGK olduğunu söylemesi Çiller'le başlayan tartışmaları bitirmiş ve Kürt politikasının yönetimi Orduya devredilmiştir (Fuller ve Barkey, 2015: 201).

ANAP'ın soruna yaklaşımı ise Özal'lı yıllarda daha özgürlükçü ve demokrat bir tarzda iken Mesut Yılmaz'lı yıllarda daha statükocu bir çizgide seyretmektedir. Mesut Yılmaz'lı yıllarda ANAP sorunu bir demokratikleşme sorunu çerçevesinde değerlendirip kimlik boyutunu dikkate almamaktadır. Sorunun esas sebebini hantal devlet anlayışında aramakta ve Kürtçe konuşma ve eğitim gibi meselelerin çok abartıldığını aslında yöre halkı tarafından böyle bir isteğin olmadığı söylenmektedir (Yayman, 2016: 318-21).

Ordu'nun sivil siyaset üzerindeki baskısının en yoğun yaşandığı alanlardan birisinin Kürt meselesine ilişkin tartışmaların olduğu dönemlerde olduğu söylenebilir. Görüldüğü üzere Çiller'in meseleye ilişkin atmak istediği adımlar hem Cumhurbaşkanı hem Genelkurmay başkanı tarafından eleştirilerek bir taviz olarak görülmekte ve kamuoyunda tartışılması istenmemektedir. Tartışma yeri olarak MGK gösterilerek mesele askeri alana çekilmektedir. Askeri alanda yapılan tartışmalar Kürtlerle ilgili her tartışmayı PKK ile bir tutmaktadır. Böylece Kürt meselesine ilişkin atılan adımlar PKK'ya karşı bir taviz olarak değerlendirilmektedir. Cumhurbaşkanı ve Ordu'ya ek olarak parti içi çekişmelerden etkilenen ve özellikle terör olaylarının arttığı dönemlerde kamuoyu baskısını üzerinde hisseden siyasetçiler ise meseleyi askerlere devrederek işin içinden sıyrılmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu seçmeni 90'lı yıllara kadar merkez partilere oy verirken, 90'larda Refah'ın yükselişi ve Kürt ulusalcılığını önceleyen siyasi yapılanmaların kurulmasıyla oylarını bu iki partiye yönlendirmiştir (Özhan, 2015: 46).

1990'da kurulan HEP ilk yasal Kürt partisidir. SHP'nin Paris'te Kürtlerle ilgili bir konferansa katılan yedi milletvekilini ihraç etmesinin ardından bu vekillerce kurulmuştur. HEP/DEP'lilerin TBMM'den polis zoruyla alınması ve 1990'larda artan şiddet Kürt

siyasetinin legallikten uzaklaşmasına ve PKK'nın ipoteğine girmesine zemin hazırlamıştır. Bu noktada HEP'in SHP içerisinde kalması Kürt siyasetinin PKK'nın ipoteğine girmesine engel de olabilirdi. Ancak neredeyse tüm partilerin SHP'yi bölücülükle suçlaması ve şiddetli eleştiriler, SHP'nin bu milliyetçi tepkiler karşısında geri adım atmasına sebep olurken siyaseten de gerilemesini sağlamıştır. Sorun demokratikleşme ve özgürlükler bağlamından kopararak Kürtlere taviz veriliyor şeklinde tartışılma başlanmıştır (Yayman, 2016: 246).

1980 darbesi sonrası askeri yönetim toplumun tüm kesimleri üzerinde ağır baskılar uyguladığı için bedel ödemeyen tek bir kesim bile kalmamıştı. PKK'da kurulduğu günden bu yana silaha mecbur olduğu için değil, sol radikal ütopya çerçevesinde silahlı bilinçli bir tercih olarak seçti. Bundan sonra ise askeri yönetimin tüm Kürtleri hedefe koyan politikası Doğu ve Güneydoğu'da asimilasyon ve kan akmasına sebep olurken, toplumun geri kalanı ise şehirlerine, ilçelerine ve köylerine varıncaya kadar gelen şehit cenazeleri üzerinden Kürt meselesi ile tanışmıştı (Özhan, 2015: 17)

1978'de başlayan sıkıyönetim ve sonrasında OHAL ile devam eden olağanüstü dönem 2002'de ancak kaldırılabilmiştir. 24 yıl boyunca bölgede olağanüstü durumun olağanlaştığı bir süreç yaşanmıştır. Bu dönemde bölgede yaşanan terör, faili meçhul cinayetler, insan hakları ihlalleri ve hukuk dışı uygulamalar meselenin çözümünde umutsuzluk doğurmuş ve bölge halkının devlete karşı güvensizliğinin artmasına ve Kürt ulusalcılığının yükselmesine neden olmuştur (Özhan, 2015: 42). Ayrıca bunların sonucunda ortaya çıkan zorunlu göç ve sonrasında ortaya çıkan aidiyet problemi ve işsizlik gibi sıkıntılar Kürtleri terör örgütüne ve Kürt ulusçuluğuna itmiştir (Özhan, 2015: 43). 1980'li ve 90'lı yıllarda Dersim, Şırnak, Cizre, Bingöl, Mardin gibi şehirlerde köylerin zorla boşalttırılmasıyla Mersin, Adana, Ankara, İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlere göçler yaşanmıştır (Bruinessen, 2015: 9).

Cumhuriyetin kuruluşundan beri var olan Kürt meselesi PKK'nın ortaya çıkışı ile beraber bir güvenlik sorunu olarak ele alınmaya başlanmıştır. Özellikle 90'lı yıllarda Kürt meselesi teröre indirgenerek yönetilmeye çalışılmıştır (Özhan, 2015: 38-39). Bu durum 90'lı yıllarda sorunu demokratik bir formülle çözme çabasını artan kargaşa ortamında (özellikle 93 yılında yaşanan gelişmeler) imkânsız hale getirmiş ve soruna bu tür yaklaşımın kamuoyunda itibarı düşürülmüş ve sivil çözüm yöntemleri yerini güvenlikçi yöntemlere devretmiştir.

Güneydoğu bürokratlar için ceza olarak gönderildikleri yer veya meslek yaşamlarında yükselmek için gittikleri bir durak olarak görülmektedir. Bu bölgede çalışan memurlar maaşlarına ek olarak terör tazminatı almaktadır. Kısacası bürokrasi için doğu daima istenmeyen bölge olarak düşünülmektedir (Fuller ve Barkey, 2015: 218). Bürokrasinin bu etkisiyle beraber Türkiye genel olarak Kürt meselesine ilişkin uzun vadeli stratejiler yerine kısa vadeli strateji izlemiştir. Sorun cumhuriyet tarihi boyunca siyasal mekanizmalar yerine güvenlik mekanizmaları eliyle yönetilmiş ve siyaseti beslemesi gereken güvenlik tedbirleri, siyasetin yokluğunda esas siyaset olmuştur. Böylece sorun her yönüyle güvenlikçi bakış açısına mahkûm edilmiştir. Uzun vadeli ve bütünlüklü bir siyaset anlayışının olmaması toplumun ve devletin soğukkanlılığını yitirmesine de sebep olmuştur. Ve her şiddet ve terör olayı demokratik perspektifin yerini güvenliğe bırakmasına sebep olmuştur. Bu durum özellikle 1990-2000 arası dönemde sorunu farklı açılardan ele almaya çalışan yaklaşımları da akamete uğratmıştır (Özhan, 2016).

90'lı yıllarda Medya¹⁴ Kürt meselesinde devletçi bir tutum takınmaktaydı. Özellikle şiddet olaylarının arttığı dönemlerde gazeteleri domine eden şahin söylemler ön plana çıkmaktaydı ve bu durum meselenin özgür bir ortamda tartışılmasını engellemekteydi. Bu anlamda Kürt meselesine ilişkin özgürce tartışmaların yapılabildiği ortam PKK tehdidinin azaldığı zamanlarda olmaktadır (Fuller ve Barkey, 2015: 179-80).

PKK'ya karşı 1993 sonrası yoğun operasyonların ardından terör olayları azalmıştır. Bu noktadan sonra ordunun tehdit algısındaki ağırlık Kürtlerden İslamcılara kaymaktadır. Güven Erkaya'nın "İrtica PKK'dan tehlikeli" (Milliyet, 1997) sözleri durumu özetlemektedir. Nitekim 90'lı yılların ikinci yarısından itibaren Ordu'nun İslamcı siyaset ve hareketler üzerindeki baskısı giderek artmış ve 28 Şubat ile bambaşka bir yere evrilmiştir.

2.3.3. Sivil Asker İlişkileri

Türk siyasi hayatında ordu kendisini siyasetin üstünde veya siyaset karşıtı bir pozisyonda görmektedir (Cizre, 2011: 318). Ordu sivilleri, iktidara sıkı sıkı sarılan, istikrarsız, beceriksiz, yükselme hırslı olan, popülist, basiretsiz, yozlaşmış ve sorumsuz gibi kavramlarla tanımlamaktadır (Cizre, 2014: 67). Askerlerin zihninde siyaset ve

¹⁴ 90'lı yıllarda medyanın Kürt Meselesine ilişkin takındığı tutumu dönemin gazetecilerinin dilinden aktaran bir çalışma için bkz: Karakaş, Burcu (2016), Manşetleri Gör Aklını Kaçırırsın: 90'lı Yıllarda Gazetecilik, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

siyasetçiler genellikle güvenilmez, sorun üreten, terör ve anarşiye sebebiyet veren vb. pejoratif kavramlar üzerinden resmedilmektedir. Bu temel kabul üzerinden sivillerle kurulan ilişkiler sorunlu bir şekilde ilerlerken askerin sivil siyaset üzerindeki baskısını meşrulaştırmakta ve böylece sivil alandaki rolünün artmasını sağlamaktadır. Ordunun siyasete ve siyasetçilere karşı bu bilinçaltının en temel ve sert tepkisi ise askeri müdahaleler olmuştur. 1960, 1971, 1980 ve 1997 yılında yapılan müdahaleler 2000'lere kadar sivil asker ilişkilerinin seyrinde iplerin askerin elinde olduğunu göstermektedir.

90'lı yıllarda AB'ye katılım süreci ile beraber demokrasi ve ulusal güvenlik arasındaki bağ, askeri bütçenin azalması ve sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir ülkede nasıl olması gerektiğine ilişkin tartışmalar başlamıştır (Cizre, 2011: 316).

Bu tartışmalarda Liberal demokrat rejimlerin sivil-asker ilişkilerinde görülen temel ilkeler şunlardan oluşmaktadır: **(1)** Askerin yetki ve görev dağılımı anayasa ve yasalarda açık ve net bir biçimde belirtilmelidir. **(2)** Yürütmenin yönetim ve denetimi sağlanmalıdır. **(3)** Güvenlik ve savunma siyasetine ilişkin son kararlar yürütme tarafından alınmalı. **(4)** Genelkurmay ve Kuvvet komutanları Savunma bakanlığı bünyesinde olmalıdır. **(5)** Savunma bütçesi, harcaması ve silahlı kuvvetlerin denetimindeki tüm malların denetimi bilgili uzmanlar ve Sayıştay aracılığı ile yasama organı tarafından yapılmalıdır. **(6)** Askeri hiyerarşi yargının bağımsızlığını zedeleyeceği için yargı birliği ilkesi anayasal bir kural olarak benimsenmelidir. **(7)** Son sözün demokratik seçimlerle iktidara gelmiş sivil otoritede olduğunun herkes tarafından içselleştirilmesi gerekmektedir. **(8)** Bunlar yanında kamuoyu ve STK'larında denetim sürecine katılması gerekmektedir (Karaosmanoğlu, 2016: 140-41).

Soğuk savaşın sona ermesinin ardından demokratikleşme bağlamında tartışılan önemli kavramlardan biri olan “orduların demokratik denetimi” de bu ilkeleri muhteva etmektedir. Bu denetim temel olarak iç ve dış politikada ordunun müdahalesinin engellenmesini ve savunma, silah temini, personel alımı, tayin-terfi gibi kriterlerin ve güvenlik meselelerin askeri stratejiye dönüştürülmesinde sivillerin hâkimiyetinin olmasını anlatmaktadır (Cizre, 2009: 138).

Türkiye’de ise Ordu, Modern Türkiye’nin kuruluşundan itibaren “*rejimin bekçiliğini*” yapmak gibi istisnai bir yetkiye sahip olmuştur. Özellikle 1950’den bu yana siyasi sistemin en önemli özelliklerinden biri ordunun kamu meselelerinde ağırlığını koyarak siyasi gündemi denetlemede oynadığı rol olmuştur. Bu rolü bir inanç olarak içselleştiren

ordu, böylece iç siyasal çekişmeleri iç güvenlik meseleleri olarak yorumlayıp, “ulusal güvenliği” ordu hâkimiyetinde bir kavrama indirgemıştır (Cizre, 2011: 315). Ayrıca Türkiye siyasetinde ulusal güvenliğin tanımı, ordunun rejimin bekçiliği rolünü yeniden üreterek güvenlik politikalarına ilişkin sivil bir katkıyı engellemektedir (Cizre, 2011: 317).

Ordu Türkiye’nin siyasal yaşamını askeri bürokrasi ve onun sivil müttefiklerinden oluşan modernleşmeci ve laik devlet seçkinleri ile halkın seçtiği “geleneksel yönelimli” siyasetçiler arasında bir ikilik üzerinden okumaktadır. Böylece aktörleri modern-geleneksel, laik-laiklik karşıtı gibi ikilikler arasında sıkıştırılmaktadır (Cizre, 2011: 320). Böylece siyaset, Şerif Mardin’in merkez-çevre kavramsallaştırması¹⁵ bağlamında merkez (ordu-laik seçkinler) ve çevre (geleneksel yönelimli siyasetçiler) arası ilişkileri olarak okunabilmektedir. Merkez askeri darbeler ve sonrasında kurduğu vesayet mekanizmaları aracılığıyla çevreyi kontrolü altında tutmakta, çevre ise bu vesayeti aşabilmek için demokratikleşme adımlarını zorlamaktadır.

Sivil-asker ilişkilerinde Özal dönemi, geçici bir demokratik zeminin Özal’ın liberal kişiliği ve karizmatik liderliğiyle sağlandığı istisna bir dönemdir. Ancak bu dönemde atılan adımların Özal’ın ölümünün ardından atıl kaldığı anlaşılmıştır. Yapısal reformların eksikliği, siyasetin parçalanmışlığı ve kırılganlığı, sivil bir kültürün yerleşmemiş olması vb. gibi sebepler 90’lı yıllarda sivil-asker ilişkilerinde ibrenin asker lehine kaymasını sağlamıştır.

1990’lar ve özellikle Özal sonrası dönem “milli güvenlik rejiminin kurumsallaştığı” yıllar olarak okunmaktadır. Bu yıllarda demokratik talepler “bölücülük”, “hainlik” ve “şeriatçılık” olarak değerlendirilmiştir. Bu tehditler Milli Güvenlik Siyaset Belgelerinde ve Genelkurmay andıçlarında her zaman yankısını bulmuştur (Şarlak, 2009: 287-89).

90’ların önemli aktörlerinden DYP’ye bakıldığında askeri seçkinler karşısında takındığı ikircikli tutumun “milli güvenlik rejiminin kurumsallaşmasına” katkı sağladığı iddia edilebilir. Buna göre liderlik askerin siyasete müdahalesine karşı uzlaşmacı bir rol takınırken, sivil-asker ilişkilerinin düşüşte olduğu belli kriz anlarında meclisin üstünlüğü ve halk iradesi söylemlerini ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Örneğin, Demirel 1980

¹⁵ Şerif Mardin’in Türk siyasetini açıklamada kullandığı “merkez çevre” kavramsallaştırmasını daha ayrıntılı incelemek için bkz: Mardin, Şerif (1973), “*Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?*”, Daedalus, Vol 102, No:1 Winter.

sonrası muhalefette bulunduğu günlerde demokratikleşme çağrıları yapan, anti-militarist, hukukun üstünlüğünü savunan ve MGK'nın siyasi rolünü sorgulayan bir tutum içerisindeydi. Bu bağlamda ANAP'ı ordunun siyasi nüfuzunu kullanan darbe ürünü olarak tanımlamaktadır. 1990'lı yılların başına kadar orduya karşı bu tutumunu sürdüren ve sivil-asker ilişkilerinde sivil denetimin arttırılması için yeniden yapılanma talep eden Demirel, Başbakan olunca Genelkurmay başkanlığının savunma bakanlığına bağlanmasına ilişkin kanun teklifi aleyhine oy kullanarak teklifi engellemiştir. Demirel'in yerine geçen Çiller ise ordunun tepkisini çekmemek ve Kürt sorununda siyasi bir kazanım elde etmek için "sırtını askere dayayarak hükümet etme" biçimi seçmiştir (Cizre, 2011: 330-31). Özal'ın Kürt meselesine ilişkin atmak istediği reformist adımların aksine Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde bu sorunun çözümüne ilişkin politikaların belirlenmesi ve uygulanmasını askeri seçkinler üstlenmiştir. Bu politikalar "düşük yoğunluklu savaş" stratejisi olarak kavramsallaştırılmaktadır (Şarlak, 2009: 290).

Çiller, Başbakanlığı dönemlerinde (1993-96) PKK ile mücadelede Türk Silahlı Kuvvetleri'ne (TSK) açık çek verilmiştir. Bu konjonktürde askeri yetkililer sivil iktidara dilediklerini yaptırabilmişlerdir. Hükümet içerisinde askeri çözümlere iltifat edenler kilit makamlara gelmişlerdir (Öztaş, 2014: 196). Bu bağlamda yaş haddinden dolayı emekli olacak olan Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in görev süresi 1 yıl daha uzatılmış ve Çiller-Asker arasındaki güven ilişkisi tazelenmiştir. Sonuç olarak 1995 yılında sona eren Çiller hükümetinin en önemli miraslarından biri askeri ve sivil bürokrasinin devlet içindeki özerklik alanının genişlemesi ve sivil bürokrasinin askeri bürokrasinin vesayeti altına girmesi olmuştur (Bayramoğlu, 2007: 29). Çiller döneminde genelkurmay başkanı olarak atanan ve 1995 seçimlerinde DYP listesinden milletvekili seçilen Doğan Güreş'in aktardığına göre başbakan bu dönemde "kaplan kesilmiştir". Bu durum silahlı kuvvetlerin çok hoşuna gitmiştir ve Çiller, Güreş'in en rahat çalıştığı başbakan olmuştur (Cizre, 2011: 332).

80 sonrası siyasi hayatta ordunun siyasi özerkliğinin arttığını söyleyen Cizre (2014: 57-79) bunun en önemli sebeplerinden birisini 80 öncesi dönemin kriz ortamında yaşanan otorite boşluğuna bağlamaktadır. TSK darbe sonrası geliştirdiği farklı enstrümanlarla da bu özerkliğini arttırmıştır. Bunların başında Bakanlar Kurulu'nun, "tavsiyelerine öncelik vermek" durumunda olduğu ve askerlerin siviller karşısında sayıca üstün olduğu **MGK** gelmektedir. Bu enstrümanlardan ikincisini, Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturmaktadır.

Ordu'ya göre 1982 Anayasası ile yetkileri arttırılmış bir **Cumhurbaşkanı** ya gelenek doğrultusunda generallerden çıkmaya devam edecek ya da siviller gelse bile ordunun denetiminden çıkamayacaktı. Nitekim sivil-asker ilişkilerinde Özal döneminde siviller lehine yaşanan gelişmelere rağmen Cizre, Özal'ın hukuki yapıyı değiştirmek adına hiçbir şey yapmadığını söylemektedir. Sonrasında gelen Demirel ise Cizre'ye göre "statükonun dengelerini idarede gösterdiği olağanüstü maharet" ile tanımlanmaktadır. Üçüncü olarak **Genelkurmayın özerkliği** gelmektedir. Demokratik ülkelerde Savunma Bakanlığı çatısı altında örgütlenen Ordu, Türkiye'de ihtiyaç ve istekleri ortaya koyar Milli Savunma Bakanlığı da programı bu talepler çerçevesinde hazırlar. Dördüncü olarak askeri **bütçenin denetimsizliği** gelmektedir. Türkiye'de savunma bütçesi meclis tartışmalarına konu olmamaktadır ve savunma harcamalarına ilişkin bilgilere ulaşamamaktadır. Bu anlamda ordu silah alım ve üretimde ayrıca askerin modernizasyonunda özerk bir yapıdadır. Beşincisi ordunun iç güvenliği sağlamada oynadığı rol ve buna ilişkin **istihbarat toplama** kapasitesidir. Altıncısı ise üst düzey terfilerde ordunun sahip olduğu **kurumsal özerklidir**. Her ne kadar Genelkurmay başkanlığının atamasında son söz sahibi Cumhurbaşkanı gözüke de görev süresini dolduran Genelkurmay başkanının üst düzey komutanlarla konuşarak halefini belirlediği bilinmektedir. Askerin üst düzey terfilerde sağladığı bu özerkliği kırmaya ilişkin 80 sonrası ilk çaba 1987 yılında Özal tarafından Necdet Öztoran yerine Necip Torumtay'ın atanmasıyla olmuştur. Ancak bu durum kurumsallaşamamış ve Ordu siyasi özerkliğini devam ettirmiştir¹⁶. Nitekim 93 yılında Çiller'in Genelkurmay Başkanın görev süresini kendi isteği üzerine uzatması bunun bir göstergesidir.

Ordu'nun siyasi özerkliğine katkıda bulunan en önemli kurumlardan biri olan MGK'nın aldığı kararlara bakıldığında ordunun sivil siyaseti ne derece kuşattığı görülmektedir. Bu kararlar arasında; okullarda müfredat belirlenmesi, TV'lerin yayın saatlerinin

¹⁶ Nitekim 2000'li yıllarda ibrenin siviller lehine hareket etmesinde ise bu alanlarda yapılan reformların etkisi olmuştur. Askerin sahip olduğu siyasi otonomi sınırlandırarak demokratik bir denetimin kurumsal yapısı kurulmaya çalışılmaktadır. Bunların yanında Sivil-asker ilişkilerinin dönüşümünde etkili olan faktörler arasında şunlar da sayılabilir: (1) AB üyelik süreci. (2) Toplumda askerin siyasi rolü üzerine değişen algı ve Ordu'nun siyasete müdahalesini kınayanların sayısının giderek artması. (3) NATO'nun dolaylı ve uzun vadeli katkıları. (4) Ergenekon ve Balyoz gibi askeri davalar (Gürsoy, 2012)

düzenlenmesi ve kapatılması, milletvekili dokunulmazlıklarının kaldırılması, 94 yerel seçimleri öncesi siyasi partilerin seçim ittifakları hakkında yaptığı öneriler, terör ile ilgili kanunların belirlenmesi ve Arapçanın seçmeli ders olarak okutulması gibi öneriler bulunmaktadır (Cizre, 2014: 70).

Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı’da ordular küçültülerek askeri bütçeleri kısılmaktayken Türkiye’de Ordu merkezi rolünü Kürt sorunu ve İslamcı siyaset gibi iki mesele üzerinden yeniden tesis ederek sağlamlaştırmıştır (Cizre, 2011: 343). Soğuk Savaşın bitmesinin ardından ortadan kalkan komünizm tehdidi ve devletlerin ulusal güvenlik siyasetlerini yerel bölgesel çıkarlar çerçevesinde tanımlamalarına ek olarak artan PKK tehdidi Türk Ordusunun da temel tehdit algısının değişmesine sebep olmuştur (Paker, 2016: 412).

Düzenli ordulara karşı savaş eğitimi almış TSK “topyekün savaş” yapılanması PKK ile mücadelede etkisiz kalınca 90’lı yıllarda “düşük yoğunluklu savaş” stratejisine göre örgütlenmeye geçilmiştir. Bu stratejiye uygun olarak Özel Kuvvetler Komutanlığı kurulmuştur. Ordunun tümene dayalı yapısı değiştirilerek “kolordu-tugay-tabur” yapısına geçilmiştir. Ordunun gayrinizami savaş bilgisi ve uzmanlığı arttırılmıştır. Teknik/altyapı ile ilgili yenilikler yapılmış ve gece görüş sistemi ile birlikte PKK ile mücadelede yeni teçhizatlar alınmıştır. 1989-1993 arası uygulanan “şehir savunması” stratejisinden “alan hâkimiyeti” stratejisine geçilerek PKK’dan temizlenen alanlara iç güvenlik taburları yerleştirilmiştir. Alan hâkimiyeti bağlamında sokağa çıkma yasakları ilan edilerek köy ve kasabalarda operasyonlar yapılmıştır. Yer yer askeri yasak bölgeler ilan edilerek dağlar/kırsal alanlar nüfuzsuzlaştırılmış ve köylüler kentlere göç ettirilmiştir. Köy koruculuğu sistemi daha aktif bir dost/düşman belirleme sistemine evrilmiştir (Paker, 2016: 414-420).

Bu bağlamda Kürt sorununun PKK özdeşliği ile güvenlik çemberi içerisinde hapsedildiği söylenilebilir. PKK ile mücadelede Güneydoğudaki operasyonlar ve şehitler, medyanın da milliyetçi söylemleri ile birleşerek toplumsal baskıyı siyasetçilerin ensesinde hissetmesini sağlamıştır. Zaten bu yıllarda da Kürt sorununun çözümünde dile getirilen silah dışı yöntemler “vatana ihanet”, “bölücülük”, “eşkıya ile masaya oturulmaz”, “silahlı adama silahla cevap verilir” şeklinde karşılıklar bularak silah dışı her metod reddedilmiştir. Böylece sivil alanda üretilmesi muhtemel olan çözüm önerileri ve politikalar bir anlamda “mahkum” edilerek engellenmiştir. Böylesine duygusal bir

ortamda siyasetin tartışma, müzakere gibi araçlarının işlemeyeceğini anlayan siyasetçiler kısa vadede politik kariyerlerini de düşünerek popülist/milliyetçi söylemlere başvurmuş ve meseleyi Ordu'ya bırakarak siyaseten risk almamayı seçmiştir. Böylece Ordu'nun eli güçlenmiş ve sorunun çözümünde tek aktör olarak kendini kabul ettirmiştir. Askerin ve onun politikalarının siyasal alanda tek hakim olduğu bu yıllarda sivil-asker ilişkilerinde egemen tarafın asker olduğu söylenilebilir.

TSK'nın İslamcı siyaset üzerinden merkezi rolünü pekiştirmesi ise “irtica tehdidi” üzerinden olmuştur. Bu bağlamda irtica tehdidinin beslendiği hadiseler arasında onlarcası sayılabilir; Kemalist aydın ve bürokratlara ilişkin gazetelerde çıkan suikast haberleri, Sivas-Madımak Olayı, RP'li vekil Hasan Mezarıcı'nın Atatürk ve Kemalist rejim ile ilgili söylemleri, Bosna ve Çeçenistanda yaşanan gelişmeler üzerine Müslüman kitlenin gerçekleştirdiği Cuma namazı eylemleri, Kudüs gecesi etkinliği, İmam Hatip Okullarına ilişkin tartışmalar, Türban tartışmaları, mütedeyyin orta sınıfın görünürlüğü, taksime cami tartışmaları, Erbakan'ın yaptığı açıklamalar bunlara örnek olarak sayılabilir. Bir başka açıdan, 90'lı yıllar laik/Kemalist rejimin TSK, Yargı, Üniversite ve Kemalist STK'lar eliyle “irtica tehdidi” üzerinden konsolide edildiği yıllardır. (Öztan, 2014: 178-82).

90'lı yıllarda yaşanan bu hadiseler karşısında Kemalist STK'ların, yaşam tarzı üzerinden Atatürk merkezli popülist bir laiklik anlayışı geliştirdikleri görülmektedir. Böylece TSK, laik orta sınıf aracılığıyla söylemlerini topluma taşıyıp meşruiyet kazanırken, rejim-halk işbirliği konsolide edilerek “düşman”ın üstüne gidilmeye başlanmıştır. Ordu da bu sayede siyaset üzerindeki baskısını arttırmış ve sivil siyasette etkin bir rol oynamıştır. Bu rolü ile bu dönemde “kemalizmin kalesi” ve “laikliğin koruyucusu” rolünü iyice pekiştirmiştir.

90'ların ortasından itibaren İslamcı siyaseti ikinci büyük tehdit olarak siyasal ajandasına yerleştiren ordu bu tehdidi bir düşman ile ilintilendirmeyi de ihmal etmemiştir. Bu dönemde yeni eğilim merkeze iç düşmanı alıp bunun üzerinden dış düşmanı tanımlamaktır. Devlet elitlerince siyasal İslamın yükselişi ile ilintirilendirilen dış düşman ise İran olmuştur. 1993 yılında gerçekleştirilen Uğur Mumcu suikastinin arkasında İran olduğuna dair haberler ve Askerlerin bu minvalde açıklamaları, İran'ın Atatürk düşmanı olduğuna dair haberler, İran liderlerinin Türkiye'ye gelişlerinde Anıtkabir'i ziyaret etmemeleri gibi sebepler bu dönemde İran'ın “düşmanlığını” tescilleyen gelişmeler olmuşlardır. (Öztan, 2014: 176-78).

Nitekim Ordu'nun bu tehdit tanımlamasının evrildiği yer 28 Şubat süreci olarak literatürdeki yerini almıştır. Bu bağlamda 28 Şubat askerin silah gücü ile yetinmeyip medya üzerinden kamuoyunu seferber ettiği ve burada meşruiyet aradığı diğer darbelere göre sert ve ani olmayan (Bayramoğlu, 2009: 97) bir darbeye referans vermektedir. Ayrıca “‘28 Şubat Süreci’ terimi, Kemalist modelin temel varsayımlarının, klasik bir darbe olmadan, sivil toplumun yardımıyla yeniden tesis edilmesini ifade eder” (Cizre, 2011: 325). Kıvrıkoğlu'na göre ise 28 Şubat bir süreçtir ve “bu süreç 28 Şubat 1997’de başlamamıştır, 1923’te başlamıştır. 1923’ten beri irticai tehdide endeksli olarak, ona karşı bir müdafaa olarak devam etmektedir. İrtica tehdidi 10 yıl sürerse 28 Şubat da 10 yıl sürer, 100 yıl sürerse 100 yıl sürer, bin yıl sürerse bin yıl sürer” (Milliyet, 1999).

28 Şubat Muhtırasının çok ılımlı ve tavsiye şeklinde olduğunu söyleyen Karpat’a göre (2015, 237) bu durum ordu içinde artık eskisi gibi iktidara el koyma isteğinin olmadığını göstermektedir. Ayrıca Heper’e göre de bu darbe sırasında ordu bir baskı grubu gibi davranmıştır. Çünkü Ordu müdahaleye hevesli değildir. Müdahalenin gerekli olduğunu düşündüğü zaman ise “demokratik güçleri harekete geçirerek ve yasal sınırlar içinde kalarak yapmaktadır. Bu bağlamda üniversiteler, işçi ve işveren kurumları, basın, yargı gibi çeşitli sivil toplum kuruluşlarını ortak bir amaç uğruna bir araya getirerek böylece “silahlı olmayan kuvvetlerle” çözümü mümkün kılmışlardır. Sonunda ise Türkiye Cumhuriyetini İslam karşısında büyük bir tehlikede görmesine rağmen hükümete anayasal bir mekanizma ile MGK vasıtasıyla daha “sağduyulu” davranması için baskı yapma yolunu seçmiştir (Heper, 2011: 296-297).

Heper’in ve Karpat’ın görüşlerinin sivil-asker ilişkileri bağlamında eleştirilmesi gereken yerlerinin bulunduğu söylenilebilir. Nitekim silahlı bir grubun her ne kadar meşru da olsa baskı grubu gibi davranması muhtemel değildir. Ayrıca Ordunun değişen stratejisinin müdahaleye hevesli olmadığını söylemek güçtür. Burada zihinsel bir değişimden ziyade yöntem değişikliğinden bahsedilmesi daha yerinde olacaktır. Nitekim 28 Şubat sonrası “28 Şubat’ın bin yıl sürecektir” bir uygulama olduğu söylemi, bu yöntemin asker zihninde daha etkili bir yol olduğunun göstergesidir. Ayrıca Batı Çalışma Grubu çerçevesinde gerçekleştirilen fişleme çalışmaları ve binlerce kimsenin resmi kurumlardan uzaklaştırılması vb. uygulamalar nasıl bir yasal sınırlılık içerisinde hareket ettiğini anlatamamaktadır. Dolayısıyla 28 Şubat süreci ne Karpat’ın bahsettiği anlamda ılımlı ve

tavsiye niteliği taşımaktadır. Ne de Heper'in bahsettiği bir yasal sınırlılıklar içerisinde bir baskı grubu hamlesidir.

90'lı yıllarda sivil-asker ilişkilerini, askerin sivil siyaset üzerindeki baskısını ve siyasetin askere teslim oluşunu anlatan en net ifadelerden biri 28 Şubat sonrasında Cumhurbaşkanı Demirel'in "derin bir nefes aldım" cümlesi olmuştur. 28 Şubat sonrası dönem ise demokratik ve sivil kurumların sembolik ve fiili olarak nitelikleri ve işleyişleri bakımından militarize edildiği bir dönemdir. Bu bağlamda kurulan "Batı Çalışma Grubu" tüm sivil örgütlenmelerde ve askeriyede fişleme faaliyetleri başlatarak psikolojik hareketler gerçekleştirmiştir (Bayramoğlu, 2009: 100).

Temel olarak 90'lı yıllara bakıldığında demokrasiyi askıya alan ve Kemalizmi İslam içerisinde eriten ordu imajı yerini laik rejimin koruyuculuğunu üstlenen ve tehdit altındaki vatanın son çaresi olarak görülen bir imaja bırakmıştır (Bozarslan, 2004: 128). Laik aydınlar tarafından Ordu, Türk toplumunun ve siyasetinin parçalanmasına ve çürüyüşüne dahil olmayan tek kurum olarak görülmekteydi. Nitekim 1999'da Ertuğrul Özkök, "siyaset çökse bile, ordu tarafından kurulan kuruluşların ayakta kalmasından" duyduğu gururu ifade etmekteydi (Bozarslan, 2004: 128).

90'lı yıllarda MGK ülkeyi yöneten bir kurum, Milli Güvenlik Siyaset Belgesi ve Genelkurmayda hazırlanan andıçlar devlet-toplum ilişkilerini organize eden "yönetim belgeleri", Genelkurmayın gazeteci, yazarlar ve yargı mensuplarına verdiği brifingler "siyasal pusula", Devlet Güvenlik Mahkemeleri de bu sürecin "hukuk" kanadını oluşturmuşlardır (Özta, 2014: 207-208). Bu tablo aslında sivil-asker ilişkilerinde 90'lı yıllarda nerede olunduğuna ilişkin en net tablolardan birini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, "*etkin sivil denetim*" eksikliği, ordunun kendine biçtiği "*rejimin bekçiliği misyonu*" ve siyasi kararların alınmasında kendini meşru bir aktör olarak addetmesi, ordunun sivil alanda uygulanan politikaları siyaset ve toplumdaki konumuna itiraz edilmeyecek şekilde hazırlatması [ordu bunu iki yolla yapar, **(1)** hükümet politikaları üzerine itibar kırıcı açıklamalar ve darbe tehdidiyle, **(2)** ulusal güvenlik kavramı üzerinden ordunun meşruiyetini sağlayarak] (Cizre, 2011: 316-17) Türkiye'de 90'lı yıllarda sivil-asker ilişkilerinin temel sorunları arasında sayılabilir.

2.3.4. Laiklik Tartışmaları

Laiklik, din ve devletin birbirinden ayrılması ilkesine dayalı siyasal örgütlenme biçimidir. Burada esas olan şey siyasal yönetimin dayandığı meşruiyet zemininin dinden bağımsız bir hal almasıdır. Laik ile seküler terimleri birbirine yakın anlamlar olsalar da terminolojik olarak devletin laikliğinden toplumun ise sekülerliğinden bahsedilmesi gerekmektedir¹⁷ (Mert, 1994: 17).

Türkiye’de laiklik bilime dayalı bir modernleşme ve yaşam şekli olarak görülmüştür. Burada bilim sadece pozitivist bilimleri kapsamaktadır. Ayrıca zamanla milliyetçilik modernleşmenin ve laikliğin bir parçası olarak görülmüştür. Böylece Türkiye’de laiklik gerçek anlamını kaybederek ideolojik bir şekil almıştır. Maneviyatı önemsizleştiren bu pozitivist laiklik ile milliyetçilik, dini ve onun adına konuşan elitleri resmi kamu alanı dışında bırakmıştır. Ayrıca bu anlayış gereği İslam, geri ve tabiata aykırı bir din olarak gösterilmiştir. Bunun karşısında ise halk tarafından dine özlem ve kendi kimliğini sorgulama süreci başlamıştır. Halk kendini köksüz nereden geldiği nereye gittiği belli olmayan bir grup olarak görmeye başlamıştır ve “biz kimiz?” sorusunu sormaya başlamıştır. Bu kendi kimliğini bulma süreci aslında Türk siyasi hayatının en önemli itici gücü olagelmıştır. “Türkiye’de demokrasi halka kendi özünü ve gerçek kimliğini bulma ve kendisiyle aynı dili konuşan ve aynı duyguları paylaşan liderleri seçme hakkını veren bir yol olduğu için tutunmuştur” (Karpat, 2015:228-230). Dolayısıyla Türkiye’de laiklik uygulamaları olarak görülen pratikler, halkın kendi öz kimliğini bulma sürecinde karşılaştığı engeller olarak değerlendirilebilir.

Karpat’ın bahsettiği anlamda ideoloji olan laiklik laisizme işaret etmektedir. Laisizm bir program bir doktrin olarak ortaya çıkan ve öyle olmadığı düşünülen bir toplumun laik hale getirilmesi için uygulanan kapsamlı eylemleri ifade etmektedir (Kılıçbay, 2014: 16). Bu manada toplumun üstten sekülerleştirilme sürecidir.

Batı örneklerinde Anglo-Amerikan ve Fransız tipi olmak üzere iki tip laiklik modeli bulunmaktadır. Anglo-Amerikan modeli daha din dostu bir tutum sergilemekte ve dini devletten kurtarmayı amaç edinmektedir. Fransız modeli ise devleti dinden kurtarmayı ön plana çıkaran ve böylece dini sembol ve simgelerin kamusal alandan dışlanmasını

¹⁷ Ancak bu iki kavramın birbirinin yerine sık sık kullanılması nedeniyle galat-ı meşhur olarak metinde iki kavramda aynı çağrışımları yapacak şekilde kullanılmaktadır.

sağlayan bir modeldir. Bu iki modele ek olarak ise Türkiye örneğinde görülen üçüncü bir laiklik modelinden bahsedilebilir. Türkiye’deki laiklik anlayışı temel olarak “dinin devlet tarafından kontrol edilmesi”ne dayanmaktadır. Devlet dini simgeleri, ağırları vs. denetim altına alabilmek için bir dizi kurum geliştirmektedir. Böylece devlet 3 şeyi amaçlamaktadır; devletin modernleşme projesini yüceltecek aydınlanmış bir İslam yorumu, milli kimliği inşa etmek ve siyasal cemaatin sınırlarını çizmek, kendi yönetimine meşruluk sağlayarak muhalefetin dini devlete karşı kullanmasını engellemek. Türkiye modeli tarihsel olarak İslamiyet’i devlet çatısı altında kontrol eden Osmanlı mirası, 19.yy’ın siyasallaşan İslam’ı ve Fransız devriminin siyaset, din ve toplum anlayışı tarafından şekillenmektedir (Yavuz, 2011: 176-77).

Türkiye siyasetine bakıldığında ise özellikle 90’lı yıllarda da görülen 3 farklı laiklik kavrayışı mevcuttur. Bunlardan *ilki* laikliği “hayat felsefesi” olarak gören ve Avrupa kültürü içerisinde asimile olmaya varan *militan laiklik* anlayışıdır. Buna göre geleneksel toplumlardan yani İslami toplumdan modern toplumlara yani laik topluma geçiş kaçınılmazdır. Laiklik bu modernleşmenin aracıdır. Bu anlayış kamusal alanı her türlü dini etkiden arındırmak ister. Bunun için saldırgan politikalar uygulamaktan kaçınmaz ve laikliği koruyacak kurumları destekler. Bu anlayışın arkasında kanunların kaynağının dini kitaplar ve gelenekler değil akıl olduğunu savunan Aydınlanma düşüncesi hakimdir. *İkinci* laiklik kavrayışı laikliği bir proje değil de bir süreç olarak gören merkez ve merkez-sağdır. Buna göre Türk kimliğinin ve ahlakının kaynağında İslamiyet vardır bu yüzden devlet katında değil ama toplumda başlıca rol ona ait olmalıdır. Toplumsal düzen ve ekonomik faaliyetler için İslam yararlıdır. Devlet okullarında dini eğitim sağlanmalıdır ve Diyanet işleri faaliyeti devletin ihtiyaçları ile uyumlu olmalıdır. Pan-islam politikası dış politikada kullanılmalıdır ve Türkler İslam medeniyetini yeniden canlandırmak için AB’ye üye olmalıdır. Daha çok işadamları, liberal düşünce topluluğu ve Aleviler tarafından savunulan *üçüncü* laiklik kavrayışı ise din ile siyasetin birbirinden tamamen ayrılmasını savunmaktadır. Bu anlayış merkeze din özgürlüğünden çok siyaset özgürlüğünü koyar. Temel olarak siyaseti dini tartışmalardan ayırmak isterler ve siyaseti ortak ahlaki değerler üzerine tartışma ve karar verme yolu olarak görürler. Devletin din işlerinden elini çekmesini isterler özellikle aleviler dinin siyasetten ve İslamiyet’te egemen olan Sünni anlayıştan arındırılmasını istemektedir (Yavuz, 2011: 185-191). Bu üçüncü laiklik kavrayışının genel olarak talepleri, diyanetin lağvedilmesi, dinsel konuların düzenlenmesinin cemaatlara bırakılıp kamunun bu alandan çekilmesi, kimlik

cüzdanlarındaki “dini” ibaresinin kaldırılması, Milli Eğitim’den din eğitiminin kaldırılması, dinin tamamen bireysel bir konu olarak kabul edilmesi, toplumla birey arasındaki bağın yalnızca vatandaşlık temelli kurulmasıdır (Kılıçbay, 2014: 20-21).

Türkiye’de 80’li yıllardan sonra laiklik kavramına ilişkin toplumda iki farklı yorum bulunmaktadır. Laiklik toplumun daha dindar kesimlerinde dinin özgürleşmesi olarak yorumlanırken, militan Kemalist ve solcular tarafından dinden özgürleşme olarak kavramsallaştırılmaktadır (Yavuz, 2011: 178). Kemalist laikliğe göre din devletin toplumsal ve ekonomik sorunlarının ana kaynağı olarak görülmektedir. Bu yüzden dine kuşkuyla yaklaşılmalı ve dinin toplumdaki rolü azaltılmaya çalışılmalıdır. Kemalistler bu anlamda modernliği dinden arındırılmış bir alternatif yaşam tarzı olarak tarif ederken, dinin toplumdaki rolünü azaltmak için İslami hareketleri bölücü, millete ve modernliğe karşı olarak tanımlamaktadır. İslamiyet’in bu şekilde damgalanması, laikliğin Türkiye’de modern, ilerici, ulusal ve kurtuluşçu olarak tanımlanmasını sağlamıştır (Yavuz, 2011: 181).

90’lı yıllarda Batı’da ve ABD’de İslam’a karşı takınılan tavır değişmektedir. Bu yıllara kadar Komünizm’e karşı kullanılacak bir güç olan İslam, 90’larda Huntington’ın tezinde de olduğu gibi Batı karşısında bir düşman olarak konumlandırılmaktadır. 90’larda batı İslamcı hareketlerin çoğuna bir tehdit olarak bakmaktadır (Bruinessen, 2015: 6). Bu bağlamda Türkiye’deki aktörlerin de bundan etkilenecek İslamcı aktörleri birer tehdit olarak gördüğü söylenilebilir.

“Türkiye’de din, demokratikleşme ve toplumsal dönüşüm aracılığıyla yavaş yavaş siyasete dahil olmuştur” (Yavuz, 2011: 181). Özellikle 80’li yılların sonu ve 1990’lı yıllarda dinin kamusal hayatta görünürlüğü artmaya başlamasıyla laik Kemalist tepkiler de gittikçe artmaya başlamıştır. Yani İslamın kamusal alanda kendi değerleri, pratikleri ve kurumlarıyla görünür olma çabası, seküler grupların tepkisine yol açmaktadır (Çaha, 2012: 269).

1980’lerden itibaren üniversitelerde bazı yöneticilerin türban kullanmasını yasaklaması ile başlayan “türban” tartışmaları, 90’lı yıllarda laiklik tartışmalarının en önemli gündem maddelerinden biri olagelmıştır. ANAP’ın bu yasağı kaldırmaya yönelik biri 1988’de biri 1990’da yaptığı iki kanun değişikliği de Anayasa Mahkemesince (AYM) engellenmiştir. Bunun yanında bir diğer gündem maddesini İmam Hatip Okulları oluşturmaktadır. Özellikle 28 Şubat sonrası İmam Hatipler marjinalleştirilmiştir. Bu bağlamda 8 yıllık

kesintisiz eğitim ile önce İmam Hatiplerin ortaokul bölümleri kapatılmış ve sonrasında Üniversite'ye girişte katsayı getirilmiştir (Özbudun, 2014: 110-114).

Militan laikler başörtüsünün Cumhuriyet ilkelerini ve modern yurttaş oluşturma görevini tehdit ettiğini düşünmektedirler. Çünkü Cumhuriyet kadının üzerindeki örtüyü kaldırarak ve toplumsal hayata katılmasını sağlayarak modernleşmesini sağlamıştır. Ülkenin modernleşmesi kadınların kılık kıyafeti ve özgürlüğü ile ölçülmektedir (Yavuz, 2011: 199). Kadınların kamusal alanda başörtüsü ile var olmaya başladığı zaman gelen laik tepkiler bu kavrayışın bir tezahürüdür. Geleneksel aile tipinin modern Cumhuriyetin bu anlamda tehlikeli gördüğü alanlardan birini oluşturduğu söylenilebilir. Militan laiklik bakış açısıyla, bu tarz ailelerde yetişen başörtülü genç kızlar “aile zoru” ile başörtüsü takmakta ve bu anlamda zihinsel olarak özgürleşmemektedir.

Bu bağlamda 90'lı yıllar militan laiklik anlayışının hakim olduğu bir dönemdir. Buradaki hakimiyetten kasıt devletin ve kurumlarının bu anlayışa sahip olması ve bu anlayışı pekiştirecek yol ve yöntemleri kullanışdır. Medine Vesikasının da tam bu dönemde toplumsal alanın kişinin seçtiği dinler ve onların hukuk kuralları üzerinden şekillenmesini söyleyerek militan laikliğe meydan okuduğu söylenilebilir.

1990'lı yıllarda “militan” ya da “dışlayıcı” laiklik uygulamaları kurumların aldıkları kararlar üzerinden okunabilir. Başörtüsü, imam hatipler, kuran kurslarına ilişkin AYM tarafından alınan kararlar, 28 Şubat sürecinde MGK tarafından alınan kararlar, YÖK tarafından alınan kararlar bunlara örnek teşkil etmektedir. AYM, Ordu, Yargı Kurumları, bazı siyasal partiler, Ana akım medya Akademi gibi kurumların bu anlamda dışlayıcı laikliğin kurumsal anlamda kollayıcıları olarak görüldüğü söylenilebilir.

Türkiye siyasetinde din adamları ne batıdaki gibi bir kilise, ne Şii İran'daki gibi bir “mollalar” sınıfı ne de Fas-Ürdün gibi ülkelerdeki peygamber sülalesinden geldiğini söyleyerek dini meşruiyet kazanmaya çalışan yönetici aileler ile benzerlik göstermemektedir. İmamların, “kilise” gibi oluşturduğu örgütlü bir kurum bulunmamaktadır. Dolayısıyla laiklik tartışmaları Türkiye siyasetinde daha çok halkın tutumu/davranışları, inançları ve bunların siyaseten araçsallaştırılması düzeyinde ortaya çıkmaktadır (Vaner, 2009: 310). Daha genel mahiyette ise Türkiye siyasetinde özellikle 90'larda laiklik gerçek anlamından ziyade, İslamcı aktörlerin uygulamalarını kınamak üzerine kullanılan bir slogandan öteye gitmemektedir (Vaner, 2009: 309).

2.3.5. Avrupa Birliği Tartışmaları

Türkiye'nin Ankara antlaşması ile başlayan AB serüveni, 1970 yılında imzalanan Katma Protokol ile hazırlık sürecini sonlandırmıştır. 1987 yılında üyelik başvurusu ve 1989'da başvurunun reddi ile ilişkiler gerilse de ortaklık anlaşması çerçevesinde devam etmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise Türkiye ile AB arasında imzalanan Gümrük Birliği (GB) anlaşması uyarınca yeni bir boyuta evrilmiştir. Nihayet 90'ların sonunda düzenlenen Helsinki Zirvesi ile beraber Türkiye'nin adaylığı açıklanmış ve ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir (www.ab.gov.tr, 2017).

90'lı yıllarda Türkiye'nin Gümrük Birliği anlaşmasını imzalaması "100 yıllık rüya" olan Türkiye'nin 19.yy'dan bu yana başlattığı batılılaşma hamlesinin en önemli adımlarından biri olarak görölmektedir. Bu anlaşmayla sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri serbestleşecek ve ifade özgürlüğüünün önündeki engeller kalkacaktır. Anlaşmanın imzalanmasında önemli rollerden birini oynayan Çiller anlaşmayı Avrupa Birliğinin kapısını aralayan bir anlaşma olarak görmektedir (Hürriyet, 1995). Refah Partisi lider Erbakan ise bu anlaşmayı "sömürgecilik" ve "uşaklık" olarak değerlendirmektedir (Soytürk, 1995: 18).

90'lı yıllarda AB tartışmalarına ilişkin 3 farklı yaklaşım bulunduğu söylenilebilir. Bu yaklaşımlardan *ilkini* AB karşıtlarının fikirleri oluşturmaktadır. Bunlara göre AB kendine tarihsel tecrübesi, toplumsal dinamikleri ve kendine özgü idealleri olan örgütlenmedir. Türkiye ise bu tarihten farklılaşmaktadır. Yüzyıllardır Türkiye'nin Avrupa ile savaşmış olması zaten bu ortaklığa bir engeldir. Üstelik Avrupa sağlam bir Hristiyanlık bilinci taşıırken Türkiye'nin karakteri Müslümanlıktır. Ayrıca AB'ye girildiğinde Türkiye siyasal bağımsızlığını kaybedecek ve AB'nin bir eyaleti konuma gelecektir. Böylece Avrupalılar rahatlıkla gelip Anadolu'dan toprak alabileceklerdir. 90'lı yıllarda bu argümanları en çok kullanan kesimin Refah Partisi olduğu söylenilebilir. *İkinci yaklaşım* ise Türkiye'nin bir an önce AB'ye girmesi gerekmektedir. Bu Türkiye'nin 150 yıllık çabasıdır. Bu yaklaşımda topluluğun kazandıracakđı ekonomik çıkarlardan ziyade Avrupa'nın siyasal ve kültürel değerleri ön plana çıkarılmaktadır. Nitekim bu değerler sayesinde Türkiye tam batılı bir topluma dönüşecektir. *Son yaklaşım* ise konuya insan hakları, özgürlükler ve demokrasi bağlamlarında şekillenmektedir. Bu yaklaşıma göre Türkiye mecburi olarak Batılı ülkelerle iletişime girmek zorundadır. Burada karşısına ABD ve AB olmak üzere iki alternatif çıkmaktadır. ABD ile olan ilişkilerde ABD'nin global bir ülke olması

nedeniyle ekonomik ve jeopolitik çıkarlar önce gelmektedir. Bu çıkarları zedelenmediği müddetçe demokrasi, insan hakları ve özgürlükler gibi meseleler bir anlam ifade etmez. Oysa AB için temel hedef bu ilkelerdir. Türkiye AB'ye girerse bu ilkeleri benimsemek zorunda olacağından baskıcı tutumunu değiştirecektir (Bulaç, 1993: 25). Nitekim hem Özal'lı yıllarda hem 90'lı yıllarda AB'den demokrasi, insan hakları bağlamında eleştirilerin arttığı bir ortamda Türkiye'nin AB'yi ABD ile dengelemeye çalıştığı da görülmektedir (Aral, 2016: 190).

Avrupa Birliği'nin demokratikleşme bağlamında Türk siyasetine yapmış olduğu eleştirilerin Türkiye'de demokrasi talebi içerisinde olan sivil grupların alan kazanmasını sağladığı söylenilebilir. Bu bağlamda 90'lı yıllarda kimlik eksenli politika yürütmek isteyen aktörlerin ve çeşitli Sivil toplum kuruluşlarının meşruiyet kazandığı da söylenilebilir. Nitekim Karadağ ve Sefa'ya göre (2011: 48) AB Türkiye'de demokrasinin ve sivil toplumun gelişmesinde önemli bir işlev görmüştür. Sivil toplum kuruluşlarına projeler aracılığıyla ve diğer araçlarla katkı sağlayarak demokratik özgürlüklerin gelişmesinin ve çoğulculuğun önünü açmıştır. Nitekim böylece sivil alanda yükselen İslamcı hareketler sol aydınlarca rahatsızlığa sebep olmuştur. 90'lı yıllarda sol aydınlarca Türkiye'nin AB'ye girmesiyle İslami kültürel hareketlerin yükselişi önlenecek ve bir tehlike olmaktan çıkacak düşüncesi AB taraftarlığının önemli gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim bunu SHP'li bir yetkili de AB'ye girelim de İslam tehlikesinden kurtulalım şeklinde belirtmiştir (Bulaç, 1993: 26). Dolayısıyla AB tartışmaları bir grup tarafından demokratikleşmenin ve sivil toplumun önünü açacağı ve böylece Türkiye'nin hak ve özgürlükler bağlamında gelişeceği düşüncesiyle yürütülmekteyken bir grup tarafından ise diğer aktörlerin, özellikle İslamcı aktörlerin, gelişimini engelleyeceği, Cumhuriyet idealinin nihayete ereceği şeklinde tartışılmaktadır.

BÖLÜM 3: YENİ ZEMİN, NEHİR VE İZLENİM DERGİLERİNİN SİYASİ ALANDAKİ TARTIŞMALARA YAKLAŞIMI

Bu çalışmada “İslamcı dergi” kavramı dönemin İslamcı olarak kabul gören veya kendini öyle tanımlayan dergileri için kullanılmaktadır. Ayrıca dönemin İslamcı aktörlerinin dergilerin kurucu veya esas kadrosunda olmasının da dergilerin İslamcı dergiler olarak adlandırılmasını kolaylaştırdığı söylenilebilir. Bir derginin veya aktörün İslamcı olarak kabul edilmesi de yine dönemin politik atmosferinden bağımsız olarak düşünülmemelidir. Dolayısıyla bu dönemin İslami hareketi olarak kabul edilen Refah Partisi’nin temel politikalarına yakınlık bu dergilerin islamcı dergiler olarak sınıflandırmaya yarayan bir diğer ölçüt olarak okunabilir. Bu anlamda dergilerin İslamcı dergiler statüsünde yer alması için tanımlama (1), genel kabul (2) aktörler (3) ve siyasi atmosfer ve İslamcı hareketlerle ilişki (4) gibi kriterler belirlenmiştir.

İslamcı dergiciliğin 1900’lerin başından beri yaşanan serüveni 100lerce dergi üzerinden şekillenmektedir. Bu yüzden önce kısa bir İslamcı dergiciliğin serüveninin anlatılması gerekmektedir. Ondan sonra dergiler hakkında temel bilgiler verilerek tartışmalara geçilecektir.

3.1. İslamcı Dergicilik

Dünya’da İslamcı dergiciliğin serüvenin 19.yy’ın ikinci yarısından itibaren çıkan “Urvetü’l Vüska” dergisiyle başladığı söylenilebilir. Bu dergi Sırat-ı Müstakim dergisinin öncülü niteliğindedir (Öz, 2016: 77). Türkiye’de ise İslamcı dergilerin ilk örneği II. Meşrutiyetin ilanı ile çıkmaya başlayan Sırat-ı Müstakim’dir. 1912 yılından itibaren bu dergi Sebilürreşad adıyla 1925 yılına kadar çıkmaya başlamıştır. Takrir-i sükûn ile birlikte Cumhuriyet elitleri İslamcı ve diğer muhalif bütün yayınlara son vermiştir. İslamcı dergiciliğin yeniden canlanması 1940’ları bulacaktır. 1939’da Nurettin Topçu’nun Hareket dergisiyle başlayan hareketlenme 1943’de Necip Fazıl’ın Büyük Doğu Dergisi ile devam etmiş ve 1948 yılında Sebilürreşad’ın yeniden çıkmaya başlaması ile yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde çıkan dergiler genel olarak din ile ilgili bilgiler, Kuran, ahlak ve dini hikayeler gibi konular etrafında şekillenmektedir. Dolayısıyla bu dönem bir anlamda bir geçiş dönemidir. Esasen, İslamcı dergiler bakımından genel anlamda bir canlanmanın 1960’lardan itibaren sosyolojik ve politik

gelişmelere bağlı olarak arttığı görülmektedir. 1960 sonrası 1980'lere kadar çıkan dergiler arasında *"İslam"*, tercümeleriyle ön plana çıkan *"Hilal Dergisi"*, *"Diriliş"*, *"Edebiyat"*, *"Yeniden Milli Mücadele Dergisi"*, *"İhlas"*, *"Uhuvvet"*, *"Zülfıkar"*, *"Milli Gençliğin Sesi Dergisi"*, *"Çatı"*, *"Şura"*, *"Tevhid"*, *"Hicret"* gibi dergiler bulunmaktadır (Köroğlu, 2016 7-35). 1980'li yıllara gelindiğinde ise 12 Eylül'ün ardından İslamcı dergilerde çeşitlenme devam etmiştir. Bu dönemde çıkan dergiler arasında ise *"Altınoluk"*, *"Köprü"*, *"Bizim Aile"*, *"Fetih"*, *"Genç Akademi"*, *"Dava"*, *"İktibas"*, *"Ülke"*, *"Girişim"*, *"Hareket"* ve *"Ülke"* (Yalçın, 2008) gibi dergiler yer almaktadır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise *"Değişim"*, *"Bilgi ve Hikmet"*, *"Tezkire"*, *"Umran"*, *"Bilgi ve Düşünce"*, *"Kaktüs"*, *"Mektup"*, *"Haksöz"*, *"Dünya ve İslam"*, *"Sözleşme"* ve bu çalışmada yer alan *"İzlenim"*, *"Yeni Zemin"*, *"Nehir"* gibi dergiler İslamcı dergiler arasında yer almaktadır.

3.1.1. Yeni Zemin Dergisi

"Tenkidi ve teklifi olan herkes için bir zemin oluşturma gayesiyle" aylık kültür-politika dergisi olarak yayın hayatına başlayan Yeni Zemin dergisi "İslami düşünce ve hareket için yeni bir kalkış noktası ve güçlü-sağlam bir zemin oluşturmaya" hedeflemektedir. Bu bağlamda "özgürlükçü, çoğulcu ve hoşgörülü İslami bakış açısını esas alarak" ve "bütün Müslüman gruplara kardeş gözüyle bakarak" yayın hayatına başlamıştır (Yeni Zemin, 1993a: 1).

İslami hareketin ancak barışçı ve özgürlükçü bir ortamda yeşereceğine inandığı için Türkiye'deki değişim taleplerine destek vermektedir. Bu değişim taleplerine destek verirken de farklı gruplardan isimlere sık sık yer vermektedir ve böylece başkalarının diliyle konuşuyor eleştirilerine maruz kalmaktadır. Bu eleştirileri de başkalarının diliyle konuşuyor olmamız, başkalarına teslim olduğumuz anlamına gelmez" ve "başkalarının görüşlerine yer veriyor olmamız başkalarına şirin gözükme gayesi taşımamaktadır" (Yeni Zemin, 1993b: 1) şeklinde cevaplamaktadır. Yine farklı görüşler arasında ikinci cumhuriyetçilere sıkça yer verdiği için kendini yeniden açıklama ihtiyacı hissetmiş ve "Yeni Zemin kendini II. Cumhuriyetçi olarak tanımlayan bir dergi değildir. Yeni Zemin İslamcı bir dergidir. İslam'ı yegâne alternatif bir din ve dünya görüşü olarak kabul eden bir kalkış noktasına sahiptir" (Yeni Zemin, 1993c: 1) açıklamasını yapmıştır. Genel

olarak bakıldığında ise Yeni zemin İslami dünya görüşünü esas alan” (Yeni Zemin, 1993b: 1) ve kendini “Türkiyeli” (Yeni Zemin, 1994a: 1) olarak tanımlayan bir dergidir.

Derginin İlk sayısı Ocak 1993 yılında çıkmıştır. Aylık olarak çıkan Yeni Zemin’in son sayısı ise 17. ve 18. sayı birlikte olarak Mayıs-Haziran 1994 yılında çıkmıştır. Yeni Zemin 18.sayısı ile maddi gerekçelerden ötürü yayın hayatına son vermiştir. Derginin son sayısında Hüseyin Irmak derginin kapanma sebebini şu sözlerle açıklamaktadır: “Yeni Zemin artık hayat hakkı bulamıyor. Kâğıt piyasasında gününbirlik değişen fiyatlar dolar üzerinden ve peşin telaffuz edilince ülkenin geleceği açısından fikir yürütmek, tartışmak, bunun çok renkli zemini olmak gibi bir kaygı fazlasıyla lüks hale geliyor” (Irmak, 1994: 13).

Derginin sahibi ve yazı işleri müdürü *Osman Tunç*’tur. Derginin genel yayın yönetmenliğini *Mehmet Metiner* yaparken yardımcılığını *Yalçın Akdoğan* yapmıştır. 13.sayıda Mehmet Metiner belediyeledi işlerinden dolayı yayın yönetmenliğinden ayrıldığını söylemektedir ve yayın yönetmenliği görevini yardımcısı Yalçın Akdoğan almıştır. Derginin yayın danışmanı *Ali Bulaç* ve yayın kurulunu: *Ümit Aktaş, Gıyasettin Bingölballı, Kenan Çamurcu, Abdurrahman Dilipak, Davut Dursun, İhsan Işık, Altan Tan, Abdülvahid Vural* gibi isimler oluşturmaktadır.

Yine 6.sayıda (Haziran 1993) Ali Bulaç yayın danışmanlığından ayrılmış ve yerine *Davut Dursun* gelmiştir. Ayrıca yine bu sayıda Altan Tan Büyük Değişim Partisinde görev aldığı için yayın kurulundan ayrılmıştır ve onun yerine *Ergün Yıldırım* yayın kuruluna girmiştir. Ancak her iki yazarda yazılar yazmaya devam etmektedirler.

Derginin temel kapak dosyaları arasında: “*Türkiye’nin 70 yıllık politikası: Değişmeden İlerlemek!*” “*Eski hal muhal. Ya yeni hal, ya izmihlal*”, “*Türkiye’de denetim altındaki Dinin Özgürleşme Talebi*”, “*Rejim Ordusu mu, Savunma Ordusu mu?*”, “*Nasıl bir Anayasa?*”, “*İslam Devleti*”, “*Kadının Kimlik Arayışı*”, “*Tıkanan Sistemin Çöken Kurumu: Üniversite*”, “*İslami Hareket*”, “*Tarikatlar*”, “*Kemalizmin Son Kalesi: Laiklik*”, “*Kemalizm*”, “*Said Nursi*”, “*Ümmetin Yetimleri : Kürtler*” gibi başlıklarla yer alan konular bulunmaktadır.

Derginin İkinci Cumhuriyetçi olarak adlandırılmasına sebep olan aylık konukları ve yazılarına başvurdukları arasında derginin çıkış amacına uygun çok sesliliği ve

çoğulculuğu yakalamak mümkündür. Bu yazarlar arasında *Cengiz Çandar, Mete Tunçay, Hikmet Özdemir, Ömer Laçiner, Mehmet Altan, Nilüfer Göle, Asaf Savaş Akat, Toktamış Ateş, Soli Özel, Nur Vergin* gibi isimler gözükmemektedir.

Yeni Zemin'in yazarları arasında ise şu isimler bulunmaktadır: *Mehmet Metiner, Ali Bulaç, Rasim Özdenören, Kenan Çamurcu, Abdurrahman Dilipak, Osman Tunç, Davut Dursun, Atasoy Müftüoğlu, Altan Tan, Ergun Yıldırım, Sadık Albayrak, Yalçın Akdoğan, Bahri Zengin, İhsan Işık, Yasin Doğan, M.Said Avcı, Ümit Aktaş.*

3.1.2. Nehir Dergisi

Nehir dergisi “daha sivil, kentli ve medeni bir Müslümanlık stilinin tebliğde kullanılması” ve bunun da içerik ve forma yansımaları amacıyla çıkan, böylece piyasadaki dergicilikten farklılaşacağını iddia eden ve kendini aylık kültür dergisi olarak tanımlayan 1993-1996 arasında yayınlanmış bir dergidir. Derginin ilk sayısı 1993 yılının Mayıs-Haziran aylarını kapsamaktadır. Dergi, Ocak 1994’e kadar iki aylık olarak yayınlanmıştır. 1994’den itibaren ise aylık olarak çıkmıştır. Derginin 27.sayısı Aralık 1995’te yayınlanmıştır.

Nehir dergisinin sahibi ve yayın yönetmeni *Mustafa Çeliktir*. Derginin Yazı işleri müdürü ise *İsmail Cantürk*’tür. Yayın koordinatörlüklerini yapanlar arasında *Kenan Çamurcu, M. Akif Çankırılı, Davut Dursun ve Mehmet Doğan* gibi isimler yer almaktadır. Yayın kurulunda ise sürekli değişmekle birlikte: *Ali Bulaç, Mehmet Doğan, Mustafa Çelik, Üzeyir İlbak, Hatice Öncül, İ.Süreyya Sırma, Ergun Yıldırım, Yalçın Akdoğan* gibi isimler bulunmaktadır.

Derginin yazar kadrosuna bakıldığında ise şu isimler dikkat çekmektedir: *Ali Bulaç, Davut Dursun, Ergun Yıldırım, Kadir Canatan, Kenan Çamurcu, İhsan Süreyya Sırma, M.Akif Çankırılı, Mehmet Doğan, Üzeyir İlbak, Mir Mahmut Rıza, Afet Ilgaz, Cihan Aktaş, Hatice Öncül* gibi isimler bulunmaktadır.

Her sayısına bir kapak dosyası oluşturan derginin bazı kapak dosyaları ise şöyle oluşmaktadır: “*Değişim... Ama Nereye*”, “*Çevre Merkezi Zorluyor*” “*Üniversitelerimizin Beyni Tıkandı*” “*1994 seçimleri öncesi “Gözler Refah’ta*”, “*İstanbul: Kimliğini arayan şehir*”, “*Batı güdümündeki Birleşmiş Millet’in Çöküşü*”,

“Nasıl bir devlet”, “Yerimiz Batı mı?”, “Türkiye’de siyasi partiler”, “Hayatımız Medya” vb.

3.1.3. İzlenim Dergisi

Haftalık ve Aylık olarak iki farklı yayın dönemi olan İzlenim Dergisi’nin ilk sayısı Aralık 1992’de çıkmıştır. 1994’ün Ocak ayında çıkan 13. sayısı ile Aylık yayının ilk dönemini bitirerek 1994’ün Mart ayından itibaren haftalık yayınlanmaya başlamıştır. 10 sayı süren haftalık sürecin ardından tekrar aylık yayına dönen İzlenim dergisi Aylık yayınlarına eski kaldığı yerden devam ederek Ekim 1994’te 14.sayısını çıkarmıştır. 14.sayıdan itibaren 40.sayıya kadar aralıksız çıkmıştır. 40.sayı olan son sayısı Aralık 1996 yılında yayınlanmış ve İzlenim dergisinin de serüveni bitmiştir.

İzlenim “Gündelik olaylara takılıp kalmadan, olguların izini sürebilen, dar perspektifleri aşarak kuşatıcı tahliller sunabilen; değişik kulvarlarda yetişmiş dimağları ortak bir potada biraraya getiren bir dergi” olarak çıkan ve “Akademik” ile “aktüel” arasında bir çizgi (İzlenim, 1992: 1) izlemeyi hedefleyerek yayın hayatına başlamış bir dergidir.

Derginin sahibi İz Yayıncılık olarak gözükmemektedir ancak Ensar Vakfı’nın da derginin çıkarılmasında katkıları bulunduğu belirtilmektedir. Derginin Genel Yayın Yönetmenliğini yapan isimler arasında *Yalçın Çetinkaya, Yusuf Ziya Cömert, Hamit Can, Mustafa Armağan* gibi isimler bulunmaktadır. Yine derginin Yazı İşleri Müdürlüklerini yapanlar arasında *Hüsrev Şeref ve İbrahim Kiras* bulunmaktadır.

Derginin Yayın Kurulu; *Ali Bulaç, Ahmet Davutoğlu, Davut Dursun, Akif Emre, Nazif Gürdoğan, İlhan Kutluer, Erol Özbilgen, Musafa Özel, Kemal Sayar, Nazife Şişman, Ayşe Böhürler, Yalçın Çetinkaya* gibi isimlerden oluşurken Yayın Kurulu Başkanlığını ise *Hayrettin Karaman* yapmıştır.

İzlenim dergisinin yazar kadrosunda ise: *Ahmet Davutoğlu, A.Turan Alkan, Nazife Şişman, Sadettin Ökten, Rasim Özdenören, Mustafa Özel, Fatma Barbaroğlu, Hayrettin Karaman, Mustafa Armağan, Ali Bulaç, Erol Özbilgen, Kemal Sayar, Yusuf Kaplan, Yasin Aktay, İlhan Kutluer, Cihan Aktaş, Yusuf Yazar, Senai Demirci* gibi isimler bulunmaktadır.

Dergide incelenen temel meseleleri bazı kapak dosyaları üzerinden şöyle örneklendirebiliriz: “İslam ve İktisat”, “Osmanlı’ya Nasıl Bakmalı”, “Hangi Habitat?”, “Çevre ve Çevrecilik”, “İslam ve Şehir”, “Manevi Bakış Altında Sanat ve Ahlak”, “Avrupa ve İslam”, “Hangi İslam? Hangi Entegrasyon”, “İslam ve Modernlik”, “Ailenin Dönüşümü”, “Müslümanlar Demokrasiye Nasıl Bakmalıp”, “Ümmet İsrail’i Tanımıyor”, “Başörtülü Kadınlar Meclise”, “Halka Karşı Devlet” vb. konular.

3.2. Dergilerin Türk Siyasi Hayatının Tartışmalarına Yaklaşımı

Yukarıda dergiler hakkında verilen bilgilerde görüldüğü gibi 3 dergide de ortak isimleri görmek mümkündür. Bu durum 3 derginin de meselelere yaklaşımı noktasında yer yer benzerlikler taşıyacağını gösterebilir. Ancak yine de tartışmalar farklı bağlamlar üzerinden şekillenmektedir. 3 derginin genel içeriğine bakılarak bu dergilerin akademik ve aktüel karışımı bir nitelik gösterdiği yer yer derinlikli makalelerin yer aldığı yer yer de tek bir konu veya soru etrafında şekillenen kısa görüş, tartışma ve haber yazılarından oluştuğu söylenebilir. Bu yüzden bu dergiler hem günceli yakalamaya çalışmakta hem de akademik derinliği yakalamaya çalışmaktadır.

3.2.1. Devlet Toplum Tartışmaları

1990’lı yıllar Türkiye’inde Yeni Zemin’e göre devlet, toplumu tepeden değiştirmeye çalışan totaliter ve otoriter bir karakterdedir. İnsan haklarını, güvenliği, ekonomik standartları, adaleti gerçekleştirememektedir ve resmi ideoloji empoze etmektedir. Yerel güçleri siyasal sürece dâhil etmeyen katı merkezîyetçi bir yapıdadır. Devlet toplumsal taleplere cevap verememekte ve toplumun çok gerisinde kalmaktadır. Bu manada Türkiye’de devlet adeta topluma karşı konumlanmıştır (Yeni Zemin, 1993d: 8). Dergi Türkiye’deki Müslümanların, Kürtlerin, Alevilerin, kent yoksullarının ve yükselmek isteyen yeni zenginlerin oluşturduğu “çevre güçleri”nin devletin bahsedilen yapısını değiştirmek istediğini söylemektedir (Yeni Zemin, 1993d: 9). Bu çevre güçlerinin taleplerini ise şöyle sıralamaktadır:

- 1- Devlet totaliter ve otoriter yapısını değiştirmeli çağdaş anlamda sivilleşmeli ve küçültülmelidir.
- 2- Bütün toplumu denetim altına alan anayasa değişmeli, sivil çağdaş bir anaya hazırlanmalıdır.

- 3- Yasama ve yargı erkleri farklı hukuk toplulukları göz önüne alınarak yeniden tanzim edilmeli ve sivil çoğulcu bir hukuk anlayışı egemen kılınmalıdır.
- 4- Devletin din üzerindeki tek yanlı müdahalesi kaldırılmalıdır.
- 5- Ordu'nun sivil otoritenin emrinde olması gerekmektedir.
- 6- Yerinden yönetim güçlendirilmeli, valiler ve yerel emniyet güçleri seçimle işbaşına gelmelidir (Yeni zemin, 1993d: 10-20).

Aktaş'a göre devlet yönetimin tekniği ile ilgili bir örgütlenme tarzı ve bir araçtır. İmam Humeyni'ye referansla Aktaş Müslümanların amacının hükümete değil marifetullahı ulaşmak olduğunu söylemektedir. Toplumsal sözleşmenin sözcüsü olması için ortaya çıkarılan devletin çoğu kez toplumu ve kendisi için var olduğu bireyleri ezerek baskıcı bir hal aldığını dolayısıyla bu yüzden “dilim, anarşistler gibi devletsiz de olur demeye varmıyor ama en azından şunu söyleme cesaretini kendimde buluyorum: Devlet; ama, nereye kadar?” dediğini söylemektedir (Aktaş, 1993a: 19, 23).

Tan'a göre ise devlet, halkın ihtiyaçları ve hayatı daha yaşanılabilir kılmak için insanların kendi aralarında yaptıkları iş bölümü ve organizasyonun kısa adıdır. Ona göre Devlet halk içindir ve bu yüzden bir kutsiyeti yoktur. Devleti ceberrut kılan iki özelliğin bulunduğunu ve bunların askeri güç ve ekonomi olduğunu söylerken, askeri gücün siyasetten el çekmesini ekonomik olarak ise devletin “*Rezzak*” devlet olmaktan çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Yine Tan İslami çözümlerin önündeki en büyük iki engelin “*devlet putu*” ve “*egemen ulus*” tabusu olduğunu söylemektedir (Tan, 1993a: 75).

Ekonomik olarak devletin “*Rezzak*” olmaktan çıkarılması devletin küçülmesini ve hakem devlet pozisyonuna gelmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda Yeni Zemin'in sekizinci sayısında yürütülen “özelleştirme” tartışmaları derginin devlet toplum ilişkilerinde devlete biçtiği rolü daha net açıklamaktadır. Örneğin Davut Dursun, özelleştirmenin devletin asli sınırlarına çekilmesini, yeniden anlamlandırılmasını ve toplumun özgürleştirilmesini sağlayacağını söylemektedir (Dursun, 1993a: 14). Metiner'e göre de Türkiye'de devlet her şey demek olduğu için toplum hayatını ilgilendiren her alanda devlet bulunmaktadır. İktisadi hayatta da bulunan devletin asli sınırlarına çekilmesi gerekmektedir. Bu yüzden özelleştirme meselesi devletin küçültülmesi meselesidir. Bu bağlamda özelleştirme tartışmaları “*müdahil devlet*” geleneğinin aşılmasında önemli bir aşamadır. Çünkü “devlet rızık dağıttığı sürece bireyin ve toplumun özgürlük alanı da genişlemeyecektir” (Metiner, 1993a: 15). Rasim Özdenören'e göre ise özelleştirme

meselesi devletin küçültülmesini sağlayacağı gibi bunun diğer özgürlüklere de katkısı olacak ve devletin hürriyetler üzerindeki baskısının azalmasını sağlayacaktır. Ayrıca Özdenören'e göre özelleştirme sadece ekonomik sahada kalmamalı, sağlık, eğitim alanlarına da sıçramalıdır ve hatta Ordu'da bile özelleştirme olabilmelidir (Özdenören, 1993a: 16). Yine Ahmet Büyükcaymaz'a göre de (1993: 28) devletin küçültülmesi ideolojisinin değişmesini de beraberinde getirecektir özelleştirmeye karşı olanlar da bu durumu gördükleri için karşı durmaktadırlar. Özelleştirme tartışmalarında Kitlerin özelleştirilmesi meselesi bu kuruluşların zarar ettiği için özelleştirilmesi gerektiği üzerinden tartışılmaktadır. Bu bağlamda Erol Kozak özelleştirmenin devletin beceriksizliğinden veya kurumların zararından dolayı değil, devletin bunları yönetmesinin lüzumu olmadığı için savunulması gerektiğini söylemektedir (Kozak, 1993: 20). Bu tartışmaların yanında özelleştirilme meselesinin ekonomik alanla sınırlı kalmaması ve siyasal programla tamamlanması gerektiğinin genel eğilimi oluşturduğu söylenmelidir.

Dergi'de özelleştirmenin tartışıldığı sayıda Oğuzhan Asiltürk, Muhsin Yazıcıoğlu gibi politikacıların yanında Kenan Sakin gibi yazarlarca KİT'lerin yabancılara satılmaması gerektiği konusu ön plana çıkarılmaktadır. Derginin genel eğilimi ise yabancı sermayeden korkulmaması gerektiği ve bunun bir sorun teşkil etmediğini göstermektedir. Örneğin Özdenören “ ben, yabancı sermayeden de korkulması gerektiğine inanmıyorum. Devlet, devlet olursa yabancı sermayeyi de güvenlik altında tuttuğu gibi, yabancı sermaye de kendisini güvenlik altında hissedeceği yere yönelir” diyerek meseleye yaklaşmaktadır (Özdenören, 1993a: 16).

Yeni zemin dergisi devlet eleştirilerinin yanında alternatif bir İslam devleti modeli tartışması da yapmaktadır. Buna ilişkin çıkardığı 5.sayıda Davut Dursun, İslam devletinin kenarı köşesi iyice çizilmiş bir yapısı olmadığını, tarihi süreç içerisinde farklı zamanlarda Müslümanlarca uygulanan devlet modelleri ile bir kazanım elde edildiğini söylemektedir. Yine Dursun İslami geleneğin insan haklarını ve insanlara inandıkları gibi yaşama hürriyetini sağlamakta ve en önemlisi bireylere istedikleri hukuksal düzeni seçmede şans tanıdığını eklemektedir. Dursun devletin sivil toplumun ürettiği değerlerin yaşamasını sağlamalıyken bu değerleri üreten ve belirleyen bir örgütler örgütü gibi işlediğini, bu yüzden devletin iyice küçültülmesi gerektiğini ve sivil toplumun ürettiği değerlerin yaşamasını sağlamasını istemektedir (Dursun, 1993b: 13-15).

Derginin sahibi ve yazı işleri müdürü olan Osman Tunç da İslam'ın formel anlamda bir devlet çerçevesi çizdiğini düşünmemekte ve burada devletin biçiminden çok siyasi rejimi önemsemektedir. Tunç'a göre adalet, şura, ihsan gibi kavramlar her zaman ve dönemde geçerli olan değişmez kavramlardır (Tunç, 1993a: 27-28). Dolayısıyla devletin bu kavramları pratikte uygulayabileceği bir siyasi rejimin olması gerekmektedir ve bu olduğu ölçüde devletin biçimi önemli değildir.

Yeni Zemin'in 14.sayısında yerel yönetimlerin özerkliği meselesi tartışılmaktadır. Burada yürütülen tartışmalar da derginin devlete bakışı çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre hazırlanan kapak dosyası yazısında yerel yönetimlerin statülerinin yeniden düzenlenmesi ve özerkleştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Çünkü Türkiye'nin sorunlarının tek bir merkezden sivil-asker bürokratlarca çözülemediği hatırlatılmaktadır. Burada devletin üniter karakteri sorgulanmakta ve yerel yönetimlerin idari ve mali anlamda özerklik kazanmasının devletin de demokratikleşmesini sağlayacağı belirtilmektedir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi merkezi idareyi dolayısıyla asker-sivil bürokratik hakimiyeti zayıflatmanın bir yöntemi olarak görülmektedir. Ayrıca derginin 7.sayısında Yerel yönetimler bağlamında halk figürü ve halk meclisleri ön plana çıkarılmaktadır. Refah belediyeleri belediyeçilikte "güvenilir bir imaj" olarak anlatılmaktadır. Burada refahın rüşvet karşısında takındığı tutum ön plana çıkarılırken, belediyelerin bürokratik engelleri kaldırdığı ve hizmet, sosyal yardım vb. meselelerde atılan adımlar anlatılmaktadır.

Burada halk meclisleri üzerinden yerelliğe yapılan vurguda da görüldüğü gibi "güçlü merkez" karşısında "çevrenin" güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Refah belediyelerinin bu bağlamda ön plana çıkarılışı yerel yönetimlerin merkezden uzaklaşarak ve bürokratik yapıyı aşarak siyaset üretmeleri bağlamında düşünülebilir. Böylece Refah belediyelerinin dergiye göre, ceberrut devleti aşmanın, devleti küçültmenin ve bu küçültmenin de sağladığı faydaların ve hizmet devleti anlayışının birer prototipini oluşturduğu söylenilebilir. Yeni Zemin dergisinin Refah siyasetine yakınlığı ve Mehmet Metiner'in dergi yayın yönetmenliğinin yanı sıra belediyelerde danışman olarak çalışması hem de halk meclislerinin organizasyonu vb. konularla ilgilenmesinin bu konuların ön plana çıkarılmasına yardım ettiği de söylenilebilir. Sebepleri ne olursa olsun Yeni Zemin dergisinin Devlet'in toplumun gerisinde kaldığını, katı merkeziyetçi bürokratik yapısından dolayı baskıcı ve otoriter, resmi ideoloji empoze etmesinden dolayı totaliter

ve bu yüzden “müdahil devlet” karakteri sergilediğini düşündüğü söylenilebilir. Bu karakterin aşılması için ise yerel yönetimler ve özelleştirme aracılığıyla ve çevre güçlerinin talepleri ile devletin olabildiğince küçültülmesi gerektiğini düşünmektedir.

Nehir dergisinin ise devlet-toplum ilişkilerine ait yaklaşımını şekillendiren temel olguyu “ulus devlet” kavramı oluşturmaktadır. Nehir dergisi için ulus devletin İslam ile uyuşmayan, baskıcı, totaliter ve toplum aleyhine kararlar almaya meyilli bir karakter taşıdığı söylenilebilir. Nitekim derginin ikinci sayısına göre (Nehir, 1993a: 8) modern ulus devletlerin tümü baskı politikalara sayesinde yerleşmiş ve ayakta kalmıştır dolayısıyla ulus devletler form ve rejim farkına rağmen totaliter ve baskıcıdır. Kadir Canatan için de modern devlet totaliter bir nitelik taşımaktadır. Çünkü kendi dışında iktidar ve güç merkezine tahammülü yoktur ve aynı zamanda toplumsal alanı bir merkezden kumanda etmek istemektedir (Canatan, 1995: 12-13). Dursun’a göre, Ulus devlet siyasal gelişmenin son merhalesi değildir. Böyle olursa her ulusun tek bir devleti olması gerektiğini ve bunun mümkün olmadığını söylemektedir. Ona göre zaten Türkiye’de batılı anlamda bir ulus devlet olamamıştır ve olması da mümkün değildir. Çünkü Türkiye etnisite ve kültür mozaikidir. Bu yüzden anayasalara “Atatürk milliyetçiliği” kavramı yerleştirildiğini ve bundan dolayı Türkiye’de toplum ile bağdaşmayan bir ulus devlet modeli bulunduğunu düşünmektedir (Dursun, 1993c: 10-12).

Nehir dergisi için ulus devlet Türkiye’nin toplumu ile bağdaşmamakla beraber onun kavram dünyasında da kırılmalar meydana getirmiştir. Örneğin Bulaç, millet kavramının Kuran ve Sünnet’de bir din olarak anlaşıldığını anlatmaktadır. Bir topluluğa millet denilebilmesi için söz konusu topluluğun din ve şariat sahibi olması gerektiğini söylemektedir. Dolayısıyla Kuran’da Hadis’te din anlamında kullanılan millet kavramı Osmanlı’da da din anlamında kullanılırken modern dönemde özellikle 19.yy’dan itibaren Türkiye’de kavim ve ulus karşılığında kullanılmaya başlandığını aktarmaktadır. Bulaç’a göre Fransız Devrimi sonrası Osmanlı elitleri nationalizm’e karşılık aramaya çalışmışlardır ve böylece milletin tanımında sabit olan din ve şariat yerini ulusa bırakmıştır. Bu etimolojik değişim ise İslam dünyasına pahalıya mal olmuştur. Ümmet, millet adı altında uluslara bölünmüştür. Ulus devletin, olmayan bir ulusu var ederek, merkezi, totaliter ve coğrafyaya yani toprağa bağlı etnik temelde örgütlenen yeni bir olgu olduğunu açıklayarak ulusu var edenin modern devlet olduğunu belirtmektedir (Bulaç,

1993a: 38-43). Burada Yeni Zemin dergisine geri dönülecek olursa derginin sahibi Osman Tunç'un da (1993b: 68) millet kavramını din ve şariat sahibi toplumlar bağlamında okuduğu ve bu bakımdan büyük oranda Ali Bulaç ile örtüştüğü söylenmelidir.

Bunun yanında Modern dönemde ortaya çıkan ulus fikrini “*ilkel kabile bilinci*”nin modern bir tezahürü olarak anlatan Ergun Yıldıırım, burada birey olma bilincinin kaybolduğunu ve şefin bireyin iradesini yönlendiren totaliter bir karizma olduğunu söylemektedir. Ona göre bu kabile içindeki birey diğer toplumlardan koparak kendini farklı ve üstün görmektedir. Diğerlerini ise düşman ve yabancı olarak adlandırarak kendi kabilesine rakip olarak kabul eder. Bu nedenle onları yok etmek için kendi varlığını kabileye adar. Bu anlamda ulus fikri tekil bir yapı arz ettiğini, aynı toprak parçasını paylaşan birçok ırkın tek bir ırkın egemenliğine girmek zorunda olduğunu ve bu ırkın devlet aygıtınca resmi bir statüye kavuştuğunu belirtmektedir. Daha sonra tek ırkın dili, tek ırkın folklorü gibi öğelerin öne çıkarılıp ve diğer ırkların bunun içinde asimile edildiğini söylemektedir. Türkiye'nin de ulus devlet tekil bir şekilde tek hukuklu, tek dilli, tek tip eğitimle kurulduğunu ve medeni hukuk, tevhidi tedrisat, iktisadi devletçilik gibi politikaların bu tekçi tutumun politik uygulamaları olduğunu söylemektedir (Yıldıırım, 1993a: 24-25).

Dergiye göre Ulus devlet modeli Müslümanların tarihsel ve kültürel tecrübeleriyle çatışıyor olmasına rağmen dünya sisteminin desteğiyle yürürlükte kalmıştır (Nehir, 1995c: 3). Ama artık ulus devlet döneminin sona erdiğini söyleyen Dilipak, kutsal ve güçlü devlet artık yerini hizmetkâr, fonksiyonel ve küçük devlete bırakacaktır demektedir. Artık, “farklılıklar içinde bir arada yaşamayı kabul eden, farklı dini, hukuki, etnik, ideolojik, kültürel toplumların bir arada yaşayacakları çoğulcu, barışçı, insan haklarına dayalı bir devlet modeli”ni öne çıkarmaktadır. Yine Dilipak'a göre “ülkelerin sınırları, ulusların hapishanesi değildir” ve “Rab ve ilah olan, baba, buyurgan devlet artık can sıkıcı olmaya başlamıştır. Tanrının tüzel kişilik kazanmış bir şekli olan bugünkü yasama, yargı erkine sahip modern devletin ehlileştirilmesi ve insanileştirilmesi kaçınılmazdır”. Bu bağlamda Dilipak için düzeltilmesi gereken toplum değil, toplumun inanç ve kültür değerlerinden uzak ve onları kendi standartlarına göre biçimlendirmeye çalışan devlettir. Devlet gücünü ele geçiren siyasetçiler, sahip oldukları servet ve iktidar gücünü halka karşı kullandıkları için devleti yeniden tanımlamak gerektiğini söyleyen

Dilipak, Artık bireyin devlet için değil, devletin birey için olduğunu ve devletin bireyi tanımlayan değerleri koruması gerektiğini düşünmektedir (Dilipak, 1993a: 48).

Arslan ise ulus devletin Hristiyan coğrafyasında yeşermiş bir kavram olduğunu ve bir homojeniteye dayandığını ve dolayısıyla Hristiyanlığa ait homojen bir ümmet yaratma ideali taşıdığını söylemektedir. Oysa Arslan'a göre İslam dini homojen bir İslam ümmeti istememektedir. Aksine İslam tarihi tam da bunun tersini söylemektedir (Arslan, 1995: 8-10).

Nehir'in devlet-toplum ilişkilerine ilişkin ikinci perspektifi devletin oynaması gereken rol üzerinden şekillenmektedir ve burada devletin oynaması gerekli olan rolün "*apartman devlet*" veya "*küçük devlet*" kavramları ile açıklandığı gözlemlenmektedir. Bu anlamda 90'lı yıllarda hâkim olan liberal bakış açısının devlet perspektifi ile iki derginin de perspektifinin özdeşleştiği de söylenilebilir. Davut Dursun'a göre devlet ile toplum arasındaki ilişkide "önce toplum sonra devlet" denmesi gerekmektedir. Çünkü devletin öncelenmesi her türlü toplumun aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Dursun devlete toplumun tek başına yapamayacağı ve devlet gücü-iktidarını gerekli kılan meseleler bırakmaktadır. Mesela savunma, güvenlik, dış politika ve adalet gibi (Dursun, 1995: 7). Devletin küçültülmesi gerektiğini söyleyen ve modern Türkiye'de kurucu değerler olarak kabul edilebilecek değerlerin ikame edilmesi gerektiğini belirten Yavuz'a göre ise, Türkiye'de devletin rolü çok fazladır bunun çözüm yolu ise "*küçük devlet*"ten geçmektedir. Bu bağlamda devletin ekonomideki rolü altyapı hizmetleri ile sınırlandırılmalıyken, Laiklik, Cumhuriyetçilik ve Devletçilik ekseninde dönen resmi ideoloji yerine ise İslam, Demokrasi ve Serbest Piyasa prensipleri oturtulmalıdır (Yavuz, 1995; 44-45).

Nehir dergisi günlük hayatta karşılaşılan her türlü kamusal sorunun muhatabı olarak devleti gördüğü söylenilebilir. Bu bağlamda devlet toplum ilişkisinde şekillenen bir başka perspektif ise, devletin "*katı ve bürokratik*" yapısı olmaktadır. Bu durum da sivil toplumun gelişmesinin önünde en büyük engellerden biri olarak görülmektedir. Dergiye göre, toplumun gelişmesinin önündeki en büyük engel bürokratik ve katı merkeziyetçi devlet geleneğidir. Devlet toplumun menfaatini kollamak ve kamusal hizmeti vatandaşlara en iyi şekilde sunmak için hareket etmeliyken önce kendi menfaatini kollamanın gayreti içerisinde. Bunun sebebi de katı merkeziyetçi devlet geleneğidir (Yiğit, 1994: 33). Bu katı merkeziyetçi devlet geleneğinin sonucu olarak dergi, yerel

yöneticilerin devletin ya da resmi toplumun temsilcisi gibi davrandıklarını oysa onların sivil toplumun temsilcileri olması gerektiğini hatırlatmaktadır. Bunun sebebi olarak ise Cumhuriyet geleneğini görmekte ve bu geleneğin hâkimiyeti millete devredemediği için özellikle CHP’li yöneticilerin bu durumu kabullenmekte zorlandığını söylemektedir. Bu durumu aşabilmenin yolunu ise RP’li Kâğıthane Belediyesi tarafından uygulanan halk meclisleri projesinde bulmaktadır. Bu uygulama dergi tarafından “sivil toplumu katı merkeziyetçi ve bürokratik devlete karşı güçlendirmenin en uygun” yollarından biri olarak görülmektedir (Nehir, 1993b: 8-9). Ayrıca İlbak’a göre yerinden yönetim ile dıştan içe doğru çevrenin etkin katılımı merkezin daha demokratik olmasını sağlayacaktır. İlbak, yerinden yönetim kavramına ulusal kimlik ve üniter anlayışla kurulan devletler sıcak bakmazlar diyerek bu yüzden Türkiye’de de halkın oyları ile seçilmiş belediye başkanının atanmış valinin kararlarına uymak zorunda olduğunu ve Vali’nin “*üniter devlet despotizminin*” üniformasız bir generali olarak halkın takdiri üzerinde güç kullanma hakkına sahip olduğunu iddia etmektedir (İlbak, 1993a: 14, 17).

Toplumsal alana ilişkin olarak dergiye göre 90’lı yıllar çevrenin alttan gelen bir baskıyla şahlandığı yıllardır ve çevre güçlerini büyük oranda Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu baskıyı Ergun Yıldırım “*postalı çamurlular*”ın atılımları olarak açıklamaktadır. Ona göre Türkiye’de oluşan toplum hiyerarşisi kast sistemine benzemektedir. Bu sistemin en tepesinde ise seçkinler bulunmaktadır. Bu seçkin kastının çıkarları devletin çıkarları ile özdeşleşmiştir. Kemalist seçkinler devletçi burjuvayla işbirliği yaparak, toplumsal hiyerarşideki konumlarını korumaktadırlar. 90’larda yaşanan birikmiş alt toplumsal dalganın özgürleşme ve hareketliliği Kemalist seçkinleri tabakayı sarsmaya başlamıştır. İşte alt toplumsal grupların yani postalı çamurluların bu atılımları geleneksel toplumsal örgütlenmenin sonunun geldiğinin habercisidir Yıldırım için (Yıldırım, 1995; 18-19).

Devlet-toplum ilişkilerinin İslam devletinde nasıl olması gerektiğine ilişkin öneriler de sunan Nehir, bu bağlamda İslam’ın insan/fert merkezli bir yönetim modeli ortaya koyduğunu söylemektedir. İlbak, İslam’ın insana haklarını koruma, muhalefet etme ve yönetime katılma hakkı verdiğini, adaletin eşit olarak dağıtılması, zulmün kaldırılması ve kanunların uygulanmasının devletin kontrolünde olduğunu, zulmün hakim olduğu yerlerde muhalefet etme görevi doğrudan ferde ait olduğunu, ferdin de İslamla çatışan güçlerle çatışmak ve onları dönüşüme zorlamak mecburiyetinde olduğunu söylemektedir. İslamın devlet anlayışı için de İlbak onun üniter bir anlayış içermediğini ve Eyalet

sistemlerine ve yerel yönetimlere açık olduğunu, İslam devletinde işlerin şura ile halledildiğini ve burada ümmetin işlerini yerine getirmek üzere sorumluluğun reis, devlet başkanı veya imam adı ile anılan kişiye devredilebileceğini söylemektedir. Böylece bu kişi yürütme ile ilgili ümmet sorumluluğunu almış olur ve seçen seçilene itaat eder, zalimce uygulamalar olmadığı müddetçe da itaat devam eder (İlbak, 1993a: 14-16).

Son olarak dergi için devlet-toplum ilişkilerinin çatışma esaslı yürüdüğü söylenilebilir. Faruk Yiğit'e göre devletin misyoner ve ideolojik yapısı yani devletin kendine biçtiği bir misyon bulunmaktadır. Bu misyon ise kitleleri dönüştürme misyonudur. Ona göre Misyoner-ideolojik devlet bu amacına ulaşmak için toplumsal güçleri karşısına almış ve toplumla kendi arasında bir uçurum meydana getirmiştir (Yiğit, 1994: 33).

Dolayısıyla Nehir dergisinde devlet toplum ilişkilerine yönelik tartışmalarda totaliter, baskıcı ulus devletin ön plana çıktığı ve meselenin bu bağlamda tartışıldığı görülebilir. Nitekim yazarlarca ulus devlet olmayan bir ulus yaratmaktadır. Hatta ulus dergi için ilkel kabile bilincinin bir tezahürüdür ve diğer ırkları yok etme ve egemen ırkı hakim kılma fikridir. Hatta ulus kavramı İslami nitelikli olan millet kavramını da bozarak onu dini anlamından çıkarmıştır. Dolayısıyla bugünün sorunlarının en temel aktörü ulus devlettir. Nehir'e göre ulus devlet İslami bir nitelikte değildir, İslami devlet eyalet sistemine ve yerel yönetimlere açık bir karakterde olmalıdır. Devletin katı merkeziyetçi karakterinin de yumuşaması bu duruma bağlı olarak görülmektedir. Çünkü dergi bir anlamda yerel yöneticileri merkezin vesayetinde görmektedir. Bunu aşmak için de devletin küçültülmesi gerektiğini söylemektedir.

İzlenim dergisinde de devletin baskıcı ve ideolojik yönü ön plana çıkarılarak devlet toplum ilişkileri tartışılmaktadır. Bu bağlamda Yalçın Çetinkaya devletin halkına karşı örgütlendiğini söylerken devletin de niteliklerini şöyle anlatmaktadır:

“Türkiye’de devlet, neredeyse ilahi kimliğiyle koruyucu değil müdahalecidir. Vatandaşı günah keçisi, devlet ise “baba”dır. Sopası elinde silahı belindedir. Türkiye’de 70 yıllık geçmişine bakılarak, devlet kurumunun çoktandır sahip olduğu Kemalist ideolojiyle ve korumacı olmaktan çok müdahaleci karakteriyle, aslında topluma karşı örgütlenmiş olduğunu söylemek mümkün gibi görünüyor” (Çetinkaya, 1993a: 13).

Dergi’de devletin asker-sivil bürokrasinin bir eseri oluşu ve böylece MGK eliyle parlamentoda vesayet kurusu ile onun otoriter niteliği vurgulanırken, resmi ideolojiye sahip oluşu ve bu bağlamda 70 yıllık uygulamaları ile totaliter niteliği de olduğu

söylenmektedir. Bu resmi ideoloji sayesinde halka karşı baskı ve şiddete başvuru her alana müdahale etmektedir. Bu sebepten dolayı halk ile devlet arasındaki mesafe de açılmaktadır. Nitekim Şükrü Karatepe'ye göre devlet halka tepeden baktığı ve katı merkeziyetçilik esaslı bir bürokratik yapıda olduğu için halka karşı şefkatle davranması beklenmemelidir. Üstelik Türkiye'de devletin bekası ile resmi ideoloji arasında bir ilişki kurulmuş ve birinin varlığı diğerine bağlanmıştır. Böylece Karatepe resmi ideolojiye karşı çıkanın “devlet düşmanı” ilan edilerek susturulduğunu ve dolayısıyla resmi ideolojinin olduğu bir ortamda sivil toplum da gelişemeyeceğini söylemektedir (Karatepe, 1993a: 11).

Yalçın Çetinkaya'ya göre devlet her ne kadar baskıcı ve totaliter bir karakterde olsa da toplum devletin önünde gitmektedir ve bu bağlamda Müslümanlarında bir toplumsal projesi olmalıdır. Çünkü Çetinkaya, kimi aydınlarca Müslümanların iktidarında özgürlüklerin askıya alınacağına dair endişeler taşıdığını söylemektedir. Ve bu yüzden Müslümanlar toplumsal projelerini sloganik bir tutuma girmeden anlatmalıdırlar. Bu projenin genel çerçevesini ise İslam ile çizmelidirler. Bu projede İslamın ana kuralları esas alınarak bugünün problemlerinin çözülmesi gerektiğini söylerken farklılıkların da örgütlenmelerine ve kurumsallaşmalarına izin verileceği böylece azınlıklara da açık bir yapısı olduğu söylenmektedir (Çetinkaya, 1993b: 10). Devletin nasıl olması gerektiğine ilişkin olarak Süleyman Akdemir'e bakıldığında ise (1995: 55) devletin bir hizmet kuruluşu olarak topluma hizmet etmesi gerektiği ve bireyin huzur ve güvenliğini sağlayan bir araç olarak İslamiyet'te de olduğu gibi ceberrut bir devlet anlayışını değil hadim bir devlet anlayışını yansıtmaması gerektiği söylenmektedir. Nitekim Hayrettin Karaman'da demokrasi, çoğulculuk ve sivil toplum gibi kavramların İslam'a giden yolda fayda sağlayacak ise kullanılmasında bir sıkıntı görmediğini söylemekte ancak bu kavramların temelini batıda olmasından dolayı İslam'a uymadığını söylemektedir¹⁸. Örneğin bu noktada Karaman'ın çoğulculuk kavramına bakışı durumu açıklamaktadır. Ona göre “çoğulculuğun temelinde hak ile batılın, doğru ile yanlışın, İslam'a göre iyi ile kötünün

¹⁸ Burada bir kavramın menşinin “Batı” olması dergiler için büyük ölçüde felsefi arka planda onun dinin karşısında konumlanışına veya beşerin Tanrıdan üstün tutulduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu anlayış İslam ile bağdaştırılamamakta ve kavramlara karşı felsefi anlamda bir karşı çıkış görülmektedir. Ancak pratikte ise bu kavramların kabul edilebildiği görülebilmektedir. Örneğin Karaman (1995a: 38) yine bu anlamda demokrasi kavramının temelinde insanın Tanrıdan bağımsız oluşu anlayışının bulunduğu gerekçesiyle karşı çıkarken bir yönetim tekniği olarak demokrasi ile İslam arasında bir benzeşmenin, hatta Müslümanlar için uygun mekanizmaların bulunabileceğini söylemektedir.

eşitliği vardır. Bu ise İslam'ın özüne aykırıdır” (Karaman, 1995a: 37). Dolayısıyla İslam devleti batılı kavram ve değerlerin üzerinden değil kendine ait değerler üzerinden kurulması gerektiği düşünülmektedir.

Genel olarak dergilere bakıldığında devlete ilişkin eleştirilerin totaliter ve otoriter bir yapısı olduğu üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. Özellikle Cumhuriyet döneminden bu yana yapılan uygulamalar hatırlatılarak devletin bu niteliğine dikkat çekilmektedir. 90'larda da bu niteliğini devam ettirdiği ve katı merkezîyetçi bürokratik yapısı ile toplumsal her alana girerek müdahale ettiği ve yerelliği söndürdüğü söylenilmektedir. Bu durumun en büyük sebeplerinden biri olarak devletin sahip olduğu resmi ideoloji görülmektedir. Resmi ideoloji sivil alanı daraltarak halka veya topluma karşı düşmanca davranmakta ve onlarla arasını açmaktadır.

Sivil alanı daraltan en önemli şeylerden biri de devletin ulus devlet niteliği taşıması olarak görülmektedir. Özellikle Nehir dergisinde görüldüğü üzere ulus devletin tekçi, totaliter yapısı sivil alanın gelişmesini engellemektedir. Oysa dergilerde devlet homojeniyeti sağlamaktan ziyade farklılıklara kapı aralayan onlara yaşam hakkını ve kendi hukuk kurallarını uygulamasını sağlayan bir yapıda olmalıdır. Yani toplumsal alan sivil ve çoğulcu bir yapıda olmalıdır. Bu noktada Akdoğan'dan yapılacak şu alıntı meseleyi özetlemektedir. Akdoğan'a göre (1995a: 17):

“ çözüm önce fertler bazında farklılıklara karşı toleranslı olmaktır. Devlet tüm kimlikleri özerk bırakmalı ve mutlaka ortak bir kimlik oluşturma kaygısına düşmemelidir. Dernekler, sendikalar, etnik oluşumlar ve dini cemaatler sosyal ve politik özerkliğe kavuşmalıdır. Bu adem-i merkezîyetçi bir yapıyı da gerekli kılar. Ayrıca iç hukuklarda da özerklik sağlanmalı Rumlar, Yahudiler gibi, milletler bazında özerklik sağlanmalıdır. Peki herkesin kendi farklılıklarını yaşadığı bir toplumun siyasi temelde ortak bir kimliği olmayacak mı? Elbetteki devlet toplumsal bir konsensüsü ve üzerinde uzlaşılan ortak özellikleri temsil edecektir... Siyasi birlik farklı özellikli her grubun ortak bir metin üzerinde iradi bir deklarasyonu ile sağlanacaktır”

Yine bakıldığında Dergilere göre devleti küçültmek gerektiği ve bu küçültmenin yolunun da sivil toplumun güçlendirilmesi ile sağlanabileceğine ilişkin bir kanının olduğu söylenmelidir. Bu yüzden devletin küçültülmesi gerektiği sık sık hatırlatılmaktadır. Devlet kamusal belli başlı bir takım işler dışındaki işlerini sivil aktörlere bırakacak ve bu alana sadece düzenleyici olarak karışabilecektir. Devlet hakem niteliği olan ve hizmetleri gerçekleştirmesi gereken bir organizasyon olarak görülmektedir. Bu bağlamda

özelleştirmeler ile devlet üzerindeki yüklerden kurtulmalı ve küçültülmelidir. Yerel yönetimlerin yetkileri arttırılarak merkezin katı yapısı esnetilmelidir.

Yeni Zemin ve Nehir dergilerinin toplumsal alanı şekillendirmeye ilişkin fikirleri ulus devlet tartışmalarında görüldüğü üzere çok kültürlü, çok kimlikli ve çok hukuklu bir yapı üzerinden oluşmaktadır. Bu anlamda dergilere göre Osmanlı toplumsallığı bu iklimin yaşadığı bir toplumsallık olarak hatırlatılmaktadır. Ve bu toplumsallığın modern halinin kurulması gerektiğinin istendiği söylenilebilir.

3.2.1.1. İkinci Cumhuriyetçilik

Üç dergi için de İkinci Cumhuriyetçilik tartışmalarının özellikle birinci cumhuriyete yaptığı eleştiriler bağlamında kendi düşünceleriyle örtüştüğü ve bu ölçüde işlevsel olarak kullanıldığı söylenilebilir.

Bu bağlamda Nehir dergisinin “Çevre Merkezi Zorluyor” başlıklı kapak yazısı ikinci cumhuriyetçilik tartışmaları bağlamında merkez-çevre ilişkilerini değerlendirmektedir. Dergiye göre cumhuriyete yönelik ikinci cumhuriyet bağlamında yapılan eleştiriler Kemalist olmasa da merkezde bulunduklarını düşündükleri isimler tarafından gelmektedir ve bu durum merkezi daha da çileden çıkarmaktadır. Bu eleştirilere karşı merkezin tepkisi ise klasik olarak “laik düzen elden gidiyor” şeklinde olmaktadır. Nehir “Cumhuriyet tarihi boyunca toplumdaki en küçük, bir hoşnutsuzluk kıpırtısını bile şiddetle bastırmayı ve toplumun kendisini ifade etmesine hiçbir şekilde izin verilmemesini gelenek haline getirmiş bulunan” ve 1923’ten bu yana iktidar olan asker-sivil bürokrasisinden oluşan merkez güçlerinin çevrenin biriken talepleri ve istekleri karşısında yasal ve anayasal önlemler almaktan çekinmediğini belirtmektedir. Ancak yine dergide çevre artık devleti ne eskisi gibi bir “baba” ne de “Allah başımızdan eksik etmesin” duaları ile yüceltmemektedir. Aksine, “başlarında demoklesin kılıcı gibi salınıp duran devletlerinin artık gölge etmemesini” istemektedirler. Bu devlet aynı zamanda çevreyi sürekli engelleyen bir baraj devleti olarak anılmaktadır (Nehir, 1993c: 6-7).

Yani dergi ikinci cumhuriyetçilik tartışmalarını, merkez-çevre ilişkileri bağlamında okuyarak devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bugüne kadar engellemekten başka bir işlevi olmayan “baraj devleti” (merkez) de artık toplumun (çevre) önünde sürüklenecek bir olgu olarak görülmektedir.

Yine Nehir dergisinde ikinci cumhuriyetçilik tartışmalarına İlbak'ın yaklaşımı bu gruba yaklaşımı ortaya koyabilir. İlbak'a göre ikinci cumhuriyetçiler neo-liberal, eski solcular ve kimi liberal sağcıların bileşeninden oluşmaktadır. Zaten ikinci cumhuriyet sosyal devlet anlayışından uzaktır ve liberal kapitalizmin tüketici üretme politikasını da beraberinde getirecektir. Ayrıca ikinci cumhuriyetçiliğin dayatmacı bir laiklik anlayışı bulunmaktadır (İlbak, 1994a: 9). Dolayısıyla burada ikinci cumhuriyetçilerin birinci cumhuriyete yönelik eleştirilerine bir şey söylenmemektedir. Nitekim devlet-toplum ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinde veya sivil-asker ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinde de görüldüğü gibi temel eleştiriler birbiriyle örtüşmektedir. Ancak İkinci cumhuriyetin projeksiyonuna kapitalizmin tüketici üretme politikasını getireceği ve laik karakteri gibi sebeplerle katılmadıkları söylenilebilir.

Yeni zeminin çeşitliliği/çoğulculuğu sağlama çabası ve bu bağlamda dergide yazılarına, görüşlerine ve eleştirilerine başvurdıkları ikinci cumhuriyetçi yazarlar derginin “ikinci cumhuriyetçi bir dergi” olarak anılmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim diğer başlıklar altında incelendiği gibi Yeni Zemin'in tartışmalardaki bağlamı İkinci cumhuriyetçi fikirlerle örtüşmektedir.

İzlenim dergisinde ise “Bu kaçınıcı cumhuriyet?” başlığı altında Kemal Kahraman (1993: 24) tarafından yazılan yazı üzerinden bir tartışma bulunmaktadır. Burada ikinci cumhuriyet devletin tam anlamıyla ideojiden arınma bağlamında laikleşmesini ve batı ekonomileri ile entegrasyon bağlamında da küçülmesini isteyen bir fikir kümesi olarak görülmektedir.

Bu sebeple her 3 derginin de birinci cumhuriyete eleştiriler bağlamında İkinci cumhuriyetçilik ile benzerlikler gösterdiği ancak çözüm noktasında ayrıldıkları görülmektedir. Nitekim burada Mehmet Altan'ın din adına evrensellikten kopma ve bu yüzden dine dayalı çözümlerin sağlıklı olmadığına, bu yüzden Adil düzen ve Medine Vesikası gibi İslamcı kesimde kabul gören tartışmaların sağlıklı olmadığına olan inancı (Altan, 1995a: 45) çözüm noktasında bu grupların ayrılmasını sağlamıştır.

3.2.1.2. Medine Vesikası

Üç dergide de Ali Bulaç'ın yazıları Medine Vesikasının sunduğu toplum projesine referans vermektedir. Ancak Nehir dergisince ve diğer aktörlerce bu tartışmalara girilmemiştir.

Yeni Zemin dergisinde 5.sayıda geniş bir tartışma yürütülmektedir. Medine Vesikası öncelikle “*mevsukiyeti*” yani güvenilirliği üzerinden tartışılmaktadır. İhsan Süreyya Sırma Vesikayı tarih üzerinden değerlendirerek bu anlaşmanın varlığının kesin olduğunu ve İslam tarihi kitaplarında geçtiğini söylemektedir (Sırma, 1993: 29). Belgenin tarihi kaynaklar içerisinde yer aldığı tartışmada genel kabul görmektedir. İkinci tartışma ise Medine Vesikasının olduğu “sosyal çevre” üzerinden şekillenmektedir. Bu konu hakkında Bulaç Medine Vesikasının ortaya çıktığı ortam ile 90’ların ortamını birbirine benzetmektedir. O dönemde hem Arap kabilesinin kendi arasında çatıştığını hem Yahudilerin kendi arasında çatıştığını hem de bu iki grubun birbiriyle çatışma içinde olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla bu gruplar içerisine gelen Peygamber (s.a.v.) taraf olmayan kişiliği ve kaotik durumu çözmeye yönelik önerisi ile ön plana çıkmakta ve bu duruma hakkaniyet ve adalet ile bir çözüm önermektedir. Bulaç 90’lı yıllarda da aynı şekilde dünyanın farklı etnik ve dini çatışmalar yaşadığını ve kaosun hakim olduğunu söylemektedir. Bu durumu aşmanın yolunu ise tarihin bir tekerrürü olarak Medine Vesikasında görmektedir (Bulaç, 1993b: 31). Şükrü Karatepe’de Medine toplumunun kozmopolitliği ile 90’lar arasında paralellik kurarak ortamın benzerliğini vurgulamaktadır (Karatepe: 1993b: 32). Üçüncü tartışma ise vesikanın günümüz için anlamı ve hukuki değeri tartışılmaktadır. Karaman Vesikanın İslam toplum düzenine ulaşmada önemli bir kaynak olduğunu söylemekte ancak bunun nihai bir kaynak olmadığını da eklemektedir. Çünkü Vesikada “islam topluluğunun mümtaziyeti” net olarak belirlenmemiştir. Bu yüzden nihai kaynak olarak Kuran ve sünneti göstermektedir (Karaman, 1993: 33). Karatepe’de vesikanın en önemli yanının bizzat kendisinin olduğunu söyleyerek buradan hareketle İslam alimlerinin İslam devletinin ve diğer topluluklarla ilişkilerinin temelinde sözleşme olduğunu kabul ettiklerini söylemektedir (Karatepe: 1993b: 35).

İzlenim dergisinde ise Hayrettin Karaman Medine Vesikası’nın Müslümanların çok da güçlü olmadığı ve herkesi karşılama almanın mümkün olmadığı bir zamanda ortaya çıktığını ve sadece 9 ay sürdüğünü söylemektedir. Ve bu süreçten sonra 20 sene boyunca da Kuran nazil olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla Karaman’a göre farklı gruplarla bir arada yaşama şartları sadece Medine Vesikasına dayandırılmamalıdır (Karaman, 1995a: 38). Karaman burada farklı şartlar altında ve çok kısa süreli bir anlaşmadan bir toplum projesi çıkarılmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Dolayısıyla Ali Bulaç’ın o

dönemin şartları ile 90'ların şartlarını benzetmesine bir anlamda karşı çıkmaktadır ve bu anlamda Vesikayı bir arada yaşamının tek mümkün projesi olarak görmemektedir.

Medine Vesikası'nın farklı grupların bir arada kendi hukukları çatısında özgürce yaşabileceği bir ortam hazırlama önerisine karşılık Karaman, İslam toplumunun bütün mekanizmalarının İslam'ın güçlenmesini ve hâkim olmasını sağlamasının gerektiğini söyleyerek karşı çıkmaktadır. Küfrün ortaya çıkması, güçlenmesi, hakim olmasına izin verilen sistemlerin ise yanlış olduğunu söylemektedir (Karaman, 1995a: 38). Bu bağlamda Karaman'ın zihninde Medine Vesikasının gayri İslami gruplara kendi hukukları çatısında yaşama imkânını sağlamasının onun ifadesiyle “küfrün yeşermesi” anlamına gelmekte olduğu söylenilebilir.

Dergide Medine vesikası projesi Mehmet Altan ve Ali Yaşar Sarıbay tarafından da eleştirilmektedir. Mehmet Altan (1995: 45) dine endeksli çözümlerin sağlıklı olduğuna inanmadığını söyleyerek Medine Vesikasına karşı olurken, Sarıbay ise (1995: 47-48) Medine Vesikasının çoğulculuk anlayışı üzerinden eleştiriler yöneltmektedir. Sarıbay'a göre çoğulculuk farklı olanların meşru sayılması ile eşanlamli bir kavram iken Vesika ötekini yasal olarak konumlandırmaktadır bu yüzden bir birlikte yaşama (“togetherness”) projesi sunmamaktadır.

3.2.2. Kürt Meselesi

Dergiye ilişkin bilgilerde belirtildiği gibi Yeni zemin dergisinin yazarları arasında Kürt yazarların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Kürt meselesine ilişkin en kapsamlı sayısını 17.ve 18. sayısı olan son sayısında yapmıştır. Dergi daha çok eleştireliliğini devlet & rejim eksenli kurmaktadır. Dolayısıyla bu meselede de sorun rejimin ortaya çıkardığı bir sorun olarak görülmektedir.

Kürt sorununa ilişkin Yeni Zemin dergisinde yürütülen tartışmalar sorunun tanımlanma ve çözümü ekseninde yürütülmektedir. Sorunu PKK/Terör sorunu bağlamında değerlendiren görüşlerin karşısında yer alan Yeni Zemin sorunun bir kimlik sorunu (Yeni Zemin, 1994b: 17, Metiner, 1993b: 44) olduğunu söylemektedir. Dergiye göre cumhuriyet döneminde sorun bir terör sorunu olarak tanımlanmış ve “yok say ve ez” bağlamında soruna yaklaşılmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde de bu yaklaşım devam

etmektedir. Nitekim Mehmet Altan'da Türkiye'nin sorunun çözümünde Kuyucu Murat Paşa¹⁹ mantığından başka bir şey bilmediğini söylemektedir (Altan, 1993a: 38).

Kürt Sorunun terör sorunu olarak tanımlanması askerin sorunun çözümünde etkin rol oynamasını sağlamaktadır. Dolayısıyla askerin olduğu bir ortamda sivil çözüm önerilerinin kamuoyunda tartışılmadığı söylenilebilir. Nitekim Yeni Zemin dergisi de (1994b: 17) Çillerin iktidara geldiği ilk dönemde sorunun çözümüne ilişkin sivil çözüm önerileri sunmasının asker tarafından tepkilerle karşılanmasını ve sonrasında bundan vazgeçilerek sorunun askere bırakıldığını örnek vererek sivil/siyasi çözüm yolunun kapatıldığını söylemektedir. Bu noktada dergi bu anlayışın 70 yıllık resmi anlayış olduğunu vurgulamakta ve sorunun çözümünde resmi anlayışın değişmesi gerektiğini söylemektedir. Metiner'in "Resmi Paradigma Kürt sorununu çözemiyor" başlıklı yazısı meseleye bu bağlamdan yaklaşarak Demirel tarafından dile getirilen "Kürt realitesi" ve "anayasal vatandaşlık" gibi kavramların içlerinin doldurulması gerektiğini söylemektedir (Metiner, 1994a: 21).

Sorunun çözümüne ilişkin tartışmalarda ise siyasi kanalın kapanmaması gerektiği ve sorunun şiddet eksenli anlaşılmaması gerektiği söylenmektedir. Bölgede PKK şiddetinin yanında devletin soruna askeri tedbirlerle yaklaşması dergiye göre Kürt sorununu kilitlemekte ve siyasi çözümü imkânsızlaştırmaktadır (Doğan, 1993: 37). Siyasi çözüm olarak ise Kürtlerin kimliklerinin tanınması, anadilde eğitim, yöneticileri seçme, gazete, dergi, kitap, radyo gibi medya organlarının kullanımı tartışmalarda önerilmektedir. Örneğin, Elçi'ye göre Kürt meselesi şiddete ve asimilasyona dayalı yöntemlerle çözülemez ancak siyasi yöntemlerle çözülebilir. Bunun için de Kürtlere kültürel hakların sağlanması yerel yönetimlerin yetkilerinin arttırılması, Kürtlerin kendi valisini ve kaymakamını seçebilmesi gerekmektedir (Elçi, 1994: 23).

¹⁹1522-1611 yılları arasında yaşayan Osmanlı veziriazamlarından Kuyucu Murad Paşa Celali isyanlarını bastırmada aşırıya kaçan uygulamaları ile tanınmaktadır. Bir rivayete göre isyanlar sırasında 60.000-70.000 Celaliyi ortadan kaldırdığı ve konakladığı yerlerde asileri derin kuyular kazıp buraya doldurduğu anlatılmaktadır (Ömer İşbilir, "Kuyucu Murad Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, s.557, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c26/c260331.pdf>).

Kürt Meselesine ilişkin bir diğer tartışma ise İslam ekseninde yaşanmaktadır. Bu bağlamda Kürt meselesinin çözümünde İslam'ı göz önünde tutmayan hiçbir faktörün başarılı olamayacağı ve Kürt hareketinin İslam'la barışmak zorunda olduğu söylenmektedir. Metiner'e göre "sosyalist sol gelenekten gelen Kürt aydınları Kürt halkına yabancı ideoloji empoze edici jakoben tavırlar" sergilemektedir (Yeni Zemin, 1993e: 46). Yine Altan Tan'a göre "Kürtler Ortadoğu'nun İslami hassasiyeti en yüksek halkıdır. Bu coğrafyada İslam'la çatışacak hiçbir siyasetin başarı şansı yoktur" (Tan, 1994a: 16). Böylece dergi siyasal arenada Kürt hareketini temsil eden partilerin sol ile iç içe geçerek İslam'dan uzaklaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir.

Ancak buna rağmen 17.-18. sayıda "Ümmetin Yetimi: Kürtler" adlı kapak dosyasında Erbakan'ın Nevşehir'de bir mitingde söylediği Kürtçenin dinsizliği ve komünizmi yaymada kullanılması halinde buna evet demeyeceğiz mealindeki açıklaması karşısında, meseleye din ve ideoloji sorunu olarak bakmak yerine temel insan hakları çerçevesinde yaklaşılması gerektiği söylenilmektedir.

Son söz olarak Yeni Zemin dergisinin Kürt Meselesine yaklaşımına ilişkin şu değerlendirme yapılabilir: Dergide Kürtlerin de eşit vatandaşlık temelinde sahip olması gereken hakların (Kürtçenin konusulması, TV-radyo, dergi-kitap gibi medya organlarını kendi dilinde kullanabilme hakkı) yer yer İslamdan kaynaklandığı bizzat İslamın bu hakkı insana verdiği yaklaşımı görülse de genel olarak bu hakların demokratik haklar olarak nitelendirildiği ve bu bağlamda çözümler sunulduğu ve taleplerin gerçekleştiği söylenilebilir.

İzlenim dergisinde ise Kürt meselesi en başta cumhuriyet rejiminin ortaya koyduğu bir sorun olarak tartışılmaktadır ve burada ümmet perspektifi öne çıkarılmaktadır. Sorun genel olarak ulus devlet anlayışına dayalı milliyetçilik perspektifinin Osmanlı'da hakim olan ümmet anlayışı yerine ikame edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Ömer Vehbi Hatipoğlu sorunun bir toprak veya bir terör sorunu olmadığını söyleyerek "rejim sorunu" olarak tanımlamakta ve rejimin İslam'ı reddetmesiyle ümmet bilincinin ortadan kalktığını ve bunun yerinin doldurulamadığını söylemektedir. Türk milliyetçiliğine bağlı olarak izlenen politikalar da tepki olarak Kürt milliyetçiliğinin gelişmesini sağlamıştır (Hatipoğlu, 1992: 27). Kanber'e göre de (1992: 25), ümmet bilincine dayalı Osmanlı yapısında Kürtler kendilerini Osmanlı'dan ayrı görmemişlerdir.

Fransız devriminin etkileri imparatorluk içerisinde görülürken bile Kürtler bunun uzağında kalmıştır. Kanber'e göre Osmanlı yapısı içerisinde ümmet bilincine dayalı olarak rahatlıkla yer bulabilen Kürtler Cumhuriyet ile birlikte "Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan herkes Türktür" anlayışı çerçevesinde Kürtçe konuşma gibi yasaklara maruz kalmışlardır. Dolayısıyla Kürt sorunun temelinde bu milliyetçilik anlayışı yatmaktadır. Sorunu çözümün askere bırakılması da Kürt milliyetçiliğinin yayılmasına katkı sağlamıştır. Faik Bulut'da aynı şekilde Osmanlı'da ümmetçilik anlayışından dolayı Kürtlerin ve Türklerin birarada yaşayabildiğini ve Osmanlının Kürtleri bir unsur olarak kabul ettiğini söylemektedir. Tanzimat ile beraber milliyetçi düşüncenin ortaya çıkması ve dinin önemini yitirmesiyle Kürtler inkâr edilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet sonrası Türklüğü kabul etmeyenlere zorla kabul ettirme anlayışı hakim olmuştur ve sorunun çözümüne yönelik bir politika izlenmeyerek asker ön plana çıkarılmıştır. Askerin yıllarca yaptığı baskı ve zulüm de Kürt sorunun buraya getirmiştir (Bulut, 1992: 28).

İsmail Örgen İslam'ın hakim olduğu dönemde Kürtçülük Türkçülük gibi sorunların olmadığını, kişilerin kimliğini ve kardeşliğini İslam'ın belirlediğini söylemektedir. Dolayısıyla milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla bu sorunlarda başlamıştır. Nitekim milliyetçilik Örgen'e göre tüm insanlığı vahiyden uzaklaştırmanın adı olan aydınlanmanın bir ürünüdür. Bu aydınlanma düşüncesinin Türkiye'de hakim olmasıyla beraber yaşanan milli devlete dönüşme süreci bugünkü sorunun temel kaynağıdır. Dolayısıyla bugün sorunun çözümü mevcut yapıyı sorgulamaktan ve Kemalist milliyetçiliğin icraatlerinde aranmalıdır (Örgen, 1993: 71-72). Nitekim Osmanlı döneminde Kürtler görece özerk bir yapı içerisinde katı merkezîyetçi olan Osmanlı idari yapısından bir sapma olarak varlıklarını Cumhuriyete kadar sürdürmüşlerdir (Kurtbaş, 1993: 12).

Hüseyin Yılmaz'da Kürt meselesini sistemin bir çıkmazı olarak adlandırmaktadır ve Kürt sorununu "Kemalist zihniyetin boynumuza taktığı tasma" olarak adlandırmaktadır. Bu durumdan kurtulmanın yolu ise "redd-i sistemdir". İslam düşüncesi ile soruna yaklaşılmadıkça sorunun çözümü mümkün olmayacaktır (Yılmaz, 1993: 50-51).

Altan Tan ise (1993b: 17) Kürt meselesinin temelinde ulus devlet anlayışını görmektedir. Tan'a göre Ortadoğu'nun tarihinde ırk veya etnik temele dayalı bir devlet anlayışı

bulunmamaktadır. Buradaki halklar birbiriyle kaynaşmış birbirine entegre bir şekilde yaşamıştır. Burada belirleyici faktör din ve mezhep olmuştur. Dolayısıyla sorunun bugünkü çözümü de din ve inanç temelli olmalıdır.

Görüldüğü üzere İzlenim dergisinin Kürt sorununa yönelik tartışmaları birbiriyle bağlı şu 4 anahtar kavramla açıklanabilir:

- 1- Osmanlı: Kürtler Osmanlı zamanında özerk bir yapı içerisinde ümmet bilinci ile beraber rahatça varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.
- 2- İslam: Kürtleri bu coğrafyaya bağlayan temel olgu İslam'dır ve sorunun temelinde de İslamdan uzaklaşılması yatmaktadır.
- 3- Milliyetçilik: Cumhuriyet dönemi ile birlikte milliyetçilik fikrinin hakim oluşu sorunun büyümesine yol açmıştır. İslam ve ümmet birliği içerisinde var olan Kürtlerin bu dönemde kimlikleri inkar edilmiş ve baskılara maruz kalmışlardır, sorunun askeri yetkililere bırakılması sorunu daha da büyötmüştür.
- 4- Rejim: rejimin laik ve ulus devlet karakteri Kürtlerin inkarını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu karakter değişmeden sorunun çözümü mümkün olmayacaktır.

Bu iki derginin aksine Kürt meselesine ilişkin Nehir dergisinde bir tartışma yapılmamıştır. 27 sayılık serüveni boyunca özel olarak Kürt meselesini direkt konu alan bir yazı bulunmayan dergide dolaylı olarak bir kısa paragraf bulunabilmiştir ancak bu paragraf ile bir meselenin tartışma perspektifi çizilemeyeceği için buraya dahil edilmemiştir. Her ne kadar derginin devlet kavramına bakışından ve sivil asker ilişkilerini değerlendirişinden veya hemen hemen aynı kadronun Yeni Zemin'de Kürt meselesini tartışmasından derginin meseleye ilişkin perspektifi tahmin edilse de Kürt meselesinin en yoğun tartışıldığı 90'larda bu konuya değinmemesi ilginç bir tespit olarak belirtilmelidir.

3.2.3. Sivil-Asker İlişkileri

Yeni Zemin dergisinde Sivil-Asker ilişkilerine yönelik tartışmaların 4 farklı bağlam üzerinden şekillendiği görölmektedir. Bu anlamda sivil-asker ilişkilerine yönelik tartışmaların ilk bağlamını Türkiye'de ordunun "*rejimi ve resmi ideolojiyi*" korumak üzere konumlandırıldığı oluşturmaktadır.

Demokratik ölkelerde "resmi ideoloji"nin olmayacağını söyleyen Yalçıntaş (1993: 17), ordunun demokrasilerde olmayan bir kavramın savunucusu olmasının ölkeyi diktatörlöğe ve çatışmaya götüreceğini söylemektedir. Dursun'a göre bunun sebebi (1993d: 26)

Ordu'nun Türkiye'nin kuruluşunda öncü rol oynadığı için kendisini Cumhuriyet rejiminin korucusu ve kollayıcısı olarak görmesinde yatmaktadır. Dergiye göre devleti kuran ilk kuşağın asker kökenli olmasıyla ordu kendini devlet yerine koymuş ve devleti koruma ve kollama vazifesini kendinde görmüştür (Yeni Zemin, 1993d: 18). Oysa bu görev dergide ordudan ziyade halkın görevi olarak belirlenmiş ve “Halk rejimine inanıyorsa onu korur” şeklinde özetlenmiştir (Şener, 1993: 22).

İkinci olarak Ordunun “*savunma ordusu*” rolüne dönmesi gerektiği söylenmektedir. Yeni Zemin’e göre Ordu’nun temel görevi savunmaya yönelik olmalıdır (Yeni Zemin, 1993d: 18). Metiner’e göre (1993c: 4) demokratik bir ülkede ordunun görevi devleti ve ülkeyi korumaktır. Siyasi rejimi belirleme ve bunu koruma görevi halka ait bir görevdir. Halka rağmen rejimi korumak bu anlamda tamamıyla anti demokratik bir girişimdir. Özdenören (1993b: 15) de bu tartışmada demokratik mekanizmalarda kararların alınması aşamasında orduların bir rolü olmadığını ordunun rolünün “sivil otoritenin düşmana karşı verilmiş savaş kararını uygulamaktan ibaret” olduğunu söylemektedir.

Üçüncü olarak Ordunun “*sivil otoritenin emrinde*” olması gerektiği vurgulanmaktadır (Yeni Zemin, 1993d: 18). Derginin kapak dosyasını oluşturan “*Silahlı Kuvvetler-Sivil Otorite İlişkisi Üzerine*” adlı yazıda Hikmet Özdemir sivil-asker ilişkilerinin perspektifini çizmektedir. Buna göre sivil asker ilişkilerinin demokratik bir zemine oturtulması ve parlamentonun egemenlik hakkını tek başına kullanabilmesi için öneriler sunmaktadır. Bu bağlamda ilk adım savunma ve iç güvenlik işlerini birbirinden ayırarak kuvvet komutanlarını savunma çatısı altında toplamak ve asayiş sağlama işini yeniden örgütlenmiş iç işleri bakanlığına bağlı polis ve jandarmaya vermekten geçmektedir. Bunun yanında Askeri Şura’nın başkanlığını Başbakan veya Savunma Bakanı yapmalı, zorunlu askerlik uygulamasından vazgeçilmeli, askeri birlikler kent dışına çıkarılmalı ve askeri harcamalar parlamento denetimine sokulmalıdır (Özdemir, 1993: 6-10). Altan’a göre de (1993b: 9) Ordu dış düşmana karşı sınır güvenliğini sağlamalı, MGK lağvedilmeli ülke yönetiminde Meclis tek yetkili olmalı, Genelkurmay başkanı savunma bakanlığının bir memuru olarak görev yapmalı ve askeri söylemin belirleyicileri politika belirlemekten vazgeçmelidir. Bulaç ise Türkiye’de askeri vesayetin kurumsal ve siyasal bir sorundan öte tarihsel ve kültürel bir sorun olduğunu söylemektedir. Bu sorun kültürün militarist bir kimlikle şekillenmesinden kaynaklanmaktadır (Bulaç, 1993c: 18) Günlük dile ve sosyal

yaşama eklemlenmiş olan bu militarist söylem askeri vesayetten kurtulmanın önünde yer alan engellerden biri olarak görülmektedir.

Son olarak ise Ordunun “*toplumdan kopuk bir sosyal sınıf*” olarak ele alındığı görülmektedir. Bulaç’a göre devlet merkezli bir politik toplum geleneğine sahip olan ülkelerde ordular modernizmin taşıyıcısı ve modernleşme politikalarının uygulanmasını sağlayan güçler olmuştur. Bu bağlamda asker eşlerinin modern giyim biçimleri ve ordu evlerinde düzenlenen partilere katılmak modernizmin somut göstergeleridir. Bunun yanında küçük yerleşim alanlarında subay evleri ve aileleri modernimin birer taşıyıcısı olmuşlardır (Bulaç, 1993c: 13). Aktaş’a göre ise (1993b: 24) Ordu halkın dışında ve üstünde bir konumda, halktan uzak lojmanları, sosyal tesisleri, ordu evleri, yardımlaşma kurumları, araçları, hastaneleri, okulları ile ayrı bir organizasyona dönüşmüştür. Dursun’da bu meseleye (1993d: 26) Ordu mensupları kendilerini toplumdan ayrı görmekte ve onlara üstten bakmaktadır diyerek Ordu mensuplarının sosyal hayatta sahip olduğu imkanlar ile (evler, dinlenme yerleri, okulları, alış-veriş merkezleri gibi) toplumdan farklılaştığını vurgulamaktadır.

Nehir dergisi ise sivil-asker ilişkilerini darbe söylentilerinin olduğu bir ortamda tartışmaya açmaktadır. 1995 seçimlerine gidilirken “Refah gelirse darbe olabileceği” söylentilerinin olduğu bir ortamda tartışmaları yürüten dergiye göre bu söylemleri üreten isimler orduya darbe yapmayı meşru hale getiren ve darbelerin arkasında “görünmez el” olarak bulunan sivillerden oluşmaktadır. Böylece derginin sivil-asker ilişkilerine dair yürüttüğü tartışmanın ilk ayağını darbelerin arkasında sivillerin de yer aldığı fikri oluşturmaktadır.

Sivil-asker ilişkilerinde sivillerin asker zihninden farklı olmadığını ve askerleri yönetime müdahale etme fikrinin öncelikle sivillerden geldiğini söyleyen Bulaç’a göre “Sivil siyasetçileri ve sivil bürokratları da kendi başlarına bıraktıklarında, tamamen askeri inisiyatif ve güvenceden ayrı bir rejim tasavvur edebilecekleri şüphelidir.” (Bulaç, 1995a: 9). Ayrıca bunun sebeplerini de tartışan Bulaç burada 2 sebepten bahsetmektedir. İlki yönetimde beceriksiz olan, rüşvet, yolsuzluk gibi ahlaki olmayan işleri yapan sivillerin bu sorunları aşamaması karşısında askeri çağırımlarıdır. İkincisi ise halka rağmen halk için fikrinin Türk siyasi hayatının etkin olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü halkın kararlara itirazı ve tepki göstermesi bir kısım çevrelerin paniğe kapılmasına yol açmakta ve askeri yardıma çağırmaktadırlar (Bulaç, 1995a: 9).

Darbelerin suçunun sadece Ordu'ya yüklenmemesi gerektiğini söyleyen Dursun ise sivil-asker ilişkilerine dair şunu söylemektedir;

“Darbelerdeki suçu sadece orduya ve askerlere yükleyip sivil kadroları masum ve suçsuz addetmek son derece yanıltıcı olacaktır. Öyle anlaşıyor ki, ordunun tarihsel geçmişini ve sistem içindeki etkin rolünü iyi bilen bazı kesimler kendi konumlarını güçlendirmek, yıllardır kurnazlıkla devşirdikleri rantları devşirmeye devam etmek ve kamuoyunun sesini ve soluğunu keserek onların baskısından kurtulmak için orduyu harekete geçirmekte ve bu yolla hedeflerine varmaktadırlar.” (Dursun, 1995b: 11).

Dolayısıyla burada Nehir dergisinin sivil-asker ilişkilerinde askerin araçsallaştırılarak sivillerce kullanılması bağlamında tartışmayı yürüttüğü görülmektedir. Nitekim yine dergiye göre darbe söylentilerinin arkasında Refah Partisini kendisi için tehdit gören geleneksel merkezi politik sınıf ve kemikleşmiş bürokrasi bulunmaktadır. Bu sınıf orduyu kendi çıkarları için kullanmaktadır ve refah korkusuna dayalı “gizli sivil darbe” siyaseti yürütmektedir (Nehir, 1995a: 8). Böylece derginin sivil-asker ilişkilerine yönelik tartışmanın ikinci ayağını refah siyasetinin bu sınıflarca engellenmesi oluşturmaktadır. Erhan Göksel'e göre de Türkiye'nin asker ve sivil bürokratik yapısı, Refah partisinin rejimi değiştireceği inancını taşıdığı için Refah'ı tehlike olarak görmektedir (Göksel, 1995: 13). Burada derginin 1994 Ocak ayında “İslamdan neden korkuyorlar” kapak dosyası ile çıkan sayısı kamuoyunun ve medyanın İslamdan ve İslamcı hareketlerden korktuğunu söylemektedir. Dolayısıyla bir bütün olarak düşünüldüğünde bu korkunun devam ettiği ancak bu sefer yaklaşık iki yıl sonra darbe söylentilerini de beraberinde getirdiği görülmektedir. Burada Refah partisinin 27 Mart seçimlerinde gösterdiği başarının ve 1995 genel seçimlerine gidilirken anketlerde yükselişini devam ettirmesinin bu söylentileri de beraberinde getirdiği söylenilebilir. Böylece derginin bütününde 1994 yılının başında aslında İslam'dan ve İslamcı hareketlerden korkulduğunu, 1995 yılının sonunda ise artık Refah Partisinden korkulduğunu söylediği iddia edilebilir. Bu korkunun 95 Genel seçimlerine gidilirken darbe söylentilerini de beraberinde getirmesi Refah siyasetinin engellenmesi çabası olarak okunmaktadır.

Dolayısıyla Sivil-Asker ilişkilerine yönelik tartışmalarda Yeni Zemin dergisi Ordunun tarihsel ve sosyolojik imkanlarına ve resmi ideolojiyi koruma rolüne dikkat çekerek Askerin siviller karşısındaki konumunu sorgulamaktadır. Nehir dergisi ise Ordu'nun arkasındaki sivillere dikkat çekerek İslamcı siyasetin ve hareketlerin yükselişinden veya

başı başına İslam'dan korkan laik/Kemalist aydınlarca Ordu'nun araçsallaştırılmasını ve kullanılıyor olmasını ön plana çıkarmaktadır. Böylece militarist bir zihin eleştirisi üzerinden sivil asker ilişkilerini değerlendirmektedir. Yeni Zemin ve Nehir dergilerinin sivil-asker ilişkilerine yönelik söylemlerinin büyük oranda ikinci cumhuriyetçilerin tezleriyle benzeştiği söylenilebilir. İkinci cumhuriyetçilerin birinci cumhuriyetin asker niteliğine ilişkin yaptığı eleştiriler, bu dergilerin sivil-asker ilişkilerine yönelik tartışmalarında yer almaktadır. Nitekim sivil-asker ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin yazıda ikinci cumhuriyetçilerden Hikmet Özdemir'e başvurulmuştur. Yine Altan'ın parlamento ile asker arasında zihinsel olarak bir fark görmediğini söylemesi ve sivil-asker bürokratik zihni üzerinden şekillenen eleştirileri benzer bağlamlarda görüldüğü gibi dergilerde tartışılmıştır. Bu yüzden sivil-asker ilişkilerine yönelik söylemlerin ikinci cumhuriyetçi fikirler tarafından şekillendirildiği de söylenilebilir.

İzlenim dergisinde ise sivil-asker ilişkilerine ilişkin tartışmalar yürütülmemektedir. Bunun sebepleri arasında İzlenim dergisinin kendini gündemden uzak tutma çabası görülebilir. İzlenim daha soyut ve kavramsal düzeyde tartışmalara yer vererek kendini aktüel politik tartışmaların dışına çıkarmayı amaçlamaktadır. Ancak yine de laiklik, AB tartışmaları gibi diğer tartışmalara yer verirken sivil-asker ilişkileri bağlamında tartışmaya yer vermemişlerdir. Dolayısıyla soyutluk iddiasının da tam manasıyla bu durumu açıklamada yeterli olmadığı söylenmelidir.

3.2.4. Laiklik Tartışmaları

Yeni Zemin dergisinde yürütülen laiklik tartışmalarının genel çerçevesini aşağıdaki değerlendirmeler oluşturmaktadır;

- 1) Türkiye laik bir ülke değildir. Laiklik Türkiye'de bir baskı ve çatışma aracı olarak kullanılmaktadır.
- 2) Devlet dini kontrol ediyor ve müdahale ediyor. Devlet dinden elini çekmeli, Diyanet kaldırılmalı ve din hizmetleri sivil topluma bırakılmalı.
- 3) Laiklik Avrupa'da toplumsal bir tabana dayalı ve tarihsel süreçteki gelişmelerden dolayı anlamlıdır. Ancak buna rağmen Batı'da kilise birçok şeye sahiptir.
- 4) Birey laik olamaz, Devlet laik olur.
- 5) Laik olmak demokrat olmak anlamına gelmemektedir.

Yeni Zemin dergisinin 13. sayısına bakıldığında “Müslümanlar laiklik kısılcığında” başlıklı kapak dosyası laikliğin Kemalist kadroların batılılaşma anlayışlarının bir parçası olduğunu söylemektedir. Dergi’de Cumhuriyetin Kemalist kadrosu dini batılılaşmanın önünde bir engel olarak görmekte ve tam da bu anlamda laiklik toplumu dönüştürmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu dönüştürme çabasında da din vicdani bir şeye dönüştürülmeye çalışılmış ve bireyselleşmesi istenmiştir (Yeni Zemin, 1994c; 10-11). Dolayısıyla dergiye göre laikliğin, dini bastırmanın ve onu vicdanlara ait bir olgu haline getirmenin bir aracı olarak kullanıldığı söylenilebilir. Yeni Zemin için 90’lı yıllarda da laiklik bu anlamda bir baskı aracı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Dursun’a göre (1994a: 19) başörtülü kız öğrenciler laiklik adına üniversitelere girememekte, İmam-Hatip okullarına laiklik adına karşı çıkılmakta ve Müslümanların herhangi bir faaliyeti bu ilke adına engellenmektedir. Esengün’e göre de (1994: 12) “Türkiye’de laiklik inanan insanlara karşı bir baskı aracı olmuştur”. Aynı şekilde Fırat (1994: 13) “Türkiye’deki laiklik uygulaması dinsizlik, dine saldırı şeklinde gerçekleşmiştir” diyerek aynı bağlama işaret etmektedir. Bu yüzden Dilipak’a göre Türkiye’de laiklikten değil “Kemalist teokrazi”den bahsetmek gerekmektedir (Dilipak, 1993b: 18). Tüm bu söylemler dergide laiklik tartışmalarının ilk bağlamını çizmektedir. Ve bu anlamda dergi, Türkiye’de laikliğin uygulanmadığını, laiklik adına Müslümanlara yönelik baskı yapıldığını söylemektedir.

Laiklik ile ilgili yürütülen tartışmaların ikinci ayağını ise devletin dini kontrol edişi ve dinin özgürleşmesi gerektiği oluşturmaktadır. Bu bağlamda yeni zemin dergisinin aşağıda alıntılanan görüşü tartışmanın genel muhtevasına dair yeterince bilgi vermektedir.

“Bizim görüşümüz, devletin elini dinden çekmesi ve dinin özerkleşmesidir. Bunun için de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kademeli olarak ilga edilmesi, devletin TV’den inanç dünyası türünden programlara son vermesi ve okullarda dini eğitim vermekten vazgeçmesi gerekir. Bunun yanında camiler ve vakıflar serbest bırakılmalı, dini grup ve cemaatlerin serbestçe faaliyetlerine izin verilmelidir. İsteyen okulunu kursun, hastanesini inşa etsin, kendi camisine imamını tayin etsin. Kısacası; dini hizmetler sivil toplumun kendisine bırakılmalıdır. Tabii burada bir kargaşaya meydan vermemek için kimi yasal düzenlemeler yapılabilir” (Yeni Zemin, 1993f: 7-8).

Bu genel görüşe ek olarak Özdenören, (1994a: 22) Cumhuriyet döneminde laiklik adına yapılan şeyin dinin devlet denetimi altına alınmasından başka bir şey olmadığını ve Diyanet İşleri Başkanlığının devlet dairesi olarak teşkilatlandırılmasının dinin devlet

tarafından manipüle edildiğinin göstergesi olduğunu söylerken, Sungurlu da (1994: 15) aynı görüşü paylaşarak Diyanetin Türkiye’de devletin dini kontrol etmesi için kurulmuş bir teşkilat olduğunu söylemektedir. Metiner’e göre de (1993d: 4) devlet caminin içine bile müdahale ediyor ve Ankara’dan Diyanet işlerinden gönderilen talimatlarla dini kontrol ediyor. Bu da dini “*kumandalı bir din*” konumuna sokmaktadır. Dolayısıyla devlet artık dinden elini çekmeli ve dini hizmetler sivil topluma bırakılmalıdır. Dini cemaatler tehlike olarak görülmemelidir.

Üçüncü olarak laikliğin Avrupa’daki durumu ve kilisenin durumu tartışılmaktadır. Burada Rasim Özdenören laikliğin Türkiye’de toplumsal ihtiyaca dayalı olarak ortaya çıkmadığını ve dolayısıyla laikliğin reel karşılığı olmadığını söylerken Hristiyan aleminde “laikliğin mantığını da makul gösteren bir düalist yapı” olduğunu söylemektedir (Özdenören, 1994a: 22). Yeni Zemin, “Avrupa’da dinin devletten ayrılmasının bir mantığı vardı. Çünkü kilise uzun yıllar toplum üzerinde baskı, tahakküm ve istibdat aracı olmuştu. Din adına geniş halk yığınları sömürülüyordu.” (Yeni Zemin, 1994c: 10-11) diyerek aslında Batı’da laikliğin tarihsel ve sosyolojik olarak bir geçerliliği ve kabul edilebilirliği olduğu söylemektedir. Bu söylem derginin diğer yazarlarında da görülmektedir. Örneğin Safa Mürsel (1994: 17) laikliğin Batıda çatışmayı engelleyici bir rol üstlendiğini söylemektedir. Esengün (1994: 12) laikliğin batı’da Hristiyanlığa karşı değil kiliseye karşı insan haklarını teminat altına almak için çıktığını söylemektedir. Bunlara ek olarak bu tartışmaların diğer boyutunu Batı’da dinin ve kilisenin sahip olduğu haklar oluşturmaktadır. Çünkü Kilise özerk dini okullara, hastaneye, basın organına ve TV’ye sahiptir (Yeni Zemin, 1993f: 7). Refah partisi grup başkanvekili Şevket Kazan’a göre de Batı’da dinin yaşam alanı siyasal ve sosyal hayatta fazlasıyla bulunmaktadır. Kazan’ göre “Avrupalı’lar dinlerine her yerde hayat hakkı tanımışlar. Siyasi parti kuruyorlar, adı Hristiyan Demokrat Partisi... Hristiyanlığı bir partinin ismi haline, sembolü haline veya doktrini haline getirmişler. Bunun yanında kilisede nikahlar kıyılır, devlet işçiden, memurdan kilise vergisi keser” (Kazan, 1994: 11). Böylece bir anlamda derginin, Batı’da laikliğin kilisenin baskılarına karşı ortaya çıktığını ve İslam’da kilise gibi kurumsal bir yapının olmamasından dolayı laikliğin anlamsızlığını vurgulamak istediği söylenilebilir. Çünkü Batı’da dinin sosyal ve siyasal arenada yaşam alanlarına sahip olduğunu gösteren örnekler, aslında Batı’da dinin dışlandığını göstermemektedir. Burada kilise ile devlet arasında kilisenin tarihsel uygulamalarından ötürü bir mesafe koyulduğu ve dinin yaşam alanından dışlanmadığı anlatılmak istenmektedir. Sonrasında

ise Türkiye’deki laiklik uygulamasının batıdaki aksine din düşmanlığı şeklinde uygulandığını söylenmektedir

Dördüncü olarak Yeni Zemin dergisinde Dursun (1994a: 16), Sungurlu (1994: 15), Metiner (1993d: 4), Akat (1993: 71) gibi birçok yazar, laikliğin devletin bir özelliği olduğunu bireylerin böyle bir özelliği olması gerekmediğini söylemektedir. Bu bağlamda dergideki laiklik tartışmalarının neredeyse hepsinde bu söylem vurgulanmaktadır. Burada temel görüşler bireyin laik veya anti laik gibi bir özelliği olmadığı ve bireyin Müslüman, Hristiyan, dinsiz vs. gibi sıfatlara sahip olacağını söylemektedir. Laiklik geniş anlamıyla tanımlanarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan hukuki bir terim olarak açıklanmakta ve bu anlamda laik olması gerekenin devlet olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Son olarak ise laiklik ile demokrasi arasında kurulan ilişki sorgulanmakta ve bu iki kavramın birbirinden farklı şeyler oldukları söylenmektedir. Nitekim Esengün’e göre (1994: 12) “demokrasi laikliğin olmazsa olmaz şartı değildir.” Demokrasiyi laikliğin ön koşulu gibi sunmak Metiner’e göre (1993d: 4) gerçek demokrasi taleplerinin karşısında duranların zevahiri kurtarma çabalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Özdenören de (1994a: 22) Laiklik ile demokrasi arasında bir bağ olduğunu söylemenin Türkiye’ye has bir garabet olduğunu söylemektedir. Dergide gerçekleşen bir açık oturumda bu iki kavram arasındaki ilişkinin sorulduğu Toktamış Ateş ise her laik düzenin demokratik olmadığını ancak her demokratik düzenin mutlaka laik olmak zorunda olduğunu söyleyerek yaklaşmaktadır.

Nehir dergisinde Laiklik tartışmaları incelendiğinde bu tartışmaların bağlamları ise şöyle şekillenmektedir:

- 1) Laiklik kavramı bir baskı aracına dönüşmüştür
- 2) Laiklik ideolojileşmiştir. “Laisizm” ve “Laikçilik” şeklini almıştır.
- 3) Laiklik toplumu dinsizleştirme amacı taşımaktadır.
- 4) Türkiye’de laikliğin Batı’daki anlamı bulunmamaktadır
- 5) Laikler ön yargılıdır.
- 6) Demokrasi laikliğin ön koşulu değildir.
- 7) Cumhuriyetin ilk yıllarında laiklik uygulamaları dini kontrol altına alma amacı taşımaktadır.

Hacı Duran Türkiye’de laiklerin laikliği kavrayışını Niyazi Berkes’e referansla açıklamaktadır. Duran’a göre (1994: 31) “laiklik; Sosyal hayatın birçok cephesiyle din

arasındaki ilişkinin çözülmesidir. Laiklik sadece siyasal ve dinsel otoritenin ayrılması değil, aynı zamanda eğitimin, ailenin, ekonomik hayatın, hukukun hatta görgü kuralları, kıyafet vesairenin değişmez din kurallarından ayrılarak zamanın ve hayatın gerek ve zorunluluklarına göre tayin ve tanzim edilmesidir” şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla Türkiye’deki laiklik anlayışının bu bağlamda toplumsal alanı dönüştürdüğü düşünülmektedir. Nitekim Davut Dursun’a göre (1994b: 57) laiklik Batı’da havada kalan bir kavram değildir. Türkiye’de ise dar bir kadronun zor kullanarak yerleştirmeye çalıştığı düzenlemelerdir. Laiklik, Türkiye’de din ve dindar kesimleri iktidar alanının dışında tutma aracı olmasının yanında dini toplum hayatının dışına çıkarmanın da aracıdır. Tek parti dönemi laiklik anlayışı “toplumun dinsizleştirilmesi” amacı ile uygulanmıştır. Bu bağlamda Dursun, tek parti döneminde izlenen din politikasının, dinin siyasal iktidar aracılığıyla denetlenmesi, dinin bir forma sokulması, toplumun dinsizleştirilmesi ve ulusal bir din yaratılması amaçlarını taşıdığını düşünmektedir.

Mehmet Doğan (1994: 15) ise laikliğin Türkiye’de bir “*terör*” aracı olarak kullanıldığını söylemektedir. İskilipli Atıf Hoca’nın yazdığı kitap yüzünden laiklik uğruna idam edilmesi, Süleyman Hilmi Tunahan, Abdulahim Arvasi, Said Nursi, Adnan Menderes gibi isimlerin laiklik adına zulüm görmesi, Türk Ceza Kanunu’nun 163.maddesine dayanarak Müslümanlara zulm edilmesi ve laiklik uğruna İstiklal Mahkemelerinde idam edilen isimler Mehmet Doğan’ın laikliğin Müslüman aktörlere yönelik bir baskı aracı olarak kullanıldığını gösteremeye yönelik örneklerini oluşturmaktadır.

Bulaç’a göre Türkiye’de laiklik din karşıtlığı olarak uygulanmıştır. Bu anlamıyla Türkiye’deki laiklik, laikçilik ve laikperestlik şeklinde dayatılmaktadır. Bu anlayış dinin yerine dayatılmak istenmektedir (Bulaç, 1994: 16). Laikliğin ideolojik bir hareket haline geldiğini söyleyen, Hacı Duran’a göre de Türkiye’de laiklik hareketi hukuki bir tabir olan laikliği ideolojileştirmektedir. Duran’a göre Marksist ve sosyalist ideolojilerin geçersiz bir düzen olarak ortaya çıkışı ve Marksistlerin din anlayışı ile laiklerin din anlayışının örtüşmesi, Tüm dünyada meydana gelen dine yönelme eğiliminin Türkiye’de de karşılık bulması ve laik hareketlerin fikri anlamda girdiği çıkmaz, laikliğin ideolojileşmesinde önemli etkenleri oluşturmaktadır (Duran, 1994: 31).

Kenan Çamurcu’ya göre (1994: 39) laikliğin Türkiye’deki anlamı “Allah’a rağmen hayat dayatmasıdır... Sıkça vurgulandığı üzere Türkiye’deki laiklik, doğduğu yerlerdekine hiç

benzemeyen ve zaten oralardaki kavgaya benzer bir sürecin sonucu da olmayan, tam anlamıyla bir baskı ideolojisi.”

Laiklerin toplumu dönüştürme aracı olarak kabul ettiği iddia edilen laiklik anlayışının, aynı zamanda toplumsal alanda yeni bölünmelere de yol açtığı da iddia edilmektedir. Bu açıdan Mehmet Doğan’a göre laiklik Türkiye’de bir bölünmenin aracı olarak kullanılmak istenmektedir. Ona göre, Türkiye’deki laikler laikliğin batıdaki anlamını kabul etmemektedirler. Laiklik kavramına kendilerince bir anlam yükleyerek topluma yön vermeye çalışıyorlar ve toplumda yeni bir ayrım meydana getiriyorlar. Eskiden var olan inkılapçı gerici ayrımı yerine şimdi laik-dindar ayrımını meydana getiriyorlar (Doğan, 1994: 15).

Laiklik tartışmalarının bir başka veçhesini laiklik demokrasi ilişkisi oluşturmaktadır. 90’lı yıllarda laik kesimler tarafından demokrasinin ön koşulu olarak tartışıldığı anlaşılan laiklik kavramı Nehir’de demokrasinin olduğu yerde zaten laikliğin olacağı bağlamında tartışılmaktadır. Buna göre Mehmet Metiner, Türkiye’de laikliğin demokrasiye karşı bir ideoloji olarak varlığını sürdürdüğünü söylemektedir. Bu yüzden laiklik olmazsa demokrasi olmaz anlayışı doğru değildir. Esasında demokrasi olmazsa laiklik olmaz. Çünkü geniş anlamda din ve vicdan özgürlüğünün teminat altına alındığı anlamına gelen laikliği demokrasi zaten içermektedir (Metiner, 1994b: 16). Ergun Yıldırım (1994: 29) ise bu bağlamda “demokrasi ideolojik bir veri değildir. Laiklikle tanımlanamaz” şeklinde demokrasinin ideolojik bir form almaması gerektiğini söylemektedir. Yine Davut Dursun (1994c: 44) “bir demokrasi laik olmayabilir de, ama demokrasi olur. Laiklik devletin bir özelliğidir, demokrasinin değil” demektedir.

Devlet, din ve devlet işlerinin ayrımı olarak tanımlanan laikliğe rağmen, Diyanet işleri aracılığıyla din hizmetlerini bir kamu hizmeti olarak tanımlamıştır. Bu yüzden Türkiye’deki laiklik uygulaması dinin devlet tarafından kontrol altında tutulması ve din hizmetlerinin devletçe sağlanması anlamına gelmektedir. (Dursun, 1994b: 57). Altan’a göre de (1994: 44) Türkiye laik değildir, çünkü din işleri topluma, cemaatlere bırakılmamıştır. Devlet yürütmektedir.

Ali Bulaç Türkiye’de laik kesimin İslam, İslam tarihi, Hristiyanlık, Kilise ve laiklik gibi konularda yetersiz ve yüzeysel bilgi sahibi olduklarını söylemektedir. Bu bilgi eksikliği laiklerin düşmanca davranmalarına sebep olmaktadır. Ayrıca laik kesim, islam, İslam

tarihi ve Müslümanlara yönelik konularda ön yargılıdır. Bu nedenle Müslümanlarla bir arada yaşama isteği laik kesimlerde oldukça zayıftır (Bulaç, 1994: 24).

İzlenim Dergisi incelendiğinde ise, Hayrettin Karaman'a göre Sekülerizm veya laisizmin özünde Allah'ın müdahalesi olmayan bir alan bulunmaktadır. Ancak İslam'da böyle bir alanın olması söz konusu olamaz. Dolayısıyla iki kavramın İslam ile bir araya gelmesi mümkün değildir (Karaman, 1995a: 35) dediği görülmektedir. Bu şekilde İslam'ın ve dolayısıyla Müslüman birinin laikliği savunamayacağını söyleyerek İslam ile laiklik arasındaki sınırları çizmektedir. Nitekim yine Hayrettin Karaman'a göre de laik denilen devletin bir din politikası vardır ve bu politikayı din hizmetleri kurumu ile dayatmaktadır (Karaman, 1995b: 18).

Fehmi Kuru Türkiye'de laikliğin tek partili dönemde katı bir uygulamasının olduğunu çok partili hayata geçişle beraber görece bir yumuşama olduğunu söylemektedir. Ancak Kuru'ya göre 90'larda bu revize edilen laiklik anlayışı da tıkanmıştır ve bu laiklik anlayışı bugün ancak zinde güçlerin vesayeti altında devam etmektedir. Dolayısıyla laikliğin bu yorumu Türkiye'nin demokrasisinin önünde de bir engel teşkil etmektedir (Kuru, 1994: 27).

Laiklik tartışmalarının bir kısmını oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığı meselesi de dergide sivilleşme bağlamında anlatılmaktadır. Mehmet Akif Aydın'a göre Diyanet Türkiye'de dini yapıları kontrol altında tutmak için amacıyla kurulmuş bir kurumdur (1995: 10). Bahri Zengin'e göre diyanet devletin yaptığı din tanımının toplumun tabanına yayılmasını sağlamaya yarayan kurumdur. Bu anlamda da Türkiye'de beşeri bir din devleti bulunmaktadır. Devlet Diyanet aracılığı ile girdiği alandan çekilmeli ve bu alan sivilleştirilmelidir. Bu alan cemaatlere, topluma bırakılmalıdır. Bu cemaatlerin yaşam tarzlarını da bir hukuk olarak tanımalıdır (Zengin, 1995: 9-13). Mehmet Akif Aydın ise Diyanetin sivilleştirilmesi yerine idari bakımdan özerkleştirilmesi gerektiğini söylemektedir (1995: 15). Tayyar Altıkulaç ve Said Yazıcıoğlu gibi Eski Diyanet temsilcileri ise Diyanetin daha itibarlı bir hale getirilerek hükümetlerin müdahalesinden uzak tutulması gerektiğini söylemektedir.

İsmail Kara'ya göre ise Diyanet Şeyhülislamlık ve Şeriye Evkaf Vekaleti ile bağdaştırılamaz bu yüzden geleneği olmayan bir kurumdur. Laiklik açısından bir yere oturtulabilmiş değildir. Din devlet ayırımına dayanan laiklik Diyanetin mevcut durumuna

ters düşmektedir. Diyanet itibarı olmayan bir kurumdur. Din eğitimiyle din dersiyle dini yayımlarla bağı olmayan yetkisiz bir kurumdur. Diyanet Müslümanları kontrol etmek siyasetin istekleri doğrultusunda dini yorumlamak ve yönlendirmek için istismar edilen bir kurumdur ve Müslümanlardan çok devletin din işleri ile ilgilenmektedir (Kara, 1995: 18).

İzlenim dergisinin laiklik tartışmalarının bir bağlamını Laik aydınlar oluşturmaktadır ve bu bağlamda Laiklik tartışmaları aydınlar üzerinden gitmektedir. Aydınlar tarafından laikliğin din karşıtlığı olarak algılandığı ve halkla arasındaki mesafeyi açtığı söylenmektedir. Laikliği dinle devlet arasında, dinle diğer dinler arasında “tarafsızlık” olarak yorumlayarak bunun da ancak siyasal otoriteye mahsus olduğu söylenmektedir (Kanber, 1993: 76). Dolayısıyla bunun bir anlamda devlete ait alanın uygulaması olması gerektiği ve bireylerin laik olamayacağı da söylenebilir.

Bu bağlamda İzlenim dergisinin 11.sayısında da laiklik tartışmaları laik Atatürkçü aydınlar üzerinden şekillenmektedir. Bu yazarların başörtüsü karşısında takındıkları tutum eleştirilmektedir. Örneğin Necla Arat’a “başörtülü biri vekil olabilir mi?” şeklinde sorulan soru da Arat:

“Kanımcı çağdaş hukuka karşı şeriat hukukunu savunan, demokrasiye ve cumhuriyetin kalelerine hiçbir şekilde saygı duymayan birinin çağdaş hukukun ve demokrasinin olanaklarından yararlanarak meclise girmesi, her fırsatta kötülediği Türkiye Cumhuriyeti bütçesinden maaş alarak yaşamını sürdürmesi tutarsızlık ve dürüst olmayan bir yaklaşımdır. Tutarsız ve dürüst olmayan kimselerin TBMM’de bu milletin vekili olarak yer almalarını hiçbir şekilde onaylamıyorum” şeklinde cevaplamıştır.

Buradan hareketle Atatürkçü milletvekillerinin tüm Türkiye’yi Atatürk’ün bir malı olarak görmesi ve kendilerini de onun evlatları olarak görmesi eleştirilmektedir. Yine aynı metinde “Nejla hanım gibi dürüst!”, “dürüstlüğü sosyolojik incelemeler ışığında yeni tanımlamalar getirilmeli” şeklinde ironik dille eleştiriler bulunmaktadır (Şişman ve Böhürler, 1993: 12).

3.2.5. Avrupa Birliği Tartışmaları

Her 3 dergide de Avrupa’nın ve Uluslararası camianın değerler bağlamında sorgulandığı görülmektedir. Özellikle Bosna olmak üzere, Lübnan, Cezayir, Çeçenistan’da yaşananlar karşısında insan hakları, batı demokrasisi gibi değerlerin bir anlamda “ikiyüzlü”

tavırlarına yönelik eleştiriler görülmektedir. Bu tür eleştirilere İzlenim, Yeni Zemin ve Nehir dergilerinde rastlanabilir. Ancak buradaki tartışmalar 90'lı yılların demokratikleşme bağlamında tartışılan konularından olan Avrupa Birliği ile sınırlı tutulmuştur.

Nehir dergisinin Avrupa Birliği'ne yönelik yürüttüğü tartışmaların ilk ekseninin kimlik meselesi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Burada Avrupa'nın Hristiyan karakterinden dolayı Türkiye'yi AB içerisinde görmek istemediği Avrupa'dan örneklerle vurgulanmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin AB'ye girmesi halinde de Avrupa'nın bu Hristiyan kimliğinin daha yoğun ve güçlü olmasından dolayı Türk-Müslüman kimliğini bastıracağı söylenmektedir.

Nitekim Nehir Dergisinin 19-20 sayılı editörden bölümünde Türkiye'nin Avrupa tercihinin toplumun tarih, kültür, gelenek ve değerlerine uygun düşmediği (Nehir, 1995b: 1) açıkça belirtilmektedir. Hamitoğulları'na göre AB'nin karakterini oluşturan 3 temel eksen bulunmaktadır. Bunlar; Hristiyanlık, Kapitalist Sistem ve Burjuva Demokrasisidir. Hristiyanlığın en belirleyici özelliklerden biri olduğunu söyleyen ve bu yüzden AB'yi Hristiyan Birliği olarak adlandırılan Hamitoğulları, AB'nin bu özelliğinden dolayı Türkiye'yi Birlik içerisinde görmek istemediğini söylemektedir (Hamitoğulları, 1995: 6). Bunun üzerinden dergi, Avrupa ekseninde milletvekilleri, dergiler, gazete yazıları ile örneklendirerek Türkiye'nin bu Hristiyan Birliği'nde zaten istenmediğini ve dolayısıyla üyelik umuduyla 30 yıldır AB kapısında beklemesini eleştirmektedir. Yine Abdullah Gül'de AB'nin Hristiyan karakterini ön plana çıkararak Türkiye'nin AB'ya alınmayacağını belirtmektedir (Gül, 1995: 20). Metin Ayışığı'da AB'nin ekonomik olmaktan çok politik ideolojik bir Hristiyan Birliği olduğunu vurgulamaktadır (Ayışığı, 1993: 29). Dursun için de Avrupa Topluluğu, Avrupa Birleşik Devleti amacına yönelik bir siyasal organizasyondur. Bu anlamda menfaat, kültür, medeniyet ve coğrafya ortaklığından doğan bir ümmet devlet niteliği taşımaktadır (Dursun, 1993c: 12).

Hamitoğulları'na göre (1995: 4) Türkiye'nin AB'ye girmesi halinde AB'nin kimliği Türkiye'nin manevi ve milli kimliğini bütünleşme-entegrasyon politikaları çerçevesinde dönüştürecek ve yok edecektir. Fakat buna karşılık Bulaç'a göre ise AB'ye girilmesi halinde Müslüman kimlik bilinci daha da güçlenecektir. Çünkü Türkiye'nin AB'ye girmesi halinde ulusal kimlik bilinci böylesine kapsamlı ve organize bir topluluk içinde zayıflayacaktır. Milli özelliklerin aşınmasıyla birlikte böyle bir süreç insanların

kendilerini ifade edebilmeleri için ellerinde sadece din duygusunu bırakacaktır. Bu duygu da yeniden İslami kimliğin oluşmasını sağlayacaktır (Bulaç, 1993d: 27).

Dolayısıyla bu tartışmalarda Avrupa'nın Hristiyan kimliği ile Türkiye'nin Müslüman kimliği ön plana çıkarılarak iki kimliğin bir araya gelemeyeceği veya geldiğinde hangisinin üstün geleceği tartışmaları yapılmaktadır. Nihayetine AB, Türk-Müslüman kimliğinin kaybolacağı veya yeniden dirileceği bir alan olarak görülmektedir.

Avrupa Birliğinin bu dini yapısına karşı Türkiye'nin İslam Birliğine yoğunlaşması gerektiği tartışmanın bir diğer boyutudur. Yani Avrupa Birliği'ne alternatif İslam Birliği kurulması gerektiği söylenmektedir.

Batı maddi anlamda takdire şayan gelişmeler göstermiş olsa da alkol, fuhuş, insan ve doğanın tahribi gibi meselelerden dolayı toplum olarak yarı-uygar bir toplum niteliği göstermektedir. Hem maddi hem manevi kalkınmayı ve gelişmeyi sağlayacak olan ise İslam toplumu olacaktır. Bu yüzden iki dünyada da adaleti sağlayabilecek İslam toplumu projesi AB projesinin yerine geçmelidir (Hamitoğulları 1995: 7).

Türkiye'nin Avrupa'nın kapısında bekletilmeye devam edeceğini söyleyen Bulaç da nihai kararın Türkiye'nin Müslüman halkının vermesi gerektiğini ya Avrupa'nın periferisinde kalmaya razı olacaklarını ya da ait olduğu dünyaya, İslam âlemine dönüp hak ettiği yerde yaşayacaklarını söylemektedir (Bulaç, 1995b: 8).

Bolat'da Gümrük birliğinin ekonomik olarak Türkiye'ye zararlı olacağını söyledikten sonra çözüm önerisi olarak Türkiye'nin İslam ülkeleri ile ekonomik ve siyasi bütünleşme arayışı içinde olması gerektiğini söylemektedir. Çünkü "Türkiye'nin dini, tarihi, kültürel bağları ana kucağının ve önderlik sahasının İslam dünyası olduğunu göstermektedir" (Bolat, 1995: 11).

Görüldüğü üzere Avrupa Birliği bir din birliğine indirgenerek Türkiye'nin burada yer alamayacağı yer olsa da dinini/kimliğini kaybedeceği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla İslam Birliği çerçevesinde islam ülkeleri ile kurulacak ilişkiler hem Türkiye'yi eski lider konumuna geri getirecek hem de bu kimliğin korunmasını ve güçlenmesini sağlayacaktır. Nehir dergisi bağlamında meseleye bu zaviyeden yaklaşıldığı söylenilebilir.

AB tartışmalarının son boyutunu ise Gümrük Birliği'ne ilişkin yürütülen tartışmalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Gümrük Birliğinin bir teslimiyet belgesi olduğu söylenmektedir. Necmettin Erbakan'ın görüşlerine referans vererek Bilgili (1995: 14)

Türkiye'nin sömürünün kucağına atıldığını oysa Türkiye'nin menfaatinin Müslümanlarla ortak Pazar kurmakta yattığını söylemektedir. Aydın Menderes'e göre (1995: 16) Gümrük Birliği egemenlik hakkının Brüksel'e devredilmesi anlamına gelmektedir. Yine Hamitoğulları'na göre de (1995: 7) Gümrük Birliği Anlaşması, Türkiye'nin potansiyel liderliği yerine mandacılığı getirmekte olan bir teslimiyet belgesi niteliği taşımaktadır.

Ancak Ali Bulaç daha farklı bir şekilde meseleye yaklaşarak Gümrük Birliği'ne dâhil olmanın Türkiye'nin ticari ve hukuki standartlarının yükselmesini sağlayacağını ve bu sayede “iki senede kaportaları çürüten arabalardan ve başka angaryalardan” kurtulmuş olacaklarını söylemektedir (Bulaç, 1995b: 8).

Gümrük Birliği tartışmalarının bir diğer boyutunu da Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne nasıl dahil olduğu tartışması oluşturmaktadır. Ve bunun AB'nin Türkiye'yi başıboş bırakmama arzusundan kaynaklandığı söylenmektedir. Bulaç'a göre (1995b, 8) Türkiye'nin Gümrük Birliğine girmesi Türkiye'nin İslam Birliğini kuran veya buna liderlik eden konuma gelmemesi için atılmış bir adımdır. Abdullah Gül'e göre de (Gül, 1995: 21) Türkiye'nin önünde Türki cumhuriyetler ve İslam ülkeleri ile ilişkileri bağlamında ciddi bir potansiyel olduğu için Avrupalı Türkiye'yi serbest bırakmak istememiştir. Böylece Türkiye Gümrük Birliği'ne girmiştir.

İzlenim dergisinde de AB tartışmaları Gümrük Birliği eksenli yürütülmektedir. Davutoğlu'na göre (1996: 26) Gümrük Birliği rasyonel ve objektif bir alanda tartışılması gerekirken sübjektif ve siyasi bir alanda tartışılmaktadır. Avrupa parlamentosunda yürütülen tartışmalar Güneydoğu, İnsan hakları, Kıbrıs meseleleri ve Türkiye'de köktendinci akımlar üzerinden yürütülmüştür. Özdemir de GB ekonomik bir anlaşma olduğunu vurgularken ama buna rağmen AB'nin Türkiye ile alakalı siyasi kararlar alabildiğini söylemektedir (Özdemir, 1996: 46). Davutoğlu'na göre (1996: 29) diğer ülkelerin GB'ye alınmaları tartışmalarında bu durum reel ve ekonomik bir olgu olarak tartışılırken Türkiye söz konusu olduğunda tartışmalar siyasi ve kültürel bir alana kaymaktadır. Bunun asıl sebebi Avrupa ile İslam arasında kurulan tarihsel ilişkiden kaynaklanmaktadır. İslam'ın Avrupa medeniyeti karşısında alternatif bir kimlik sunması ve onun yayılma stratejisi karşısında direnen tek medeniyet olması Avrupa'nın Türkiye'yi ortak olarak kabul etmemesini meydana getirmektedir. Bu yüzden Avrupa Türkiye ile ilgili meselelerde Gümrük Birliğinde olduğu gibi siyasi konuları gündeme getirerek Demokles'in kılıcı gibi hareket etmektedir. Dolayısıyla İzlenim dergisinde AB ile

ilişkilerde GB'nin siyasi bir silah olarak kullanılacağına ilişkin bir kanaatin olduğu söylenilebilir.

Ayrıca Davutoğlu tarafından GB dış politik bir hata olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Türkiye kararların oluşturulma sürecinde söz hakkı olmayan bir ittifaka dahil olmuştur ve Üçüncü dünya ile olan ilişkilerini Avrupa ile endekslemiştir. Bu yüzden GB anlaşmasıyla Türkiye'nin manevra alanı daralmıştır. GB sürecinden itibaren AB Türkiye'yi sürekli askıda tutacak ve ne serbest bırakacak ne de bünyesine alacaktır. Bu durumu bir tehdit unsuru olarak kullanacak ve Türkiye'yi hiçbir zaman AB'ye almayacaklardır (Davutoğlu, 1996: 31).

Yine Azmi Özcan'a göre Türkiye AB tercihini Batı'ya "kuma" olmak olarak değerlendirmektedir. Böylece Türkiye 1,5 milyarlık potansiyeli reddederek büyük devlet olma iddiasını da kaybetmektedir. Çünkü Batı Türkiye'yi ancak hizmetkar olarak kabul etmektedir (Özcan, 1995: 32).

Yusuf Yazar'a göre ise AB'nin siyasi boyutu bir rahatlama ve standart getirebilir. Kemalist ilkelerin ve laiklik anlayışının dizginlenmesini sağlayabilir. Yani AB'ye giriş Müslümanlar üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanan tehditleri daha az hissettirecektir. Bu yüzden siyasi inisiyatifin bir parça da olsa Ankara'dan Brüksel'e geçmesinde bir üzüntü duyulmamalıdır (Yazar, 1995: 34).

Erdem Beyazıt (1995: 8) Türkiye'nin Müslüman kimliğini kaybetmeden AB'de yer alabilmesini bir kazanım olarak değerlendirirken Gümrük Birliği ile gümrüklerin kaldırılacak olmasını da dini gerekçelerle açıklayarak *"Gümrüklerin kaldırılmasını bizzat Efendimiz tavsiye etmiştir. Hatta bi'setten önce söylenmiştir "Gümrükçüler ateştedir diye". Ticaret çok övülmüştür. Ve Ticareti engellemenin esas kültürel alışverişleri de engelleyeceği, İslam'ın mesajının da taşınmasının zorlanacağı apaçık ortada"* diyerek değerlendirmektedir. İzlenim dergisi "İslam ve İktisat" dosyasında İslamın Batıdan yüzyıllar önce serbest piyasayı kurduğunu ve koruduğunu ayrıca söylemektedir.

Sonuç olarak Gümrük Birliği tartışmalarının bir ekonomik yönü ve bir siyasi yönü bulunmaktadır. Siyasi anlamda tartışmalar iki kısma ayrılmıştır. İlk kısım tarafından AB, Türkiye'nin siyasi çalkantılarını ve darbeleri ortadan kaldırması için bir fırsat olarak görülmekte ve Gümrük Birliği ile de olsa yarım bir entegrasyonu bir aşama olarak

değerlendirmektedir. Çünkü böylece Avrupa insan hakları ve demokratikleşme bağlamında siyasi standartlarını dayatmaktadır (Koru, 1995: 9). Dolayısıyla bu kesime göre Gümrük Birliği Türkiye'nin demokratikleşmesini sağlayacak bir araç olarak görülmektedir. Diğer bir kısım ise meseleye kimlik eksenli yaklaşarak AT'ye giren bir Türkiye'nin kendi kültür ve ahlak değerlerinden kopacağını ve hiçbir şekilde batı ile rekabet edemeyeceği için ikinci sınıf bir ülke haline dönüşeceği ve bir daha düzelemeyeceğini söylemektedir. Bu anlamda AT'yi bir sömürgeleştirme projesi olarak görmektedir (Yazar, 1995: 33).

Genel olarak ise Davutoğlu AB projesini Avrupa'nın Atlantik'e karşı zayıf duruma düşmesine tepki olarak ortaya çıkmış yeni-gelenekçi bir proje olarak görmekte. Ve bu projeye AB kendi içindeki ihtilafları bir kenara bırakarak Atlantik ve Sovyetler karşısında güçlü bir birlik oluşturma amacını taşımaktadır şeklinde değerlendirmektedir (Davutoğlu, 1996: 26).

Özdemir'e göre (1996 Ocak: 46) AB federal bir yapıya doğru evrilmektedir ve Türkiye'nin AB'ye girmesi durumunda AB içerisindeki durumu ABD'nin veya Almanya'nın herhangi bir eyaletinden farklı olmayacaktır. Bu durumda AB'nin Türkiye aleyhine aldığı kararlara Türkiye'nin uymaktan başka bir yolu kalmayacaktır. Nitekim Gümrük Birliği kararının Avrupa Parlamentosunda onaylanmasından hemen sonra Türkiye ile PKK'yı aynı kefeye koyarak karşılıklı görüşmelere başlanmasını istemesi bu duruma bir örnektir. Davutoğlu'na göre Türkiye tarihi birikimini de göz önünde tutarak dünyadaki güç merkezlerinden birine çevre unsuru olarak katılmak yerine kendi bölgesiyle daha fazla entegre olan manevra kabiliyetine sahip kendi stratejini oluşturan bir merkez ülke olmalıdır. “ .. biz başka bir medeniyete hayatiyet kazandırmaya çalışan; fakat başka bir eksene iplik ucuyla onların lütfettiği kadarıyla bağlanmayı şeref saymakla zelil bir duruma düşmemeliydik” demektedir (Davutoğlu, 1996: 30). Nitekim Mustafa Özcan'a göre AB artık demokrasi ve liberalizmde örnek gösterilecek bir yer değildir. Başörtüsü meselesinde Türkiye ile aynı konuma gelmiştir, dolayısıyla AB'nin artık siyasal liberal normlar ihraç etme şansı kalmamıştır (Özcan, 1995: 12).

SONUÇ

Sovyetlerin çöküşü ile birlikte uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler ve 70'ler 80'lerden beri kullanılan ancak bu dönemde popülerlik kazanan kavramlar 90'ların şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Sovyetlerin çöküşü ve Körfez Savaşı ile birlikte uluslararası siyasette yeni dünya düzeni kavramı kullanılmaya başlanmış ve uluslararası sorunlara tüm dünyanın BM gibi örgütler altında toplanarak birlikte cevap verileceğine ilişkin olumlu hava oluşmuştur. Bu dönemde tarihin sonu ve liberalizmin zaferinin ilan edilmesiyle birlikte Batılı demokrasilerin artan teknolojik gelişmelere ve dolayısıyla küreselleşme sürecine paralel olarak değer ve siyasal sistem ihraç ettiği ve böylece demokratikleşme hareketlerine ve süreçlerine de hız kazandırdığı görülmektedir. Bu durum ayrıca postmodernizm ile eklemlenerek çokkültürlülük politikalarını gündeme taşımış ve kimlik eksenli politik hareketlerin en azından moral olarak yükselişe geçtiği görülmüştür. Dolayısıyla 90'lı yıllar kavram hazinesi olarak oldukça genişlemiş ve entelektüellerin bu alanlara ilişkin çalışmalar yapmalarına imkan sağlayarak zihinleri yeniden şekillendirmiştir.

90'lı yıllarda uluslararası gündemi meşgul eden bu tür değişiklikler ve kavramların aksine Türkiye siyaseti ise krizlerle boğuşmaktadır. 90'lardan itibaren neredeyse her yıla bir tane düşecek şekilde kurulan koalisyon hükümetleri sorunları aşmada başarılı olamamış ve siyaset kurumuna olan güven ve destek toplumda gittikçe erimiştir. Ekonomik sıkıntılar, yoksulluk, çevre sorunları, iç göç gibi sorunlarla beraber meseleler içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu sorunlara ek olarak Türkiye'nin temel sorunları da siyasetin ve toplumun gündemini meşgul etmiştir. Devletin ve toplumun durumu, Kürt meselesi, laiklik, sivil-asker ilişkileri ve Avrupa Birliği bağlamlarında gruplandırılacak bu sorunlar 90'ların temel sorunları olarak karşımıza çıkmaktadır. 12 Eylülden itibaren gittikçe sorgulanan devlet toplum ilişkileri Sovyetlerin çöküşü ve Batılı liberal demokrasilerin zaferi ile birlikte devletin sivil alanı özgürleştirilmesi, sivil toplumun önünü açması ve kendisinin özelleştirmeler aracılığıyla küçülmesi fikirlerini beraberinde getirmiştir. Küreselleşme süreci ve postmodernizm tartışmaları ile beraber de ulus devletlerin niteliği sorgulanmaya ulus üstü birliklerin ve çokkültürlü toplumların ön plana çıktığı söylenilebilir. Türkiye için de bu süreç devletin sivilleşmesi ve demokratikleşmesi bağlamında yansımış ve özellikle AB süreci ile beraber hız kazanmıştır. Ancak özellikle 1993-97 arası dönemde

sivil-asker ilişkilerine yönelik yaşanan gelişmeler ve askerin siyasi alanda siyasetin kırılganlığında da kaynaklanarak elde ettiği güç bu süreci tersine çevirmiş ve nihayetinde meşru hükümete yönelik postmodern bir darbeye dönüşmüştür. Bu süreçte Ordu özellikle Kürt sorunu ve İslamcılık başlıklarını rejimin önünde temel tehdit görerek bu iki alana ilişkin çözümlere müdahale etmiş ve karar alma mekanizmalarını etkileyerek alanını genişletmiştir. Buna paralel olarak laiklik tartışmaları İslamcı hareketin yükselişi sürdükçe iyice alevlenmiştir. Laik aydınlar ve yöneticiler “şeriat”, “gerici” ve “İran” gibi kavramlar üzerinden İslamcı hareketi mahkûm etmeye çalışmıştır. Dönemin faili meçhul cinayetleri sonrası cenaze törenleri laiklik gösterilerine dönüşmüş ve toplumsal tansiyon git gide artmıştır. Türk siyasetinde bu dönemde laiklik militan laiklik bağlamında tanımlanmıştır. Kürt sorununa ilişkin ise PKK’nın şiddet eylemlerini arttırışı ve siyasetin tıkanmışlığı askerin etkinliğini arttırmış ve onu siyaset sahnesine çemiştir. Asker, kurumlar ve siyasetçiler aracılığıyla isteklerini gerçekleştirmiş ve istediğini elde etmiştir. Bu dönem sivil asker ilişkilerinde ibrenin askerin lehine ağır bastığı dönemi oluşturmaktadır.

Türk siyasetinde yaşanan bu krizler ise İslamcı dergilerde farklı bağlamlarda tartışılmıştır. Bu bağlamda genel olarak bakıldığında meseleler hakkında dergilerden şu sonuçlar çıkarılabilir.

Devlet toplum ilişkilerine yönelik olarak, İslamcı dergiler devleti özellikle de Cumhuriyet sonrası dönemi otoriter ve totaliter bir karakterde algılamaktadır. Devlet katı ve merkeziyetçi yapısıyla resmi ideoloji empoze eden bir kurumlar bütünü olarak görülmektedir. Toplum ise devletin önüne geçmiş onu insan hakları, adalet bağlamında dönüştürmeye ve değişime zorlamaya başlamıştır. Ancak bu yapısı ile dönüşüm mümkün olmamaktadır dolayısıyla devletin küçültülmesi gerekmektedir. Devlet hizmet devleti rolünü benimsemeli ve hakem devleti olmalıdır. Genel olarak devlet teknik bir aygıttır ve toplumun hizmetinde olmalıdır. Özelleştirmeler ve yerel yönetimlerin özerkleştirilmesi devletin küçülmesini sağlayacak mekanizmalardır. Devletin temel olarak bu baskıcı karakteri onun modern ulus devlet olmasından kaynaklanmaktadır. Ve problemlerin temelinde modern ulus devlet görülmektedir. Ulus devletin milliyetçi ve homojen yapısının farklılıklara yaşam alanı bırakmadığı ve onları baskı altına aldığı İslam devletinin ise temel ilkeler üzerine kurulan ve rejimi önemli olmayan teknik bir kurum

olarak düşünüldüğü görülmektedir. Medine Vesikası aracılığıyla da bu bağlamda diğer farklı gruplara kendi hukukları altında özgürce yaşam alanı tanınmaktadır.

Kürt meselesi bir sistem sorunu olarak okunmakta ve Cumhuriyetin ilk yıllarından beri izlenen baskı politikalarının sorunun çözümünde bir faydası olmadığı gibi sorunu bugünlere taşıdığından bahsedilmektedir. Sorunun temelinde ise Osmanlı'da İslam çatısı altında birarada yaşayan grupların ulus devlette milliyetçilik çatısı altında buluşturulma süreci olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla sorunun en büyük ayağını İslam'dan uzaklaşma oluşturmaktadır. Sorunun bir diğer boyutunu ise siyasi tartışma ve diyalog zemininin yok olarak sorunun askeri alanlara hapsedilmesi oluşturmaktadır. Askeri alana hapsedilen mesele tartışılmamakta ve PKK sorununa indirgenmektedir. Kimlik eksenli bir sorun tanımlaması yapılmadıkça ve eşit vatandaşlık temeline dayalı kültürel haklar teslim edilmedikçe soruna doğru yaklaşımın sergilenemeyeceği anlatılmaktadır.

Sivil-Asker ilişkilerine yönelik olarak, Türkiye'de Ordunun tarihsel konumu ile birlikte resmi ideolojiyi koruma görevi edindiği aslında temel görevinin savunma olduğu belirtilmektedir. Bu tarihsel rol ordu mensuplarının kendini devletin yerine koymasını ve toplumdan kopuk bir hayat yaşamasını sağlamaktadır. Özellikle ikinci cumhuriyetçi eleştiriler bağlamında Ordu'nun rolü sorgulanmakta ve sivil otoritenin emrinde olması gereken bir kurum olarak okunmaktadır. Ayrıca dergide laik kesimlerin politik idealleri üzerinden Ordu'yu araçsallaştırarak İslamcı siyaset ve hareketlerin önünü kestiği sonucuna varılmaktadır.

Laiklik tartışmalarına yönelik olarak, bu dergilerde özellikle Türkiye'deki laiklik uygulaması sorunsallaştırılmaktadır. Buna göre Türkiye laik bir ülke değildir, laiklik Türkiye'de bir baskı aracı olarak kullanılmaktadır ve toplum dinsizleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'de devlet dini kontrol etmekte ve Diyanet aracılığıyla dine müdahale etmektedir. Avrupa'da ise laiklik meşru temellere oturmuş, halkın kilisenin tahakkümünden kurtulmasını sağlamış ve toplumsal karşılığı olan bir kavramlaştırmadır. Türkiye'de ise bu anlamda bir karşılığı yoktur. Genel olarak laiklik bireye ait bir özellik değil devlete ait bir özellik olarak okunmaktadır. Bu özellik en geniş anlamda devletin tüm dinlere karşı tarafsız olması gerektiği bağlamında anlaşılmaktadır. Son olarak laik aydınlar üzerinden laiklerin İslam'a karşı önyargılı olduklarını ve Müslümanları kamusal alanda istemediklerine yönelik bir tutum olduğu anlatılmaktadır.

Avrupa Birliği Tartışmaları ise genellikle bir kimlik meselesi olarak tartışılmaktadır. AB bir Hristiyan kulübü olarak tanımlanmakta ve zaten bu birlikte istenmediğini ve giremeyeceğini söylemektedirler. AB'nin Hristiyan karakteri ile Türkiye'nin Müslüman karakteri ön plana çıkarılarak Türkiye'ye alternatif birlik çağrısı yapılmakta ve İslam coğrafyasına yönelmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Bunun ayrıca tarihi bir misyon olduğu söylenmektedir. Ayrıca Türkiye'nin Gümrük birliğine girmesi ile birlikte mesele GB etrafında tartışılmaktadır. Dergiler içim GB genel olarak Türkiye'ye karşı Avrupa'nın kazandığı bir zafer olarak anlatılmaktadır. Türkiye bu anlamda bir sömürge anlaşmasını imzalamıştır. Ancak buna rağmen AB'ye giren bir Türkiye'nin demokratikleşme ve insan hakları bağlamında kazanımlar elde edeceğini söyleyen ve bu anlamda AB ile imzalanan Gümrük Birliğini de olumlu karşılayan bir yaklaşım da görülmektedir

Görüldüğü gibi Türkiye'nin gündemini meşgul ettiği düşünülen başlıklar altında incelenilen dergiler ve burada yazan islamcı entelektüeller sorunlara yaklaşımda demokratik bir perspektif benimsemişlerdir. Devlet-toplum ilişkilerinde toplumun rolünün artmasını ve devletin olabildiğince küçülerek bir teknik bir aygıt olarak kalmasını ve hizmet amacı gütmelerini istemektedirler. Bunun gerçekleşmesi için kâh Medine Vesikası gibi İslam tarihinin içerisinden çıkan bir toplumsal projeyi gündeme getirip tartışmışlar kâh Mehmet Altan'ın gündeme getirdiği ikinci cumhuriyetçilik tartışmaları bağlamında rejimi eleştirip cumhuriyet tarihi boyunca oynadığı rolü sorgulamışlardır. Aynı şekilde sivil-asker ilişkilerinde sivillerin hâkimiyetini önererek askerin siyasal alandan çekilmesi gerektiğini sivil otoritenin emrine girmesi gerektiğini ve laiklerin politik ideallerini gerçekleştirme amacından vazgeçmeleri gerektiğini ve güvenlik rolünü oynaması gerektiğini söylemişlerdir. Askerin ve devletin Kürt sorunun çözümünde oynadığı rolü sorunsallaştırarak kültürel eksenle kimlik merkezli bir sorun tanımlaması yaparak meseleye İslam ve insan hakları bağlamında çözümler getirmişlerdir. Meseleyi PKK sorununa indiren güvenlik eksenli bir sorun tanımlamasına karşı eleştirel bir tutum içerisinde durarak bunun ortaya çıkardığı sorunları gündeme getirmişlerdir. Son olarak yine AB tartışmalarında Türkiye'nin AB'ye girmesi halinde demokratik kazanımlar elde edileceği fikri gözükmekteyse de burada genel eğilimin AB'ye karşı şüpheli bir tutum olduğu söylenmelidir. AB bu anlamda bir Hristiyan birliği'ne indirgenerek Türkiye'nin alternatif birlik olarak İslam birliğini sağlaması gerektiği söylenilmektedir. Bu bağlamda

yine Gümrük Birliği meselesi bir sömürge anlaşması olarak görülmekte ve egemenliğin kullanılamaması olarak değerlendirilmektedir.

Tüm bu anlatılanlar bizlere İslamcı dergilerin ve entelektüellerin 1990'lı yıllarda Türkiye'nin sorunlarına yaklaşımda daralan sivil alanı genişletme, devleti yeniden tanımlama ve hakem devlet pozisyonuna indirme, Kürt sorununa çok kültürlülük bağlamında yaklaşım gibi çabalarından dolayı demokratik bir perspektif benimsediklerini söyleyebilmektedir. Bu bağlamda bu çalışma 28 şubat sonrası ve 2000'li yıllarda İslamcı aktörlerin fikirlerinin incelenerek bir karşılaştırma yapılmasına da zemin hazırlamaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AKIN, Rıdvan (2015), *Türk Siyasal Tarihi: 1908-2000*, 3.Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (2015), *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 19.Baskı, İstanbul.
- ALTAN, Cemal (2010), “Doğru Yol Partisi: Adalet Partisi’nin Mirasçısı”, *Siyasal Partiler* içinde, edt. Turgay Uzun, Orion Kitabevi, Ankara.
- ARAL, Berdal (2016), “Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik Mi, Kopuş Mu?”, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet* içinde der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Beta Basım, 2. Baskı, İstanbul, s.179-201
- ARI, Tayyar (2004), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, 5.Baskı, İstanbul.
- ATAMAN, Muhittin (2014), “1983-1991 Döneminde İç Politika: Özal’lı Yıllar”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi* içinde, edt. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kapu, 5.Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara.
- BARTLEY, Robert L. (2006), “Batı Kendisine Güvenmelidir”, *Medeniyetler Çatışması* içinde, der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, 10.Basım, Ankara, s. 64-69.
- BAYRAMOĞLU, Ali (2007), *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAYRAMOĞLU, Ali (2009), “Asker ve Siyaset”, *Birlikten Seçmeler 2: Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu* içinde, der. Ahmet İnşel-Ali Bayramoğlu, 4.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul.
- BERGER, Peter L. (1999), “Günümüz Dünyasında Demokrasi”, *Sosyal ve Siyasal Teori: Seçme Yazılar* içinde, der. Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2.Baskı, Ankara.
- BEZCİ, Bünyamin (2010), “Cumhuriyet Halk Partisi: Devleti Kuran Parti”, *Siyasal Partiler* içinde, edt. Turgay Uzun, Orion Kitabevi, Ankara.
- BİLGİÇ, M. Sadi (2014), *Dünden Bugüne Kürt Sorunu ve PKK*, Bilgesam Yayınları, İstanbul.
- BİLİCİ, Mücahit (2005), “Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık* içinde, edt: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, Cilt 6, 2.Basım, İstanbul, s.799-803.
- BOZARSLAN, Hamit (2004), *Türkiye’nin Modern Tarihi*, çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul.

- BOZARSLAN, Hamit (2015), İmparatorluktan Günümüze Türkiye Tarihi, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BOZKURT, Veysel (2016), “Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal”, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet* içinde, der. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Beta Basım, 2.Baskı, İstanbul, s.135-157.
- BRUİNESSEN, M.V. (2015), “Global Perspektifle 1990’larda Kürtler”, *1990’larda Kürtler ve Kürdistan* içinde, (der.) Ayhan Işık, Bülent Bilmez, Ronayi Önen ve Tahir Baykuşak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- CİZRE, Ümit (2009), “*Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz*”, Birikimden Seçmeler 2: Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu içinde, der. Ahmet İnsel-Ali Bayramoğlu, 4.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul.
- CİZRE, Ümit (2011) “*İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu*”, Türkiye Tarihi (1839-2010): Modern Dünyada Türkiye içinde, edt. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- CİZRE, Ümit (2014), “Türk Ordusunun Siyasi Özerkliği”, *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık* içerisinde, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul.
- ÇAHA, Ömer (2012), Aşkın Devletten Sivil Topluma, Orion Kitabevi, Ankara.
- ÇAHA, Ömer (2014), “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi: 1983-1991”, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi* içinde, edt. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kapu, 5.Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAVDAR, Tevfik (2013), Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1950’den Günümüze, 5.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- DAHL, Robert (2010), Demokrasi Üzerine, çev. Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, 2.Baskı, Ankara.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2006), “Fukuyama’dan Huntington’a: Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı”, *Medeniyetler Çatışması* içinde, der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, 10.Basım, Ankara, s. 443-449.
- ERDOĞAN, Necmiye ve ÜSTÜNER, Fahriye (2005), “1990’larda “Siyaset Sonrası” Söylemler ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ERTOSUN, Erkan (2014) “Dış Politikada Özal’lı Yıllar: 1983-1993”, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1846-2012 içinde, edt. Tuba Ünlü Bilgiç ve Cihat Göktepe, Ufuk Yayınları, İstanbul.
- ERTUNÇ, Ahmet Cemil (2013) Cumhuriyet Tarihi, Pınar Yayınları, 7.Basım, İstanbul.
- FULLER, Graham E., BARKEY, Henri J. (2015), Türkiye’nin Kürt Meselesi, Profil Yayıncılık, 4.Baskı, İstanbul.

- GIDDENS, Anthony (2008), Sosyoloji, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- GÖLE, Nilüfer (2011), Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine, Metis Yayınları, 4.Baskı, İstanbul.
- GÖRMÜŞ, Alper (2005), “1990’ların başındaki Liberal Kıvılcım: YDH”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, edt. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÜRPINAR, Doğan (2013), Düne Veda: Türkiye’de Liberalizm ve Demokratlık (1980-2010), Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- GÜRSOY, Yaprak (2012), Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü, edt: Mustafa Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- HEPER, Metin (2011), Türkiye’nin Siyasal Hayatı: Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açidan..., Doğan Kitap, İstanbul.
- HEYWOOD, Andrew (1999), “Demokrasi”, *Sosyal ve Siyasal Teori: Seçme Yazılar* içinde, der. Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2.Baskı, Ankara.
- HEYWOOD, Andrew (2011) Siyaset, Liberte yayınları, 4.Baskı, Ankara.
- HUNTINGTON, Samuel (2002), Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma, çev. Ergun Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- HUNTINGTON, Samuel (2006), “Medeniyetler Çatışması Mı?”, *Medeniyetler Çatışması* içinde, der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, 10.Basım, Ankara, s. 23-52.
- KARAKAŞ, Burcu (2016), Manşetleri Gör Aklını Kaçırırsın: 90’lı Yıllarda Gazetecilik, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- KARAOSMANOĞLU, L. Ali (2016), “Siyaset ve Ordu”, Türkiye’de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın içinde, der. Mehmet Kabasakal, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, Kemal H. (2015), Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012, yay. haz.: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, 5.Baskı, İstanbul.
- KEGLEY C.W ve BLANTON S.L. (2015), Dünya Siyaseti: Yönelim ve Dönüşüm, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Çev. Helin Alagöz Gessler, Sakarya.
- KÖROĞLU, Ahmet (2016), “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme* içinde, edt: Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, Yusuf Enes Sezgin, Nobel Yayınları, Ankara.
- MAHBUBANİ, Kishore (2006), “İnhitatin Tehlikeleri: Diğerlerinin Batı’ya Öğrettikleri”, *Medeniyetler Çatışması* içinde, der. Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, 10.Basım, Ankara, s. 70-88.

- MERT, Nuray (1994), Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- MERT, Nuray (2007), Merkez Sağın Kısa Tarihi, 2.Baskı, Selis Kitaplar, İstanbul.
- ÖZ, Asım (2016), “Kenetlenmenin İmkansızlığı: 1960-80 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme* içinde, edt: Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, Yusuf Enes Sezgin, Nobel Yayınları, Ankara.
- ÖZBUDUN, Ergun (2014), Türkiye’de Demokratikleşme Süreci: Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZBUDUN, Ergun (2015), Anayasalcılık ve Demokrasi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZHAN, Taha (2015), Normalleşme Sancısı: Açılım’dan Çözüm Süreci’ne Kürt Meselesi, Özgür Yayınları, Ankara.
- ÖZHAN, Taha (2016), “Sunuş”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası* içinde, 4.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul.
- ÖZNUR, Hakkı (2012), 1993 Örtülü Darbesi, Timaş Yayınları, Ankara.
- ÖZTAN, Güven Gürkan (2014), Türkiye’de Militarizm: Zihniyet, Pratik ve Propaganda, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- PAKER, Evren Balta (2016), “Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye’de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası”, *Türkiye’de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın* içinde, der. Mehmet Kabasakal, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ROBERTS, J.M. (2015), Avrupa Tarihi, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (2014), Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- SCHMITTER, Philippe C. ve KARL, Terry Lyn, (1999), “Demokrasi nedir, ne değildir?”, *Sosyal ve Siyasal Teori: Seçme Yazılar* içinde, der. Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2.Baskı, Ankara, s.
- ŞARLAK, Zeynep (2009), “Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990’lar Türkiye’sine Bir Bakış” *Birlikten Seçmeler 2: Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu* içinde, der. Ahmet İnel-Ali Bayramoğlu, 4.Baskı, Birlik Yayınları, İstanbul.
- TELLAL, Erel (2010) “SSCB’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası* içinde, Edt. Baskın Oran, İletişim Yayınları, Cilt II, 12. Baskı, İstanbul, s. 158-166.
- TILLY, Charles (2011), Demokrasi, çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara.

- TURAN, Ali Eşref (2008), Türkiye’de Yerel Seçimler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- UÇAROL, Rıfat (2013), Siyasi Tarih: 1789-2012, Der Yayınları, 3.Baskı, İstanbul.
- VANER, Semih (2009), “*Laiklik ve Laikçilik: Çoğulcu Bağlamda Siyasi İslam Üzerine Birkaç Düşünce*”, 21.Yüzyıla Giderken Türkiye, haz. Semih Vaner, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YAVUZ, Hakan (2011), “Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam”, çev. Leman Adalı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YAYLA, Atilla (1999), “Liberalizm ve Demokrasi”, *Sosyal ve Siyasal Teori: Seçme Yazılar* içinde, der. Atilla Yayla, Siyasal Kitabevi, 2.Baskı, Ankara.
- YAYMAN, Hüseyin (2016), Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası, Doğan Kitap, 4.Baskı İstanbul.
- YEĞEN, Mesut (2015), Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, 7.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, Deniz ve HASPOLAT, Evren (2016) “İkinci Cumhuriyetçilik: “Sol” Özalizm’in Türkiye Tahayyülü”, *Türkiye’de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)* içinde, der. Evren Haspolat & Deniz Yıldırım, Siyasal Kitabevi, Ankara, s.

Sürekli Yayınlar

- AKSOY, Nazan (2012), “Postmodernizm ve Çokkültürlülük”, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 13, s. 3-10.
- ALTAN, Mehmet (1992), “İkinci Cumhuriyet, Nedir?, Ne Değildir”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:20, Güz.
- ALTAN, Mehmet (2004) “II.Cumhuriyet Manifestosunun Tartışmalarına Giriş”, *Doğu Batı Dergisi*, Doğu Batı Yayınları, 5.Baskı, Ankara.
- BARIN, Taylan (2016), “Farklılıkların Bir arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım: Çokkültürlülük Teorisi”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Sayı 2(1), s. 57-88.
- BINNENDIJK, Hans (1999), “Back to bipolarity?”, *The Washington Quarterly*, 22: 4, s. 5-14.
- BORA, Tanıl (1998), “Yeni Dünya Düzeni - Bir Kavram ve Şümülü Hakkında Not”, *Birikim Dergisi*, Sayı 113, s. 33-36.
- BULAÇ, Ali (1992), “Medine Vesikası hakkında genel bilgiler”, *Birikim Dergisi*, Sayı 38/39, s.102-110.
- BULAÇ, Ali (1993), “İslam Dünyası ile Avrupa Topluluğu arasında Türkiye”, *Nehir dergisi*, Sayı 1, s. 22-27
- BULAÇ, Ali (1994), “Bir Arada Yaşamının Mümkün Projesi: Medine Vesikası”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Kış/Sayı:5, İstanbul.
- BULAÇ, Ali (2014) “İslam ve Modern Zamanlarda Din-Devlet İlişkisi”, *Cogito: Laiklik*, 10.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- CANATAN, Kadir (1994), “Toplum Tasarımları ve “Birlikte Yaşama” Felsefesi”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Kış/Sayı:5, s. 98-108
- CEYLAN, Şule Şahin (2006), “Francis Fukuyama ve Tarihin Sonu Tezi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, s. 233-252.
- CEYLAN, Yılmaz (2015), “Türkiye’de Çokkültürlülük Tartışmaları ve Anadolu Aleviliği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 37, s. 571-582.
- CORNELL, Svante E. (2001), “The Kurdish Question in Turkish Politics”, *ORBIS*, Vol 45, Issue 1.
- EMİROĞLU, Bekir (2016), “Avrupa Birliği’nin Çokkültürlülük ile İmtihani”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 44, s. 91-121.
- ERDOĞAN, Mustafa (2002), Küreselleşme, Hukuk ve Türkiye, *Liberal Düşünce Dergisi*, Kış-Bahar, s.53-65

- FUKUYAMA, Francis (1989), “The End of History?”, *The National Interest*, Summer, s. 1-18.
- GÖZEN, Ramazan (1997), Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası İlişkiler: Küreselleşme Perspektifi, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı 7, s.74-91.
- GÜLENÇ, Kurtul (2011) “Küreselleşme, Postmodernizm ve Siyasal İslam”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi: Kaygı*, Sayı 17, s. 121-136.
- KANTARCI, Şenol (2015), “Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı “Koalisyonlar Dönemi mi?”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, s 47-84.
- KAPLAN, Yusuf (1993), “Medya Uygarlığı: Post-İslam ve Postmodernizmin Konumlandırılması”, *İzlenim Dergisi*, Sayı 6, s. 34-39.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (2014), “Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito: Laiklik*, 10.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KUTLUER, İlhan (1993), “Modernlikten Sonra Ne?”, *İzlenim Dergisi*, Sayı 12, s. 32-33.
- KÜÇÜK, Mehmet (1993), “Entellektüellerin Tehlikeli Oyuncağı: Postmodern”, *İzlenim Dergisi*, Sayı 12, s. 34-43.
- MARDİN, Şerif (1973), “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?”, *Daedalus*, Vol 102, No:1 Winter.
- MOLLA, Alptekin (2009), “Soğuk Savaş Sonrası Körfez Krizleri Ve Türkiye-ABD-NATO İlişkileri”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, s. 29-45.
- ÖZENSEL, Ertan (2013), “Doğu Topluluklarında ve Türkiye’de Birlikte Yaşama Arayışı: Çokkültürlülük Mü? Yoksa Yeni Bir Model Mi?”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, s. 1-17.
- ÖZKAZANÇ, Alev (2005), “Türkiye’nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, Ankara Üniversitesi, Tartışma Metinleri, No:85 <http://politics.ankara.edu.tr/dergi/tartisma/2005/neo-liberal.pdf> (Erişim Tarihi: 11.02.2017).
- ŞADİHANOV, Emil (2006), “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 33, s.1-22.
- TARHAN, Ahmet Bora (2012) “Türkiye’de Postmodernizm ve Siyasal Değişim”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, s. 11-20.
- UYSA, Ahmet (2015), “Medeniyetler Çatışması Ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması (Kitap İncelemesi)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 12.

YILDIRIM, Tamer (2011), “Kitap Tanıtım ve Değerlendirmeleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 19, s. 239-243.

KARADAĞ ve SEFA (2011), “Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de Demokratikleşme, Sivil Toplum ve Sendikalar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.16, S.3, s.29-52.

Dergiler’den kullanılan kaynaklar

- AKAT, A. Savaş (1993), “Türkiye Laik Değildir”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 6, s.66-72.
- AKDEMİR, Süleyman (1995), “İslam devleti, ceberrut değil hadim devlettir”, İzlenim Dergisi, Sayı 28, s.54-55.
- AKDOĞAN, Yalçın (1995a), “Devlet’in önündeki problemler”, Nehir Dergisi, Sayı 21, s.16-17.
- AKTAŞ, Ümit (1993a), “Devlet; ama nereye kadar?”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.19-23.
- AKTAŞ, Ümit (1993b), “Siyasal denetleme aracı olarak ordu”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.20-24.
- ALTAN, Mehmet (1993a), “Demokratik sivil çözüm şart”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 11, s.38.
- ALTAN, Mehmet (1993b), “Askeri cumhuriyet”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.9.
- ALTAN, Mehmet (1994), “Açık oturum”, Nehir Dergisi, Sayı 7-8, s.39-49.
- ALTAN, Mehmet (1995), “Halka yapılan zorbalığa Kemalist devrim deniyor”, İzlenim Dergisi, Sayı 28, s.42-45.
- ARSLAN, Abdurrahman (1995), “Ulus devlet; yeni bir örgütlenme modeli”, Nehir Dergisi, Sayı 21, s.8-10.
- AYDIN, M.Akif (1995), “Açık Oturum”, İzlenim Dergisi, Sayı 21, s. 6-15.
- AYIŞIĞI, Metin (1993), “Yeni bir yapılanmaya doğru”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.28-31.
- BEYAZIT, Erdem (1995), “Açık Oturum”, İzlenim Dergisi, sayı 20, s.7-12.
- BİLGİLİ, Ahmet (1995), “Avrupa Birliği ve Refah Partisi”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.14-15.
- BOLAT, Ömer (1995), “Türkiye’nin Gümrük Birliği Macerası”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.9-11.
- BULAÇ, Ali (1993a), “Ulus-Devlet’in Suistimal Ettiği Terim: “Millet”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.38-43.
- BULAÇ, Ali (1993b), “Medine Vesikası”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.29-35.
- BULAÇ, Ali (1993c), “Savunma ordusu mu, rejim ordusu mu?”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.13-19.
- BULAÇ, Ali (1993d), “İslam Dünyası ile Avrupa Topluluğu Arasında Türkiye”, Nehir Dergisi, Sayı 1,s.22-27.

- BULAÇ, Ali (1994), “İslam, laiklik ve önyargı”, Nehir Dergisi, Sayı 7-8, s.24.
- BULAÇ, Ali (1995a), “Yönetimin, asker ve sivillerin zihni”, Nehir Dergisi, Sayı 26, s.9.
- BULAÇ, Ali (1995b), “Türkiye ve Gümrük Birliği”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.8.
- BULUT, Faik (1992), “Sorun, ümmetçilikten milliyetçiliğe geçiştir”, İzlenim Dergisi, Sayı 1, s.28.
- BÜYÜKAYMAZ, Ahmet (1993), “Amaç: devleti küçültmektir”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.28
- CANATAN, Kadir (1995), “Modern devlet ve sivil toplum”, Nehir Dergisi, Sayı 21, s.12-15.
- ÇAMURCU, Kenan (1994), “İslami Gündem” Üzerine Bazı Mülahazalar”, Nehir Dergisi, Sayı 8, s. 38-39.
- ÇETİNKAYA, Yalçın (1993a), “Halka Karşı Devlet”, İzlenim Dergisi, Sayı 6, s.6-13.
- ÇETİNKAYA, Yalçın (1993b), “Müslümanların Toplum Projesi”, İzlenim Dergisi, Sayı 2, s. 4-12.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (1996), “Türkiye’yi Avrupa Birliğine Kesinlikle Almayacaklar”, İzlenim Dergisi, Sayı 29, s.25-32.
- DİLİPAK, Abdurrahman (1993a), “Herşeyi yeniden tanımlamak zorundayız”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.48.
- DİLİPAK, Abdurrahman (1993b), “Türkiye’de hiçbir zaman laiklik olmadı” Yeni Zemin Dergisi, Sayı 2, s.17-18.
- DOĞAN, D. Mehmet (1994), “Laiklik anıtı...” Nehir Dergisi, Sayı 7-8, s. 14-15.
- DOĞAN, Yasin (1993), “Kürt sorunu kilitlendi”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 11, s.37.
- DURAN, Hacı (1994), “İdeolojikleşen Laiklik Hareketi”, Nehir Dergisi, Sayı 11-12, s.30-31.
- DURSUN, Davut (1993a), “Devleti Küçültmek Özgürlük Sorunudur”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.12-14.
- DURSUN, Davut (1993b), “İslami devlet modeli üzerine”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.11-15.
- DURSUN, Davut (1993c), “Ulus-Devlet Siyasal Gelişmenin Son Aşaması Değildir”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.10-12.
- DURSUN, Davut (1993d), “Değişen Türkiye’de ordu, sistemin neresinde”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.25-27.

- DURSUN, Davut (1994a), “Laiklik vicdanlara baskı aracı olmamalı”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s. 16-19.
- DURSUN, Davut (1994b), “Cumhuriyet, Demokrasi ve Laiklik üzerine bazı gözlemler”, Nehir Dergisi, Sayı 8, s.56-57.
- DURSUN, Davut (1994c), “Açık oturum”, Nehir Dergisi, Sayı 7-8, s.38-48.
- DURSUN, Davut (1995a), “Devlet Tartışmasına Nereden Başlamalı”, Nehir Dergisi, Sayı 21, s.6-7.
- DURSUN, Davut (1995b), “Siyasal Sistem ve Darbelerin Sosyopolitiği”, Nehir Dergisi, Sayı 26, s.10-11.
- ELÇİ, Şerafettin (1994), “Rejime karşı olanların sözcüsü olacağız”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 17-18, s.23-25.
- ESENGÜN, Lütfü (1994), “Türkiye’de laikliğin sicili bozuktur”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.12.
- FIRAT, Abdülmelik (1994), “Laiklik fırtınası yapaydır”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.13.
- GÖKSEL, Erhan (1995), “En iyi darbe, en kötü demokrasiden daha kötüdür”, Nehir Dergisi, Sayı 26, s.12-14.
- GÜL, Abdullah (1995) “Gerçekler halktan saklanıyor”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.20-21.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir (1995), “Tarihin Kritik dönemecindeki Türkiye”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.4-7.
- HATİPOĞLU, Ö.Vehbi (1992), “Problem rejim sorunudur”, İzlenim Dergisi, Sayı 1, s.26.
- IRMAK, Hüseyin (1994), “Yeni Zemin’in kapanması bir zul’dür”, *Yeni Zemin Dergisi*, Sayı 17-18, s.13-14.
- İLBAK, Üzeyir (1993a), “Yeniden eşit olma çabaları ve Siyasal katılım”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.14-17.
- İLBAK, Üzeyir (1994a), “Laik Cumhuriyet Demokrasi Sınavında”, Nehir Dergisi, Sayı 11-12, s.8-9.
- İZLENİM, (1992), İzlenim Dergisi, Sayı 1, s.1
- KAHRAMAN, Kemal (1993), “Bu Kaçınıcı Cumhuriyet”, İzlenim Dergisi, Sayı 10, s.22-24.
- KANBER, Şükrü (1992), “Orda bir halk var uzakta...”, İzlenim Dergisi, Sayı 1, s.25-28.

- KANBER, Şükrü (1993), “Laik Aydın Müslüman Halka Karşı”, İzlenim Dergisi, Sayı 3, s. 74-76.
- KARA, İsmail (1995), “Geleneksel Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, İzlenim Dergisi, Sayı 21, s. 18-20.
- KARAMAN, Hayrettin (1993), “Medine Vesikası”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.29-35.
- KARAMAN, Hayrettin (1995a), “Çoğulculuk ancak İslam belirleyici olduğu zaman anlamlıdır”, İzlenim Dergisi, Sayı 28, s. 33-38.
- KARAMAN, Hayrettin (1995b), “Din Hizmetleri ve Devlet”, İzlenim Dergisi, Sayı 21, s. 17-18.
- KARATEPE, Şükrü (1993a), “Türk Devletinin Babalığı Mafya Babalığını Andırıyor”, İzlenim Dergisi, Sayı 6, s. 11.
- KARATEPE, Şükrü (1993b), “Medine Vesikası”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.29-35.
- KAZAN, Şevket (1994), “Din düşmanlığı yapılıyor”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.11.
- KORU, Fehmi (1994), “Böyle Gelmiş, Böyle Gitmez”, İzlenim Dergisi, Sayı 14, s.27-28.
- KORU, Fehmi, (1995), “Açık Oturum”, İzlenim Dergisi, Sayı 20, s.6-12.
- KOZAK, İ.Erol (1993) “Devlet ekonomide beceriksiz mi?”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.20-21.
- KURTBAŞ, Faruk (1993), “Kürt Sorunu”, İzlenim Dergisi, Sayı 7, s.12-19.
- MENDERES, Aydın (1995), “Gümrük Birliği’ne ve AB’ye karşıyız”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.16-17.
- METİNER, Mehmet (1993a), “Rezzak Devlet’e Hayır!”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.15.
- METİNER, Mehmet (1993b), Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.44.
- METİNER, Mehmet (1993c), “Bazı mülahazalar”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.4-6.
- METİNER, Mehmet (1993d), “Devlet, dinden elini çekmeli” Yeni Zemin Dergisi, Sayı 2, s.4.
- METİNER, Mehmet (1994a), “Resmi paradigma Kürt sorununu çözemiyor”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 17-18, s.21-22.
- METİNER, Mehmet (1994b), “Öncelikle Tanrı-devlet anlayışı değişmeli”, Nehir Dergisi, Sayı 11-12, s. 15-16.
- MÜRSEL, Safa (1994), “Laiklik çatışma aracı oldu”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.17.
- NEHİR, (1993a), Nehir Dergisi, Sayı 2, s.8

- NEHİR, (1993b), “Halk Meclisleri”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.8-12.
- NEHİR, (1993c), “Çevre merkezi zorluyor”, Nehir Dergisi, Sayı 1, s.6-7.
- NEHİR, (1995a), “Refah Gelirse Darbe Olur Mu?”, Nehir Dergisi, Sayı 26, s.6-8
- NEHİR, (1995b), “Yerimiz Avrupa mı?”, Nehir Dergisi, Sayı 19-20, s.1.
- NEHİR, (1995c), “Nasıl bir Devlet?”, Nehir Dergisi, Sayı 21, s.3.
- ÖRGEN, İsmail (1993), “Çözumsuz “Çözümler” Kısacasında Güneydoğu”, İzlenim Dergisi, Sayı 3, s.70-72.
- ÖZCAN, Azmi (1995), “Gümrük Birliği Bir Vesayet-i Muhribe Olabilir mi?”, İzlenim Dergisi, Sayı 20, s.31-32.
- ÖZDEMİR, Hikmet (1993), “Silahlı Kuvvetler-Sivil Otorite İlişkisi Üzerine”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.6-11.
- ÖZDEMİR, Turan (1996), “Avrupa Birliği: Avrupa’nın görünen yüzü”, İzlenim Dergisi, Sayı 29, s.46-47.
- ÖZDENÖREN, Rasim (1993a), “Yabancı sermayeden korkulmamalı”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.16.
- ÖZDENÖREN, Rasim (1993b), “Asker, sivil toplum örgütü değildir”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.14-16.
- ÖZDENÖREN, Rasim (1994a), “Laikliğin Türkiye’de reel karşılığı yoktur”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.22.
- SARIBAY, Ali Yaşar (1995), “Postmodernleşen İslam’a doğru...” İzlenim Dergisi, Sayı 28, s.46-48.
- SUNGURLU, Oltan (1994), “Devlet dini kontrol etmek istiyor”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s. 15.
- ŞENER, Sami (1993), “Halk rejimine inanıyorsa onu korur”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.22.
- ŞİŞMAN, Nazife ve BÖHÜRLER Ayşe (1993) “Başörtülü Kadınlar Meclise”, İzlenim Dergisi, Sayı 11, s.6-12.
- TAN, Altan (1993a), “Günümüzde yeni toplum modelleri ve devlet tartışmaları”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.74-75.
- TAN, Altan (1993b), “Ulus-devletin bu coğrafyada şansı yok”, İzlenim Dergisi, Sayı 7, s.16-17.
- TAN, Altan (1994a), “İnsani ve ulusal haklarda birleşmeli”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 17-18, s.16.

- TUNÇ, Osman (1993a), “Devlet biçimi değil, rejim önemli”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.27-28.
- TUNÇ, Osman (1993b), “Ulus devlet tartışmaları”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 7, s.68-69.
- YALÇINTAŞ, Nevzat (1993), “Ordu, resmi ideolojinin savunucusu olamaz”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 3, s.17.
- YAVUZ, Mehmet (1995), “Sorunlarımız ve çözüm yolları: Küçük Devlet”, Nehir Dergisi, Sayı 18, s.44-45.
- YAZAR, Yusuf (1995), “Gümrük Birliği’ne Giriş Kime Ne Kaybettirir?”, İzlenim Dergisi, Sayı 20, s.33-34.
- YENİ ZEMİN (1993a), “Yeni Zemin niçin çıkıyor?”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 1, s.1
- YENİ ZEMİN (1993b), “Yeni Zemin’den”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.1
- YENİ ZEMİN (1993c), “Yeni Zemin II. Cumhuriyetçi mi?”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 8, s.1
- YENİ ZEMİN (1993d), “Değişmeden ilerlemek”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 1, s.7-20.
- YENİ ZEMİN (1993e), “Kürt Hareketi İslam’la barışmak zorunda”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 5, s.46.
- YENİ ZEMİN (1993f), “Dinin Özgürleşme Talebi”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 2, s.6-8.
- YENİ ZEMİN (1994a), “Dopdolu bir yıldan, umut dolu günlere”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.1
- YENİ ZEMİN (1994b), “Gönüllü Beraberlik”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 17-18, s.15-18.
- YENİ ZEMİN (1994c), “Kemalizm’in son kalesi: Laiklik”, Yeni Zemin Dergisi, Sayı 13, s.10-15
- YILDIRIM, Ergün (1993a), “İlkel Kabile Bilincinin Modern Çılgınlıkları Ulusalçılık”, Nehir Dergisi, Sayı 2, s.24-25.
- YILDIRIM, Ergün (1994), “Sistem Krizi Derinleşiyor”, Nehir Dergisi, Sayı 7-8, s.28-38.
- YILDIRIM, Ergün (1995), “Kast Mekanlarında postali çamur”lar”, Nehir Dergisi, Sayı 18, s. 18-19.
- YILMAZ, Hüseyin (1993), “Kürt meselesi değil, sistemin çıkmazı”, İzlenim Dergisi, Sayı 5, s.50-51.
- YİĞİT, Faruk (1994), “Yol Ayrımındaki Türkiye”, Nehir Dergisi, Sayı 4, s.33-35.
- ZENGİN, Bahri (1995), “Açık Oturum”, İzlenim Dergisi, Sayı 21, s. 6-15

Diğer Kaynaklar

- EMEKLİER, Bilgehan (2010) “Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistemin Analizi”, <http://www.bilgesam.org/incele/1901/-soguk-savas-sonrasi-uluslararasi-sistemin-analizi/#.WT3xzmjyIU>, (12 Haziran 2017)
- ERDOĞAN, Mustafa (2006), “Türkiye İçin Bir Demokratikleşme ve Sivilleşme Perspektifi”, <http://www.liberal.org.tr/sayfa/turkiye-icin-bir-demokratiklesme-ve-sivillesme-perspektifi-mustafa-erdogan.348.php>, (12 Haziran 2017)
- HÜRRİYET, (6 Mart 1995) “100 Yıllık Rüya”, Hürriyet Gazetesi, http://www.uzumbaba.com/belgeseller/tarihi_gazeteler/1993-1997/tarihi_gazeteler_1993-1997.htm, (17 Haziran 2017)
- İŞBİLİR Ömer, “*Kuyucu Murad Paşa*”, TDV İslam Ansiklopedisi, s.557, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c26/c260331.pdf>, (13 Haziran 2017).
- MİLLİYET, (25 Şubat 1997) “İrtica PKK’dan Tehlikeli”, Milliyet Gazetesi, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/z6JCLZeXnOultsa3rySyyQ_x3D_x3D, (17 Haziran 2017)
- MİLLİYET, (4 Eylül 1999) “28 Şubat Bitmedi”, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/z6JCLZeXnOultsa3rySyyQ_x3D_x3D (17 Haziran 2017)
- SOYTÜRK, Yılmaz, (15 Aralık 1995) “Gümrük Birliği Uşaklık...” Milliyet Gazetesi, s.18, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/rkb_x2B_4H58LCoYH5rJelQ6Q_x3D_x3D (12 Haziran 2017)
- WWW.AB.GOV.TR. “Avrupa Birliğinin Tarihçesi”, <http://www.ab.gov.tr/105.html>, (17 Haziran 2017).
- WWW.YSK.GOV.TR “Seçim Arşivi”, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/Secimler?_adf.ctrl-state=v3hmiuq54_4&wcnav.model=YSKUstMenu&_afLoop=340973465967510, (5 Haziran 2017)
- YALÇIN, Soner (28 Eylül 2008) “İslam Dergisi’nin İdealist Gençlerine Ne Oldu”, Hürriyet Gazetesi, <http://www.hurriyet.com.tr/islam-dergisi-nin-idealist-genclerine-ne-oldu-10002560>, (12 Haziran 2017)
- KOCABİYİK, Hüseyin, (5 Nisan 2010) “28 Şubat’ın ilk organizasyonu 1994’deki 'laiklik mitingi'dir”, Yenişafak Gazetesi, <http://www.yenisafak.com/roportaj/28-subatin-ilk-organizasyonu-1994deki-laiklik-mitingidir-250402>, (12 Haziran 2017).

ÖZGEÇMİŞ

Fikret TOPAL, 10 Ağustos 1990 yılında Mersin’de dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 2009 yılında başladığı Sakarya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nden 2014 yılında mezun oldu. 2012-2013 öğrenim dönemini Erasmus programı aracılığıyla İtalya’nın Bologna şehrinde geçirdi. 2014-2015 öğretim yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’nda yüksek lisans öğrenimine başlamıştır. 2015 Mart’ından bu yana Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

